

valóság

A TARTALOMBÓL

Bangó Jenő: Gazdaság és erkölcs

Délvidéki S. Attila: Damjanits pályafutásának
délvidéki kezdetei

Kardos Tímea: A Habsburg-ellenes
mozgalmak kuruc hadvezéreinek
kódolási technikái

Simándi Irén: „A rádió is dolgozó népünké” 1949

Csizmadia Szilárd – Győri Szabó Róbert:
Idősmarketing – kinek szól?

Bolla Emőke: Az „unortodoxia” keretrendszere
a közgazdaságtanban

Erős Vilmos: A közép- és kelet-európai
történetírás

Kapronczay Katalin: A romantika tudósai

Kapronczay Károly: Magyar katonáorvosok
a Bécsi Katonáorvosi Akadémián

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
4

3

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2014. március; LVII. évfolyam 3. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Lukács Annamária

Gazdaság és erkölcs

(*A gazdaság definíciója*) A gazdaság egy szociális rendszer. Egy a sok közül – nem fontosabb, mint például a vallás vagy a jog –, de funkcionális elsőbbséggel rendelkezik. A pénz és a javak szükségessége adja a gazdaságot. A pénz megkülönböztetett kommunikációs médium. Mint majdnem minden szociális rendszerben, alapprobléma az idő. Mennyi idő alatt lehet a legjobban kielégíteni az anyagi szükségleteket? Ez a kielégítés a piacon történik, ahol mindegy, hogy ki árulja és ki veszi a dolgokat. A vásárló és az eladó a klasszikus gazdaságban személyes kapcsolatban álltak egymással – mint még ma is a hetipiacon. Ez azonban a modern pénzgazdaságban egyáltalán nem szükséges.

*

Kiindulópontunk nem a gazdasági és szociális aspektusok szembeállítására – mint pl. a „Wirtschaft und Gesellschaft”-nál Max Weber könyvében. Különösen félrevezetőnek bizonyulnak a gazdasági, szociális és kulturális megkülönböztetések. Minden gazdasági cselekvés egyúttal szociális cselekvés, ezért a gazdaság mindig a társadalom aktusa. Ezt a tényt talán senki sem vonja kétségbe, de, ha arról van szó, hogy a társadalmi történések gazdasági aspektusait megfigyeljük és analizáljuk, akkor a fent említett különböztetések inadekvátok. Ezért kezeljük a gazdaságot úgy, mint a társadalom alrendszerét – ezt hirdeti meg Niklas Luhmann a „Társadalom gazdasága” című könyve (*Die Wirtschaft der Gesellschaft, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1996*).

Luhmann bebizonyítja, hogy a modern gazdaság mint autopoietikus funkciórendszer a fizet/nem fizet értékduál igénybevételével a társadalmat mint külső, a piacot mint belső környezetét tekinti. A gazdaság autopoietikus karakterének radikális hangsúlyozása az itt idézett mondatból is kitűnik: „A gazdasági rendszer egysége a fizetések fizetések általi lehetővé tételében gyökerezik.” (Luhmann 1996, 75)

A gazdasági rendszer sajátos racionalitása, Bourdieu (1998) szerint jelenleg a neoliberais kapitalizmus optimalálásán figyelhető meg – és ez Luhmann szerint a kódok (fizetés, pénz) és a formális szervezet szintjén írható le. Abból indul ki, hogy a rendszer természete szerint nincsen egyensúlyi állapotban, hiszen a fő orientálódása a szükségesség leküzdése. A gazdasági rendszer saját autopoieízisét egyedül a fizetések által valósítja meg. A cselekvések a gazdasági részrendszerekben a szervezeteken és a tagsági kódoláson keresztül történnek. A gazdasági rendszer számára döntő a résztvevő szerepek programozása az illető gazdasági szervezetek szabályai szerint.

A politikai gazdaságtan elképzelésével ellentétben a társadalmat nem az ökonomia felől kellene megfigyelni, hanem fordítva. A gazdaság „unit act”-je a fizetés (Luhmann 1996, 13). A nemfizetés, paradox módon, mint a kóddal együtt járó reflexió érték is a gazdasághoz kapcsolódhat. Amikor fizetések történnek, áraknak is közre kell játszaniuk. A gazdaság funkciója többé már nemcsak a materiális szükségletek közvetlen kielégítése, hanem az elosztási feladatokról való előzetes gondoskodás is. Elkerülhetetlenül találkozunk itt a javak és a pénz szükségességének problémáival.

A pénz a gazdaság kommunikációs médiuma, s mivel az árak és az áruk adottak, a piac a gazdasági rendszer belső környezeteként jelenik meg. Luhmann leszögezi, hogy a piac megfigyeli és leírja a gazdaságot. Kasuga feltételezi, hogy maga „a piac a vásárlók és eladók cselekvési lehetőségeinek megfigyelése által konstituálódik” (Kasuga 1987, 14). A piactudomány ellentéte nem a tervgazdaság, hanem a pénzforgalom nélküli szubszisztens gazdaság.

A szűkösséget mint a közgazdaságtan alapfogalmát Luhmann nem a szükségletek és a javak aránytalanságával interpretálja, mint Balla (1978), hanem olyan eseményként, ami „valamely hiány betöltése azzal a feltétellel, hogy ez a hozzáférés korlátozza a további hozzáférések lehetőségét”. (Luhmann 1996a, 179)

A tulajdon problémáját Luhmann ebben a vonatkozásban tárgyalja, s ez a modern társadalomban végül a szűkösség megkettőződésére (pénz és áruk vagy szolgáltatások) utal. A piacon a szűkösséget a kereslet és a kínálat megkülönböztetése szabályozza. Ami az egyik számára szűkösen áll rendelkezésre, abból a másiknak feleslege van. Luhmann könyvében röviden említi a munka szűkösségét is – anélkül azonban, hogy abból a mai társadalomra nézve messzesemenő következtetéseket vonna le (vö. Bangó 2000, 30–39).

Elvben a funkciórendszerek között nincs rangsor, egyetlen funkciórendszer sem bír elsőbbséggel a többihez képest. Mégis, ha a gazdaság primátusáról beszélünk, akkor csak annyit mondhatunk, hogy a gazdaság alrendszere jobban strukturált komplexitásokkal rendelkezik, mint bármely más funkciórendszer. A pénz mint szimbolikus kommunikációs eszköz a rendelkezésre állást jelzi az időbeli dimenzióban, a tárgyi dimenzióban érték-mérő, és a szociális dimenzióban kétségkívül a legjobb csereeszköz.

Hosszú fejezetben foglalkozik Luhmann a pénz problémájával. A pénz mint általánosított médium a különbözőségek különbözőségeit áthidalja, anélkül, hogy a különbözőt mint idegen médiumot kizárná. A pénz univerzális karaktere egyszerre specifikus is – sőt amennyiben a veszélyeket kockázatokká alakítja át „örödi (diabolisch) aspektusokkal” is rendelkezik. Luhmann pénzelméletét tanítványa Dirk Baeker vezeti tovább. Kijelenti, hogy a pénz, amely maga memória nélküli, a gazdaság memóriája. Nem gazdaságtörténetről van szó, hanem arról, miként figyeli meg a gazdaság saját történetét, illetve arról, hogy „a gazdaság miként alakítja ki önmaga emlékezetét” (Baecker 1987, 520). A gazdasági eseményekre utólag emlékeznek, azaz dinamikusan stabilizálódnak. Az emlékeket a pénz nyelvén írják le (mérlegek és könyvvitel), az üzemen belül a számítások azok, amik másfelől a cég szervezetének döntései. A cég kifizetési programot követnek, amely végül a piacon valósul meg – ott emlékeznek rá, illetve ott felejtik el.

A gazdasági rendszerben újra bevezetésre (re-entry) kerül a rendszer és a környezet megkülönböztetése – pénzgazdaságnál a piaci árak esetében a „közelebbi” rendszeren belüli környezet. „A gazdaság valódi termékét az árak és a teljesítmények kombinációi jelentik, s ehhez autonóm és önreferenciális módon illeszkedik a gazdaság” (Baecker 1987, 545).

A luhmanni gazdaságelmélet – melyet rendszerelméleti gazdaságszociológiának nevezhetünk – kritikáját és annak összehasonlítását Polányi gondolataival olvashatjuk Gedeon Péternél (Gedeon 2002, 187–198). A két szerző gazdaságfelfogása a „kettős racionalitás” hipotézisében merőben eltér egymástól. Gedeon Pokolra (Pokol 2001) hivatkozva kijelenti: „A gazdaságon kívüli alrendszerek csak akkor őrizhetik meg autonómiájukat, csak akkor érvényesíthetik saját értékduáljuk más értékduálokot kizáró működését, ha saját határaikon belülre engedik a pénz médiumát.” (Gedeon 2002, 188) A kettős racionalitás értelmében a pénz médiuma egyszerre jelenti a nem-politikai és nem-gazdasági alrendszerekben (pl. tudomány, művészet) az illető alrendszer működőképességét és önállóságát.

Az idézett tanulmány az alrendszereket felbontja szubsztantív és formális szférákra. A gazdaságnál az anyagi javak és szolgálatok termelése „szubsztantív”, míg a pénz a formális szférához tartozik. A tudomány tudományos javakat termel és formálisan az igaz/hamis duálja szerint alakítja programját. Polányi az anyagi javakat nem a társadalom környezetébe helyezi, hanem a gazdasági rendszer szubsztantív részeként tekinti.

„Az alapvető eltérés Luhmanntól abban rejlik, hogy azok a problémák, amelyeket Luhmann a gazdaság vonatkoztatásában a rendszer/környezet fogalompárral tematizál,

most a formális/szubsztantív megkülönböztetés alá esnek, illetve – és ez alapvető tartalmi különbség – a kategorizálás reguláló fogalma nem a kommunikáció, hanem a tevékenységek szubsztantív megkülönböztetése” (Gedeon 2002, 193).

Véleményem szerint Gedeon és Pokol is Polányi tételének elfogadásával, illetve alkalmazásával a rendszerelméleti ontologizmus (Bunge 1987) veszélyes közelségébe kerülnek, még akkor is, ha Luhmannra hivatkozva kijelentik, hogy a társadalmi alrendszerek nem analitikus fogalmi konstrukciók, hanem valóságosan létező képződmények. A kettős racionalitás szakít a konstruktivizmus és az autopoiézisz tételével – hiszen az autopoietikus rendszerek, mint a gazdaság, elemeiket nem allopoiétikusan (idegen referenciával, mint az anyagi „szubsztantív” javak) konstruálják.

(Etika és az erkölcs) A morál és erkölce a luhmanni rendszerelmélet perspektívájában egy része azoknak a kommunikációknak, amelyeknél a személyek tisztelete, illetve megvetése mint kondenzált és konfirmált kommunikatív címzettek szerepelnek. Az erkölcs mint kommunikáció a személyek inklúziójára van a társadalomban felépítve – de maga nem szociális rendszer. Úgy működik, mint egy szimbolikusan általánosított médium, és a szociális és személyközi kapcsolatok laza kötődését célozza. Az erkölcs kódja a tisztelet és a megvetés közötti különbség. Az elvárások elvárása, és függ az aktuális társadalmi kommunikációtól a tisztelet és a megvetés vonalán. A szociális rendszerben mindenkor lehetséges erkölcsi kommunikáció – a társadalom maga nem lehet azonban erkölcsös vagy erkölcstelen. Nincs lehetőség egy erkölcsi döntésnek arra nézve, hogy mi erkölcsös vagy erkölcstelen.

A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint az erkölcs: valaki vagy valami magatartását irányító, annak megítélését segítő, társadalmilag helyesnek tekintett szabályok összessége, illetve ezek megvalósulása. Az erről szóló tan az etika.

Az etika (Luhmann-Lexikon) általában egy reflexiós elmélete az erkölcsnek, amely erkölcsi alapozását szolgálhatja az erkölcsi ítéleteknek. Rendszerelméletileg az etika az első rendi megfigyelés síkján található, de nem döntheti el, hogy egy megkülönböztetés jó vagy rossz (vakfolt). Megfigyeli tehát az erkölcs egységének differenciáját, a tiszteletet és a megvetést – de nem alapozza meg az erkölcsöt. (Krause 1996, 95)

(A tőke kérdése) Tőkének nevezzük mindazokat a javakat, amelyek kereseti célokra vannak szánva, a mindennapi értelemben pedig az a pénz, amely vagy a további termelés, vagy a későbbi fogyasztás céljaira van félretéve. A tőke létrejövésének, mint a termelési tényezők egyikének feltételei: 1) a szükségleteket meghaladó jövedelem 2) a jövőendőbeli szükségletek előrelátása 3) termelékenységének felismerése 4) gyümölcsöztetésének alkalmi 5) takarékosági hajlam 6) vagyon és személybiztonság. A termeléshez való viszonyuk szerint osztályozzuk: holt vagy nyugvó tőke, élő vagy működő tőke, forgó tőke, szabad és kötött tőke. Ezenkívül beszélünk még produktív, improduktív tőkéről is (Földes 2014, 195). Bourdieu szerint megkülönböztetünk gazdasági, társadalmi és kulturális tőkét (Kreckel 1983). A modern gazdaságnál és a tudásalapú társadalomnál a legfontosabb a beruházás az emberi tőkébe. Coleman (1998) hasonló felosztást használ és a tőke különböző formáit (pénztőke, tárgyi tőke, emberi tőke, társadalmi tőke) írja le, de különösen hangsúlyozza a hálózatok és az erőforrások szerepét, valamint a bizalmat és a kölcsönösséget. Putnamnál (2001) ugyancsak a bizalom, mint komplexitást redukáló mechanizmus a legfontosabb a tőke fogalmának tárgyalásánál.

Reinhard Marx müncheni–freisingi bíboros-érsek, Marx Károly névrokona. Könyve bevezetésében levelet ír Marxnak „Marx Úr, a kapitalizmus önmagától menne tönkre?

„Őszintén remélem nem.” A könyv alap gondolata a szociálreformizmus: „meg kell szelídíteni” a vadkapitalizmust és szociális piacgazdasággá kell fejleszteni a kapitalizmust (Marx 2009, 27).

Világunkban a társadalmi kapcsolatokat nemcsak eredményesen, hanem igazságosan is kell alakítanunk. A gazdaság nem lehet öncél, hanem az emberiség anyagi jólétét szolgálja. R. Marx cáfolja a vulgárliberális tételt, amely szerint: az egyén és a közösség java már azzal is megfelelően biztosítva van, ha az államtól nem akadályozva, mindenki szabadon követheti saját érdekeit. (Marx 2009, 48)

A gazdaságnak emberhez méltónak, kizsákmányolás nélkülinek kell lenni. Vagyis a modern piacgazdaság nem létezhet etika nélkül, a politika mellett az erkölcs is szerepet kell hogy játsszon a gazdaságban. Megáll a híres elmélet a „láthatatlan kézzől” – talán nem is olyan láthatatlan –, hiszen a gazdaság szorítását mindnyájan érezzük. Ezzel Adam Smith a piac önlogikáját hangsúlyozza – de már például a politika befolyását a gazdaságra nem veszi figyelembe. Marx megfigyeli a szegénységet a jóléti társadalomban. A „working poor” [dolgozó szegények] egy új fogalom, akiknek helyzete sokszor kritikusabb, mint a munkanélküli segélyből élőknek. A „foodbank”-ok, az ingyenebédosztás már nemcsak amerikai nagyvárosokban létezik, hanem a gazdag Nyugat-Európában is. A vadkapitalizmust, amelyet „modern rablóbandának” nevez, csak az igazság fegyverével lehet legyőzni. Igazságtalanok például a különleges befektetési alapok a „keselyű alapok” (vulture funds) Megveszik a szegény országok adósságait, és tönkreteszik azok gazdaságát. Zambia példája mutatja, hogy hihetetlen (Marx 2009, 119), 550%-os nyereséget is elértek a befektetők.

A társadalmi igazságosság kérdése már a 19. évszázad negyvenes éveiben, Taparelli olasz jezsuitánál felbukkan. A szociális állam ugyanis a társadalmi igazságosságnak törvényszerű következménye.

A szociális kérdést újra kell gondolni, tartós és igazságos reformpolitikára van szükség.

A privatizáció és a globalizáció vesztesei az „új szegények”. Az alsó réteg kifejezés ma már politikailag nem korrekt. A bizonytalan függőségű réteget „prekariatus”-nak hívjuk – proletariátus helyett. Ide tartoznak a working poor-ok is. (Marx 2009, 137)

A Nobel-díjas Amartya Sen igazságértelmezése iránymutató a fejlődésben lévő államok számára. A mini hitelek programja a falusi szegénység leküzdésére Indiában egyre sikeresebb.

„Jozef Ackermann, a Német Bank vezérigazgatója nem hisz a piac öngyógyító erejében – követeli, hogy a kormányok tegyenek bátor lépéseket a rendszer stabilizálása érdekében.”

A képzés reformja szükséges. Hosszú távon olyan képzésre van szükség, ami nem csak az aktuális pillanatnak szól. Kulcsfontosságú dolgokat meg kell tanulni a fiatalságnak!

„A szegénység pénzzel való leküzdése sikertelen. Inkább az emberek fejébe és szívébe kell investálni.” (Marx 2009, 179)

A vállalkozások szociális felelőssége korunk nagy kihívása. A globalizáció a tudás alapú társadalom és gazdaság előnyére épített. Időközben kiderült, hogy a veszélyek forrása nem a tudatlanság, hanem a tudás. (Karikó 2010, 14) Az amerikai Monsanto világcég megsemmisíti a helyi mezőgazdaságokat. A műtrágya és kémiai szerek a fejlődésben lévő országoknál az ökokódiót jelentik. Fenntartható fejlődésű társadalomról beszélünk, mikor tudjuk, hogy a fejlődés nem fenntartható. A szociális felelőtlenség nyomorba dönti az indiai gyapottermesztők millióit. Az igazság hatalmával kapcsolatos remények meghiúsultak, és a hatalom igazságossága lépett fel.

A tudósok (Serge Latouche például) már kidolgozták a „visszafogott fejlődés” paradigmáját. Együttműködés (kooperáció) és a termelői és fogyasztói etika betartása a

fontos. Mindez lokális viszonylatban már eredményeket mutat fel. A globális kaszinókapitalizmus és a konzumtársadalom elvezetnek a katasztrófa-kapitalizmushoz. A nyugatosítás és a fenntartható fejlődés elve is a növekedési mítosz terméke – alternatív társadalomra van szükség. „2050-ben a világ három leggazdagabb emberének nagyobb volt a jövedelme, mint az akkori 48 legszegényebb országnak” (Karikó 2010, 26). Ma az emberiség ökológiai lábnyoma 1,8 hektár, egy USA-polgáré 9,6 hektár, a kanadaié 7,2 hektár, az európaié 4,5 hektár, míg az afrikaié 0,2 hektár.

A Nokia „szubvenció s szöcske”, de lehet ezeket a multikat sáskahadnak is nevezni. Ez a karavánkapitalizmus. Először felszedi a szubvencionált beruházási költségeket egy új mobiltelefon gyártására Bochumban, ott 2000 embernek ad munkát. Az üzlet nem megy olyan jól, mint elképzelték, de azért milliárdokat kerestek rajta. A német munka túl drága, a szöcske átugrik két év múlva Erdélybe, Kolozsvárra. Ott háromezer munkanélküli örül. Három év múlva onnan is elugrik Ázsiába, bár Románia tízszer olcsóbb volt, mint Bochum. Majd innen is tovább fog ugrani (Marx 2009, 199). A esődbe vitt vállalatok menedzsereit arany kézfogással búcsúztatják. A részvénykapitalizmus szerint csak a „shareholder value” (részvényérték) számít. A „corporate citizenship stakeholder” lenne a megoldás.

Ami törvényesen nincs tiltva, az még erkölcsileg nem biztos hogy megengedett. A munka megelőzi a tőkét. Például érthetetlenül és erkölcstelenül magasak a jövedelmek a sportban és a szórakoztatóiparban.

Marx „védőbeszédet” tart egy szociális világrendért. Több javaslata is van erre vonatkozóan: a) Megerősíteni a globalizáció ellenségei által gyűlölt nemzetközi szervezeteket. Az ILO (a munka nemzetközi szervezete Genfben), nemzetközi szakszervezetek, Transparency International, de akár a Greenpeace is idetartozik. b) Erősödjenek a regionális gazdaság, mezőgazdaság. c) Megteremteni a globális közjavak fogalmát (egészséges környezet, klíma, béke, biztonság, stabilitás). (Marx 2009, 241)

Alig van fiatal közgazdász, aki ismeri Wilhelm Röpkét, Walter Euckent, Alexander Rüstowot vagy Friedrich August von Hayeket. Ezeketől megtanulhatták volna, hogy az ökonomiát szellemtudományként is művelni kell, ahol az ember és nem az anyag a mérce.

A piactgazdaság ismét a közjóra irányuló rendező elv legyen! A szociális államot új társadalomszerződési elmélettel megalapozva látják a modern igazságosságelmélet teoretikusai Rawls és Höffe (Höffe 2002).

(Miért van a gazdaságnak erkölcsre szüksége?) Hans Küng ismert svájci teológus teszi fel e kérdést könyvében, amelynek címe „Becsületesen gazdálkodni”. (Hans Küng: Anständig wirtschaften: Warum Ökonomie Moral braucht? Piper, München, 2012) Szerinte a globalizáció elkerülhetetlen volt, ambivalensnek bizonyult és sajnos kiszámíthatatlan maradt. A káosztéória érvényesül benne. Ő sem hisz a „láthatatlan kéz”, az önreguláció mítoszában. Ha a globalizáció egyáltalán irányítható, akkor nemzetközi szabályozás szükséges.

Sem a liberalizmus, sem a szocialista tervgazdálkodás nem volt megoldás a globalizálódó világban. Végül a kapitalista piactgazdaság győzött, amelyet át kell alakítani szociális piactgazdaságra.

A tiszta piactgazdasággal (von Hayek, Friedmann 1971) szembesítjük a szociális piactgazdaságot (Ludwig Erhard). A tiszta piactgazdaság a gazdasági ultraliberalizmushoz vezet, amely előírja, hogy szabadon kell követni a gazdasági érdekeket. A szabadpiac tehát kapitalizmus, melyet a „korlátozott államban”, tehát anti-etatizmussal kell megvalósítani. Ennek a piacnak állítólag önszabályozó ereje van és egy elve: a profit növelése erkölcsi kötelesség! (Küng 2012, 53)

Az áru egyre kevésbé agrár- vagy kézműves eredetű, inkább pénz- és ipari termékek. Még később már az ember is áru lesz. (Marx Károly)

Adam Smithnél aztán a jólét lényegében a munkán és ipari munkamegosztáson alapszik. A szabad versengést a „láthatatlan kéz” irányítja. Az alapelv: bölcsesség és igazságosság. Ezt az állítást sokan kritizálják, pl. Brzezinszki (1994), majd még Roger de Weck (2009) – akinél a kapitalizmus vallás, piac és kaszinó. Az új paradigmá az ökoszociális piacgazdaság.

Ha szociális piacgazdaságot mondunk, akkor gondoljunk a német gazdasági csodára!

A szociális liberalizmus Ludwig Erhard találmánya. A háború utáni pénzreform (40 DM mindenkinek) a gazdasági reformmal lett összekapcsolva.

Az ordo-liberalizmus viszont (Rustow, Müller-Armack és Röpke) erős államot követel. Összekötni a személyes szabadságot (neoliberálisok) a szociális igazságossággal (szocialisták). Két elv: szolidaritás elve és szubszidiaritás elve – az evangélikus és katolikus szociális tanításból lettek átvéve.

Az ökológiai kihívásnál a zöldek jönnek, kezdeményeznek, és megtörténi a paradigmaváltás a modernből az utómodernbe. A természet nem áru, amit piacra vinni, kizsákmányolni és tönkretenni lehet. Az ökológiai célokat szem előtt kell tartani! Ma már minden pártnak van „zöld” frakciója.

A feminista-, béke- és alternatívmozgalmak a szociális piacgazdaság krízisét jelezték előre. Polgári kezdeményezések, önmegtapasztaló csoportok – ezek is hozzátartoznak az új szociális mozgalmakhoz, amelyek tiltakozó mozgalomként indultak. Az ember több, mint munkaerő, van méltósága, joga és kötelessége. (Magyarországon a sztálini korszak munkaerő-tartalék hivatala fekete egyenruhába öltöztette a tanoncgerekeket!) A szociális államot már át kell építeni. Marx (2012, 85) említi az öt I betűt, melyek megfelelnek az átépülő szociális állam vezérfonalának: ideák – impulzusok – innovációk – iniciatívák és investíciók. A fő etikai kérdés: önkorlátozás a fogyasztásban!

(A krízisből kivezető út keresése erkölcsi kötelesség) A dereguláció állítja: minél felszabadítottabb a pénzpiac, annál jobban növekszik a gazdasági jólét! Ez azonban téves és krízisekhez vezet. A felelőség krízise: túlzó spekuláció, intézményi krízis, morálkrízis, maffia – korrupció, csúsztatás. Hiányzik az etikai alaprend.

A pénz, mint áru öncél. A racionális és az eredményes piac használja a pénzt. New-economics, bubble-economics – pénzmanipulációk következménye. De ne csak a bankokat szidjuk! Vállalkozók, venture capitalists, investmentbankerek, börzeelemzők és médiumok irracionális tőkehalmozást írnak elő. A hétfejű pénzmonstrum: 1. Kockázatos üzletek a bankoktól. 2. Ellenőrzés nélkül 3. nagyon magas bónusz, jutalék. 4. A nagybankok csődje magával rántja a kicsiket. 5. Intézményeknél nincs biztonság. 6. Az ócska részvényekről nem figyelmeztetnek. 7. Túl sok olcsó pénz van a forgalomban.

Gazdasági okokból is szükséges kell legyen, hogy a pénzgazdaság szolgálja a reális gazdaságot és nem fordítva.

(Felelősségteljes gazdálkodás) Sajnos a világgazdaságot felelőtlen cselekedetek dominálják. Egyre gyilkosabb a profithajszolás, mindig többet és többet. Küng említi Midas király legendáját. Arany lett minden, amihez nyúlt – éhen halt volna, ha nem fürdött volna meg isteni tanácsra a Paktolos folyóban. (Küng 2012,131)

A Wall Street-kaszinóban idegen pénzzel játszanak. A számítógép másodpercek alatt átrepít milliárdokat Frankfurtból Kínába. Itt intézményesült a hazugság: a befektetőknek óriási nyereményeket ígér – felelőtlenül – és hatalmas veszteséget eredményez. Ez egy piac erkölcs nélkül. A gazdaság nem uralkat mindent. Az ember homo sapiens és nem csak homo oeconomicus.

A gazdaság csak a társadalom alrendszere (lásd rendszerelmélet). Nem totális rendszer. Úgy tűnik, hogy a modern világban „totális piacgazdaság” uralkodik. Jog, politika, tudomány, kultúra és a vallás is domesztikálva vannak a piactól.

A gazdasági etika paradigmája három tagadásból áll: ne lopj, ne hazudj, ne részesíts senkit előnyben.

Meg kell találni a globalizáció etikai dimenzióit. Vegyük példának a menedzserek jövedelmét, és tegyük fel a kérdést: megérdemlik a menedzserek azt, amit keresnek? Az USA-ban 1960-ban 40-szeresét egy munkás keresetének – 1990-ben 367 szorosát.

A menedzserek nem a saját pénzüikkel vállalják a kockázatot. Csak siker esetén keresenek! A csúcsmenedzser három típusát említi Küng: a) hatalomra éhes b) az apatípus c) az intézményes. Ez az utolsó tűnik a legjobbnak.

(Az emberiség ethosza) A globális ethosz nem az ázsiai értékrend lemásolásából áll – bár lehet belőle tanulni. Ott az értékek: család, nevelés komoly munka, takarékoság, igénytelenség, teamwork. A kultúrák ütközése helyett a kultúrák dialógusára kell törekedni.

A modern társadalom jellegzetességei: gyorsuló szekularizmus, radikális individuáció, világnézeti pluralizmus. De kell hogy legyen egy alapkonszenzus a közös értékek, mértékek és tartások iránt. A tízparancsolatban és a hegyi beszédben már kifejeződik az emberiség ethosza, amit a megvalósított és gyakorolt erények útján juttatunk kifejezésre.

Az erények koronként változnak: bölcsesség, bátorság, igazságosság, mértékletesség a platonikus világtrendben. A középkorban hozzátársult a hit, remény és szeretet. Ezt követték a feudális erények: becsületesség, lovagiasság. Végül a modernben túlsúlyba kerültek a polgári erények: rend, szorgalom, takarékoskodás. Jelenleg a posztmodernben – szerintem – felzárkózik hozzá a tolerancia, igazmondás és szolidaritás.

Az emberiség négy imperatívuma minden kultúrában: a) nem ölni, b) nem lopni, c) nem hazudni, d) nem visszaélni a szexualitással. (Küng 2012, 257)

A nemzetközi vagy világethosz példái: Genfi konvenció és Vöröskereszt, a Népszövetség majd az Egyesült Nemzetek. Emberi jogok (és kötelességek) deklarációja.

(A közgazdaságtan és az erkölcs viszonya) Muzslay István leuveni professzor könyve (Gazdaság és erkölcs, Márton Áron, Budapest, 1993) a közgazdaságtan szemszögéből vizsgálja az erkölcs helyzetét a gazdálkodásban. Az erkölcsi értékek: jóság, bizalom, hűség, becsületesség, igazságosság, szolidaritás, empirikusan nem mérhetők. Mindazonáltal jelen kellene hogy legyenek a gazdaságban. Már a közgazdaságtan alapítójánál, Adam Smithnél olvashatjuk, hogy: a piacgazdasághoz nélkülözhetetlen az erkölcsi alap. A gazdasági tevékenység tehát erkölcsi jellegű is.

Schumpeter (1964) a vállalkozót „romboló alkotónak” tekinti, mert a természet rendjébe avatkozik be az iparral, és megváltoztatja azt. A vállalkozót sokáig csak tőketulajdonosnak tekintették. A gazdaság fejlődése három fázison ment keresztül, és az ember volt a termelés meghatározója. A három fázis: föld, tőke, munka volt – ma a szervezés áll a gazdasági tevékenység központjában (Muzslay 1993, 241). A menedzser nem vállalkozó – feladata a szervezés, irányítás, az emberi és anyagi erőforrások kézben tartása egy vállalkozásnál.

(A fejlődés lehetséges útja a kooperatizmus) A nem sikerült szocializmus és kapitalizmus után szerintem most a kooperatizmus fog következni. Itt szerepet fog játszani a szolidaritás és a kooperációs gondolat. A Lehman Brothers csődje elindította azt a lavinát, amely a kaszinókapitalizmust és a ragadozókapitalizmust felrobbantotta. Ez a kapitalizmus így

nem mehet tovább. A börzespekulációkban mindnyájan bűnösök voltunk. Egyszerre vagyunk áldozat és tettes. A magas kamatok mindenkit csábítottak, és ezt csak menedzseri spekulációval lehetett elérni. Most kérdés, hogy mi jöhet kapitalizmus után? Visszatérés a szocializmushoz – esetleg zöldre és nem vörösre mázolvra? A tőke és a munka kényszerű szétválásztása meg fog szűnni. Így nem lesznek tőkésék és proletárok többé. Felelős polgárok önszerveződéssel megteremtik a gazdasági alrendszer posztmodern formáját, amit én kooperatizmusnak neveznék. Schultze-Delitsch és Raifeisen gondolatait modern formában, de fel kell élesíteni! Ma már sok példa van erre. Az alternatív környezetvédő mozgalmak már próbálnak egy új gazdaságot, az igazságot árral és bérral, kizsákmányolás nélkül és fenntarthatóan. Eddig ez csak a fejlődésben lévő országoknál, a harmadik világban vezetett sikerre.

Egyelőre azt lehet feltételezni, hogy a tőke és a munka között új kapcsolat fog kialakulni. A bérmunka újrafogalmazódik, és munka helyett inkább „értelmes kreatív tevékenységről” beszélhetünk. A játék is értelmes foglalkozás, de ott nem történik a definíciója szerint produktív változás. A játékszabályok megvannak, és azon nem lehet változtatni. A játék szórakoztató foglalkozás. Szabadidős foglalkozás. A szabadidő-társadalom itt nem fog kockázatokba menni – kivéve a szerencsejátékokat vagy a játékszenvedély patológikus oldalát.

(A magyar gazdaság – Dr. Csath Magdolna elemzése alapján) A nemzetközileg is elismert közgazdász professzornót a magyar neoliberais közgazdászok nem szeretik. Egy interjúkötetben (Csath Magdolnával beszélget Mezei Károly: A gazdaság van az emberért és nem fordítva: Kairosz, Budapest, 2010) állítja, hogy az állam feladatai közé tartozik: 1) a nemzeti innovációs politika megfogalmazása, 2) a társadalom tudásszintjének növelése, 3) a vállalkozó szellem kreatív bátorítása, 4) a vállalkozások együttműködésének támogatása. (Csath 2010a, 75)

A rendszerváltás utáni magyar gazdaságot Európában mint „perifériaországot” jellemezhetjük. A privatizáció túl gyors és elhibázott volt, megszületett egy torz gazdasági rendszer. Az első rendszerváltás utáni kormány elutasította az adósság-elengedést vagy annak átütmezését. Jelenleg a külföldi tulajdon elterjedtségében 142 vizsgált ország közül a 19. helyen vagyunk. Termelésünk az értéklánc végén helyezkedik el, „összeszerelő telephelyekkel”, a külföldi multik jelentéktelen lerakataként. A nyugati országokkal összehasonlítva kevés a fizetés és alacsony az életszínvonal.

A politikusoknak fel kell ismerni, hogy a mai világban a tudástőkének döntő szerepe van. Az oktatásra szánt pénz ugyanis nem költség, hanem beruházás. A már fellelhető tudástőkét tovább kell erősíteni. (Csath 2010a, 220) A versenyképes jövőt kell előkészíteni az innovációkkal. 2003-ban még 59 vizsgált ország között a 29. helyen álltunk az innovációs potenciál vonatkozásában. Ma már csak az 53. helyen, sereghajtóként kullogunk – ámbár bizonyos területeken az élvonalban vagyunk. A tudástőkét azonban nem a külföldi multiknál kellene érvényesíteni, hanem a középosztályban. Németország erőssége, exportbajnoka nem a hatalmas Volkswagen, Mercedes és egyéb multik, hanem a közepes 50-100 embert alkalmazó középvállalatok.

Meg kellene vizsgálni, hogy az „ügynevezett tehetségindex” területén hogyan is állunk. Kedvező-e erre a demográfiai helyzet? Megfelelő-e az oktatás minősége? Milyen a munkakörnyezet? Van-e ennek tehetségvonzó képessége? Milyen erős az „agyelszívás” veszélye? Sajnos ezekben a pontokban az európai átlag alatt vagyunk.

A Mezei Károllyal folytatott interjúban Csath Magdolna részletesen kifejti véleményét a magyar gazdaságról. A gazdasági krízis láttán sokakban sóvárgás van a volt rendszer iránt. Akkor nem volt munkanélküliség, mindenki jóllakott a „legvidámabb barakkban”

– nem voltak hajléktalanok, bankok által tönkretett egzisztenciák – nem voltak devizahi-telesek. „Nem jó, ha a szocializmus iránti nosztalgia felerősödik, mert az a rendszer nem volt jó. Sőt erkölcsileg és gazdaságilag is káros volt a magyar nép számára. Ennek a levét még ma is isszuk.” (Csath 2010b, 65) Csath könyörtelen kritikával illeti a felelős magyar döntéshozókat mind a gazdaság, mind a politika terén.

IRODALOM

- Baecker, Dirk (1993): Das Gedächtnis der Wirtschaft, in: Ders. (Hrsg.): *Theorie als Passion. Niklas Luhmann zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main, 519–545.
- Bangó, Jenő – Karácsony, András (Hrsg.) (2001): Luhmanns Funktionssysteme in der Diskussion. Tagungsband der 1. Luhmann-Gedächtnisstagung in Budapest, 15-16. September 2000. Mit einem Vorwort von Dirk Baecker, Heidelberg, Verlag für Systemische Forschung.
- Balla, Bálint (1978): *Soziologie der Knappheit*, Stuttgart, Enke.
- Brzezinski, Zbigniew (1994): *Macht und Moral. Neue Werte für die Weltpolitik*, Hamburg.
- Bourdieu, Pierre (1998): Kapitalismus als konservative Restauration, in: *Die Zeit*, Nr.5 22.1.1998, 45.
- Bunge, Mario (1987): *Kausalität, Geschichte und Probleme*, Tübingen, Mohr.
- Coleman, James (1998): Social Capital in the Creation of Human Capital, in: *American Journal of Sociology*, vol. 94.
- Csath, Magdolna: (2010a): *Honnan – hová? Süllyedünk vagy emelkedünk?* Budapest, Kairosz.
- Csath Magdolnával beszélget Mezei Károly: (2010b): *A gazdaság van az emberért és nem fordítva*. Budapest, Kairosz.
- De Weck, Roger (2009): *Nach der Krise. Gibt es einen anderen Kapitalismus?* München.
- Detlef Krause (1996): *Luhmann Lexikon*, Stuttgart.
- Friedman, Milton (1971): *Kapitalismus und Freiheit*, Stuttgart.
- Földes, Béla (2014): *Közgazdasági értekezések*, Budapest.
- Gedeon, Péter (2002): Luhmann és Polányi gazdaságfelfogása és a „kettős racionalitás”, in: Bangó–Karácsony (szerk.): *Luhmann-könyv*, Budapest, Rejtjel, 187–198.
- Höffe, Ottfried (2002): *Politische Gerechtigkeit*, Frankfurt a.M.
- Karikó Sándor (2010): *Kockázati társadalom és a felelősség*. Budapest.
- Kasuga, Junisi (1987): Die Beobachtung des Marktes: asymmetrische Strukturen und generalisierte Erwartungen, in: Baecker (Hrsg.): *Theorie als Passion. Niklas Luhmann zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main.
- Kreckel, Richard (Hrsg) (1983): *Bourdieu, Pierre: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, Göttingen.
- Küng, Hans (2012): *Anstaendig Wirtschaften. Warum Ökonomie Moral braucht?* München.
- Luhmann, Niklas (1996): *Die Wirtschaft der Gesellschaft*, Frankfurt am Main.
- Marx, Reinhard (2009): *A tőke. Védőbeszéd az emberekért*, Budapest.
- Muzslay, István (1993): *Gazdaság és erkölcs*, Budapest.
- Pokol, Béla (2001): *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologie*, Berlin.
- Putnam, Robert (2001): *Gesellschaft und Gemeinsinn. Sozialkapital im internationalen Vergleich*, Gütersloh.
- Schumpeter, Joseph (1964): *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, Berlin.
- Weber, Max (1978): *Soziologische Grundbegriffe*, Tübingen.

Damjanits pályafutásának délvidéki kezdetei

Az 1848/49-es magyar szabadságharc egyik legnépszerűbb hőse és vértanúja köztudomásúan rác volt. Vagy „szerb”, ahogyan ezt Világos és Trianon után lassanként belénk verték a győztesek és a hazai kiszolgálóik.¹

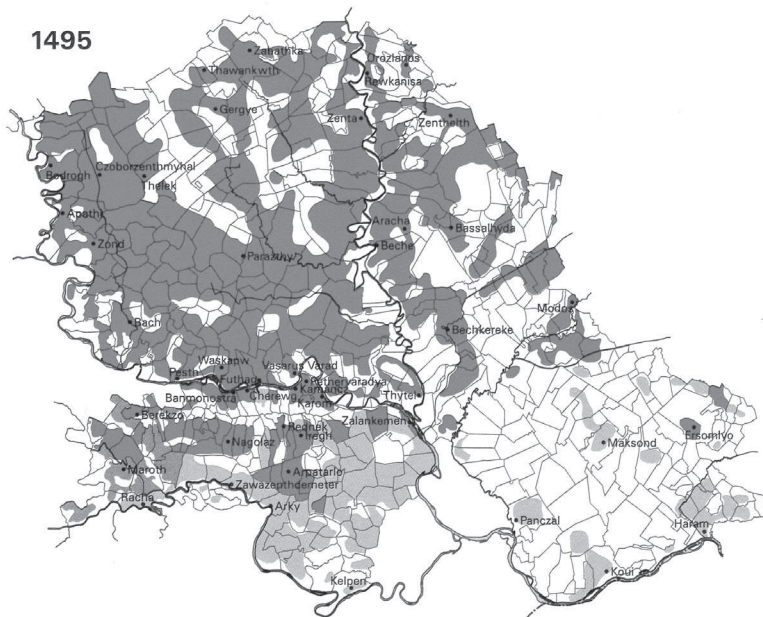
Damjanits János (Jovan Damjanovics, 1804–1849) anyanyelve, és természetesen a szülei is rácok voltak. Az ő rác nemzetiségéhez tehát kétség nem fér. Éppen annak a népnek a fia ő, amellyel a magyarságot talán a legdurvább módon próbálták összeveszíteni. Történelmi tény, hogy nemzeti hőszünk tősgyökeres tagja annak a népnek, amelynek nevében Belgrád és a hazai rác szakadárak államjogi értelemben is ki akarták hasítani a történelmi Délvidéket – Somogytól egészen Erdélyig (Baranya, Bácsság, Szerémség, Temesköz) –, az ide telepített rác kisebbség „jogaira” hivatkozva, amely a terület lakosságának mindössze a 23,5%-át alkotta.²

Mégis a hazafiak oldalán harcolt a szabadságharcban. Az isaszegi győzelem például, Damjanits János szabadságharcának egyik legnagyobb fénypontja, és a tavaszi hadjárat alapköve is. Nélküle Kossuth forradalma már akkor, 1849 tavaszán befejeződött volna. Az első csatáit azonban éppen saját rác népének a szélsőségeivel vívta. Érdemes tehát alaposabban is szemügyre vennünk az életművének ezt, az – elmúlt jó másfél évszázad alatt – nem ok nélkül titkolt, elhallgatott szakaszát. Mert Damjanits János a kossuthi Magyarország azon véráztatta szögletének, annak a Délvidéknek a védelmében és felszabadításában jeleskedett, amit ma „Vajdaság Autonóm Tartomány” néven Szerbia szerves részeként látunk viszont (az 1988-as erőszakos bekebelezetése óta).

A mohácsi veszedelem utómészárlásai során kiírtott délvidéki magyar őslakosság (Borovszky 1909, 92–93) helyébe, a 18. század táján (1689–1815) betelepített legújabb kori rácságot Bécs mindig is a leigázott magyarok elleni katona-politikai tartalék hadoszlopaként használta ki. S hát, a rácok hangadó vezérei sem vendégnek tekintették itt a népket, hanem szó szerint „pribékeknek”. Igen, a „pribeg” szó ugyan menekültet jelent rác nyelven, de miután itt valójában a magyar őslakosság menekült a gyarmatos rácok elől, a köznyelv ezt a kifejezést mindmáig csak a „fölbérelt pribék” szószerkezetben ismeri. Mert a „pribékek” hódolatot követeltek a magyaroktól, illetve területet a Magyarországot bitorló német császároktól; önálló rác országot Rákóczi nagy idejében – a kuruc szabadságharcban –, sőt már az 1694-es bajai nemzetgyűlésükön is, a „Nagy Betelepedésük” legelején.

Ezzel szemben Damjanits, amikor összevitatkozott Haynau Gyula nevű osztrák fölöttesével 1848. április 4-én Temesváron, akkor ennek gúnyos kérdésére – „mióta lett ön magyar?” – azt válaszolta, hogy „aki magyar állampolgár, az köteles Magyarországot a hazájának tekinteni, a bajban pedig megvédeni” (Hegyesi 1898, 23). A számtalan csata ünnepezt hadvezére, az isaszegi diadal nagy hőse oroszlánrészt is vállalt a magyar Délvidék idegen uralom alá való kényszerítésének, Dél-Magyarország nagyszerb leigázásának a megakadályozásában, a rác szakadár lázadás leverésében is. Sajnos, a bécsi és belgrádi uszítás következtében Damjanits példáját népének csak kisebb része követte – és ma még ezt is titkolni igyekeznek, főleg Szerbiában. Pedig rác honvédezdeseink voltak például Szekulics János, Bobich János, Damaszkín György, és még hosszan sorolhatnánk. Közülük Milutinovics Mihály hősi halált is halt 1848. december 5-én, a tomaseváci csatában...

Történelmi tény az is, hogy több ezer magyarországi rác hazafi küzdött befogadó hazája függetlenségéért, a befogadó ország és a saját népének jobb boldogulásáért, békés jövőjéért. Ráadásul, óvatos számítások szerint még a honvédség parancsnoki karának is mintegy 2%-át rác nemzetiségűek alkották – és még ennyit tettek ki a horvát-szlavónok –, de több mint száz rác nemzetiségű tagja volt a főtiszti karnak is (Bona 1983, 156). Kevésbé ismert, hogy az egész 34. honvédszászlóalj rác nemzetiségű hazafiakból állt, élükön a rác pópával! A veressipkás 3. és 9. honvédszászlóalj pedig éppen hősünk irányítása alatt vált rettenthetetlenné. Damjanits katonai pályafutásának a kezdetei a vegyes nemzetiségűvé tett Bácsszenttamásra vezetnek el bennünket, Délvidék vagy – ahogy akkor nevezték Magyarországot déli részét – Alvidék leghírhedtebbé váló mezővárosába. „Itt merült föl először a szabadságharc oroszlánjának, a hősök hősenek, Damjanitsnak a neve” – írja róla a népszerű 19. századi történetíró, Gracza György is. Bácsszenttamásnál esett meg ugyanis Damjanits első csatája (Gracza 1894, 88).

A magyar Délvidék néptalaja a mai Vajdaság határai között a véres lakosságcsere elején (a 15. sz. végén). A térkép a korabeli helynévanyag és az 1495-ös összeírások alapján, az MTA Földrajztudományi Központjának a megbízásából készült (Lásd Kocsis Károly – Saša Kicošev: A Vajdaság mai területének etnikai térképe. Budapest, 2004.) Színek: sötétszürke – magyarok, világosszürke – rácok, szürke – szlavónok, lakatlan és kiirtott – fehér.

Bácsszenttamás azonban maga is egy vértanú város, maga is egy rejtély. E rettenetehz mindmáig nem is mert hozzányúlni, a nyilván még mindig nem önálló és nem független magyar történettudomány, amit a szakma képviselői tárgyunkban a szakértelem botrányos hiányával is alátámasztottak (például a 2010. június 18–19-én Baján megrendezett ma-

gyar–szerb történetkonferencián).³ Bácsszenttamás volt ugyanis az 1848-as rácjárások kiindulópontja, a mindmáig szőnyeg alá söpört délvidéki magyarirtások első vérmezője. De ma már nem hogy megemlékezések, még emlékhelyek nincsenek Szenttamáson. Sokan még csak nem is tudnak a vérgőzös múlttól.⁴ S nem csak ott. Így lett Bácsszenttamás és egyáltalán a rácjárások borzalma a tökéletes népirtás iskolapéldája!⁵ Pedig itt Damjanits egy olyan világgal került kapcsolatba, amit a korabeli Európában – és a mai, nyugati gondolkodásmóddal is – nehéz megérteni. Dél-Magyarországot ugyanis balkáni kalandorok és zsoldosok egész seregei tartották rettegésben, akiket 1848 májusában és júniusában a szerbiai kormány dobott át a magyar határon. Ők az úgynevezett „szervianok” – ami a „szerbiai” jelző korabeli, latinositott változata.

A vegyes származású, minden túlzás nélkül véreskező rablógyilkosnak és embermészárosnak jellemezhető zsoldostömeg megjelenésével a Bácsszenttamás környékén elkövetett gonoszettek is úgy lettek mind gyakoribbak, amint a rabságra vetett magyar polgári lakossággal megépített Ráceröd (Szrbobran) falai növekedtek. Mivel a többnyire amúgy is nincstelen s éhező helyi magyarságot már teljesen kirabolták (Császár OSZK, 1011), a „rácvédők” elkezdtek a városból is ki-kirándulni, magyarokat, svábokat, zsidókat fosztogatni és gyilkolni vagy – ahogyan ez a népi szólásvilágban fönmaradt – „Szenttamásra vinni”. Ez a foglyok módszeres agyonveréséből, gyötréséből állt. Egy vadász főhadnagy emlékei szerint, ha egy-egy jelentősebb személyt vagy nemzetőrt „elcsíphettek, a száját betömve, gombolyagba kötözve, magukkal hurcoltak, félíg megnyúzva, szemét kisütve, egy faderekához kikötötték, ahol a nap égető sugarai, a bogarak marásának kitéve, órák hosszáig irtóztató kínok közt adta ki lelkét” (Novák 1998, 102). De a gyilkos szándékaik hamis önigazolására nem átalították magukat nemzetük „választottjaiként” fölmagasztalni és „rácvédőknek” („szrbobranac”-nak) nevezni. Ők azonban úgy akarták „megvédeni” a rácokat, hogy mindenki mást legyilkolnak. Még a nem gyűlölködő rácokat is...

Mindez nem véletlen: a népirtás nyíltan vállalt irányelv volt a fővezér Sztratimirovics György részéről. A szakadár állam kormányfője már 1848. május 24-én uszító hangú kiáltványban jelölte meg a kiirtásra ítélt népeket a „behúzódt idegenek” feje tetejére állított képében, akik az állítólag itt egykor létezett „rác vajdaságban” merészelték pl. magyarnak lenni! „Azonban egyetlen gonoszság se tart örökké” – folytatja. A megoldás pedig: „az ennyire megátalkodott gonoszságot csakis a bátor rác karok kardjaival lehet gyökerestől kiirtani” (Perovics 1952, 321–2). A magyarokat tehát, akik történelmileg a térség egyetlen őslakosai, az akarataik ellenére jelölte meg a gyűlölet olyan bélyegeivel, mint „megátalkodott gonoszság” stb. A kínzásokban „bátor” hordáktól lett ekkor hangos Bácsszenttamás környéke is (amelyet a helyi szakadárok még április 22-én kerítették hatalmukba). „Egész tanyabeli magyar lakosokat, csecsemővel együtt mind legyilkolták, s fejeiket levágták, s azokat a kocsi lócseikre felfűzve, duda szó mellett Szenttamásra behajtottak” – írja egy helytörténész. A „behúzódt idegenek” makacs gondját „gyökeresen kiirtani” igyekvő „Knityain rablóvezér” még bőségesen meg is jutalmazta a gyilkolást: „minden egyes levágott magyar fejért, egy koronástallért adott (Császár OSZK, 1017)...”

Tellett miből. Mayerhofer, a szervián pribékeket „a magyar elnyomás alatt sínylődő” rácok címén toborzó osztrák külképviseelő ötmillió forintot juttatott a szervián fejedelemnek, csak a császár házipénztárából (Supka 1985, 224). Éppen a Bácsszenttamáson június 22-ének hajnalán, a helyi hazafiak által elűzött áruló Kuszly István bíró (Császár OSZK, 1008) helyettesének, a hűsvét óta körözött Ivanits István (Sztevan Ivanics) ügyvéd nevéhez fűződnek az első rablógyilkos portyák (Csernovits é. n., 477). Még a lázadó rác csapatok egyik-másik katonatisztje, például Petrovics Milos is elítélte e gonoszetteket, csak

éppen – a régi jó szokás szerint – mindent másokra fogott. „Katona vagyok, mégis a könynyeim hullottak az ellenségért – olvashatjuk döbbenetes sorait. A szerviánok rémuralma iszonyatos, és befeketíti a világ előtt a rác nemzetet” (Thim 1940, 304). Noha Petrovics ezt a szakadár fővezérnek írt jelentésben vetette papírra, a figyelmeztetése hiába került a magyarság hóhérának, Sztratimirovics Györgynek az asztalára. Hiába jellemezték a hazai szakadárok úgy déli testvéreik hadviselését, mint „a legsúlyosabb kilengéseket, elsősorban a szerviánoknak és maguknak a parancsnokaiknak a részéről, amelyeket még a tatár nemzetség, magában a középkorban is messze megsekkallott volna” (Thim 1940, 376).

A legrácosodottabb Közép-Délvidék többségi népei és eddigi fölfedezett

vérmezői 1848/49-ben. Spira Györgynek, a nemzetiségi kérdés szakértőjének, az 1944-es bori munkaszolgálatosok túlélőjének, valamint Kocsis Károly és Kicošev Saša térképe alapján (MTA Földrajztudományi Központ, Budapest,

2004). Színek: ■ – magyarok, ■ – rácok, ■ – svábok

Koponyák: az ún. „rácvédők” és más rác szakadárok megszárlásai

Körösztok: a hazafias erők megakadályozott bosszúállásai

A térkép teljes egészében lásd: Délvidéki S. 2009: hátsó borító

A fegyveres őrsegekkel körbezárt Bácsszenttamás ekkor a szó szoros értelmében haláltáborra vált, legalábbis a – másfelé szokásos elüldözés helyett – szembeütő módon „otthonmaradásra kényszerített” hazafias lakosság számára. Még Csáby Ferenc, a katolikus közösség lelkipápastora is osztozott a rabul ejtett vadként vergődő hívei sorsában. Mint azt maga is írja, „soha a házánál éjszakára nem maradtunk; hanem bujkáltunk – szőlőkben, rétekben, kenderekben – és csak hajnal felé mentünk vissza nagy félelem közt házainkhoz, de ki nem szólhattunk sehogy.”⁷⁶ Föltehetően elsősorban a lápok szúnyogföhlőkkel teli nyári

nádasában, és a Tyúkrét (Tuk) még éretlen szőleiben húzták meg magukat, ahol gyermek nem sírhatott s még csak tüzet sem gyűjthettek a vérszívók ellen, a hollétük elárulása nélkül. Sorsuk ettől kezdve már a koldusokéval sem volt egyenlő, helyzetük a kipusztítandó kóbor kutyákkal volt egyenlő. A Császár Péter által följegyzett tanúvallomásokból is megtudjuk, hogy a saját szülővárosukban fogollyá vált hazafiak „nagy nyomorral küzdöttek, mert elraboltatván mindenük, és házukban a máshonnan ide csődült, és helybeli /proletár/ vagyontalan naplopó rácok települvén le; a magyarok hajlék, ruházat, és élelmiszerek nélkül maradtak – s nem lévén semmi kereset mód – minden napi kenyerek sem volt” (Császár OSZK, 1011). S nyilván, a pribékek a bujkáló magyarokra is hajtóvadásokat rendeztek...

Közben, 1848. július 8-án Sztratiurovics különítményesei rajtaütnek a Versec (Érdsomlyó) melletti – még negyedrészen sem ráclakta – Vajkócon (ma Vljakovac). Válogatás nélkül gyilkolnak, egy zsidó bérlőt is agyonvernek (Chownitz 1998, 196). A falu „magyarbarát”, vagyis hazafias rác lakosai közül is sokakat halálra kínoznak, többnek a fejét vágják le – mások inkább bennégnék a házaikban (Böhm 1867, 291). A mindenre kész szakadár fegyveresek rajtaütnek ezután július 11-én a Versec melletti Paulison, az egykori Páloson (ma Bethlenháza/Pavlis) is. Sztratiurovics itt is az ország független kormányát elismerő rác határőrökön áll bosszút, akik jó példát mutatva éppen Versecre mennének – védelmezni azt, a szakadár támadás ellen. Mintegy 45 hazafias rácot ölnek itt meg, Andreovics kapitánnyal az élen – kinek fejét magukkal viszik (Horváth 1865, 369). Paulis öreg jegyzőjét ugyancsak elhurcolják, kegyetlenül megkínózzák, végül neki is a fejét veszik (Irányi 1989, 343). Majd következik 1848. július 14-ének a hajnala, amikor az áruló Bechtold Fülöp megkezdi Bácsszenttamás látszatostromát, amit ő csak hadiszemlének nevez (Bessenyei 1894, 270). Mihelyst azonban az általa hergelt „rácvédők” kilenc óra táján irtani kezdik a hazafias lakosságot (Császár OSZK, 1009), Bechtold cserbenhagyja a megtámadott s teljesen magatehetetlen szenttamási pórnépet. Visszavonulót fúvat.

Damjanits bácsszenttamási csatája így valójában se szenttamási nem volt, se pedig valódi csata, mivel a népirtást a bécsi kamarillát szolgáló fővezér, maga Bechtold Fülöp szervezte, fölügyelte s patronálta. Bechtold célja egyszerűen a rácok és a magyarok végzetes összevesztése volt, azon kívül természetesen, hogy általában véve is szítsa és erősítse a rác szakadár lázadást. Erre a célra kitűnően megfelelt egy ünnepélyes népirtás, amit könnyen meg is lehetett rendelni a vérgőzösen magyar- és zsidógyűlölő bácsszenttamási lázadóknál. A bácsszenttamási népirtást tehát Bechtold a „rácvédőkkel” egyetértésben vitte végbe, mindössze egy látszatostrommal körítve.⁷ S itt nem volt szüksége olyan tanúkra, mint Damjanits, aki felől – hála Haynaunak – mindent tudott. Átirányította hát a hazafias őrnagyot a két kilométerrel távolabb eső Turiára, a három évszázaddal korábban még magyarul, Turol nevű kis falu alá, ahol a túlerőben lévő „rácvédők” állásait úgy kellett volna bevennie mindössze 550 emberével, hogy köztük volt még az 50 méter széles Ferenc-csatorna is. Nem véletlenül. Bechtold Bácsszenttamásnál is csak olyan helyeken „támadta” a védenecit, ahol a legkevésbé volt esélye a sikernek, miközben a harcvágyó magyar csapatteketet a legnagyobb veszteségnek vagy szégyennek tehetette ki. Így kellett volna Damjanits seregének is egy dombon ácsorognia Turol (Turia) alatt, a szakadár ágyúk célpontjaként.

Szerencsére kijátszották az áruló parancsát, és az ágyúötletének szánt sereget biztonságos helyre vitték. Egyedül Damjanits maradt a vártán. A márciusi fiatalok önkéntese, a szemtanú Vajda János így ír erről: „Az ágyúgolyóknak kitett domboldalon állott, szivarozva oly nyugalommal, aminőhöz hasonlót egész életemben nem láttam, sőt amilyenre képesnek embert nem hittem!” (Vajda 1869, 90) Mégsem volt teljesen hiábavaló az így megbénított, haszontalanságra kárhoztatott magyar csapatteketeturoli jelenléte. Damjanits hátvédje ugyanis csak így segíthetett itt kijutni a Bácsszenttamásról fejvesztve menekülő hazafias lakossá-

nak. Neki köszönhetően a halálraszánt lakosság egy kisebb csoportjának tehát mégiscsak sikerült így megmenekülnie a poklok tornácáról, élén az élvenyúzásra ítélt főtisztelendő Csáby Ferenc katolikus plébánossal. Ő ugyanis akkor már tudta, hogy Bechtold egy minden hájjal megkent áruló és fölkészült arra is, hogy az ő egyetlen célja ezzel a látszatostrommal a bácsszenttamási hazafias lakosság legközönségesebb lemészároltatása. S igaza lett, mert – mint említettük – Bechtold váratlanul már reggel 9 órakor visszavonulót fúvatott, mihelyst kitörték az első zavargások és nyilvánvalóan gyilkolni kezdték a túszerhelyzetben vergődő fegyvertelen lakosságot. Ekkor „akik bent maradtak Szenttamáson, azokat mind megölték” – írja Csáby plébános három héttel később, a Kalocsai Érsekségre.

„Vad ordítással rohant a fanatizált nép alvó szomszédjai házára s mintha rég rejtegetett bosszút kellene megtorolnia, oly elkeseredéssel, oly dühvel gyilkolt le mindenkit, kinek ablakában gyertyavilág nem égett” – olvashatjuk Jókai egyik agyonhallgatott, éjjeli időpontra azonban nyilván csak tévedésből átirított korai elbeszélésében.⁸ „Ezzel különböztették meg házaikat a többiektől a rácok, tarva tőle, hogy tulajdon népok, félreismerésből, fel ne prédálja egymás háza népét kölcsönösen. Pár óra alatt a magyar lakosság nagy része legyilkoltatott, csak egy kis csapatnak sikerült a mocsárokon keresztül szekereikre kapaszkodott hozzátartozóikkal megmenekülni. A sötét éjben azokat is sokáig üldözték, s mikor már a városban elcsendesedett a zaj, a vijjongatás, a harangszó elnémult, még akkor is lehet hallani a mocsárok körül egyes kétségbeesett sikoltásokat. Tán egy szekér belemaradt az ingoványba, s a rajta veszett menekvőket fojtogatták egyenként a vízbe. Elhangzott az is. S azután nem jajgatott senki többé. A kivilágított város több helyein zeneszót lehet hallani s a táncoló vidám kurjantozásait.” S a magyarság maradékával valójában már el nem képzelhető testi és lelki gyötrelmek árán, ujjongások, zeneszó és pálinkázások közt szórakoztak. A haza oldalán harcoló, de ugyancsak rác nemzetiségű Zákó István kémei szerint 1500 helybéli hazafias lakosnak karózták ki itt a fejét (Széchenyi 1982, 1287).

Ugyanígy másodkézi forrásunk a július 20-i tudósítás is a Kossuth Hirlapjában, miszerint e vegyesajkú mezővárosban „a meg nem menekülhetett számtalan helybeli magyarok, öregek, ifjak, nők, s ártatlan gyermekek a legnagyobb kínzások közt végeztettek ki” (Pap 1868, 315). A magyar kormány lapjának, a Közlöny híradása is megrázóan ecseteli a nő-lakosság és a gyermekek kínhalálát: „Szent-Tamásról halljuk az irtózatot kegyetlenséget. A magyar asszonyokat emlíken áthúzott nyárssal vagy zsinaggal összefűzve, ily kínzás közt kísérgetik föl, s alá. Az orvosnak, Tóth nevezetűnek életében kezét-lábát fűrészelték el, s úgy nyakát vágják el. A gyermekeket célnak tűzvé ki, lövöldözik agyon. Egy másikat a két torony közt kötélén fölfüggesztettek, s úgy lóttak rá; a pápista templom ajtajára egy másikat kiszögeztek – s több ily hajmeresztő, fenevadhoz sem illő kegyetlenségről, mint valóságos tényekről beszélnek” (Közlöny 1848, 59). A népünnepély Bechtold visszavonuló seregei szeme láttára kezdődött. A Kossuthék által Bács-szenttamás fölszabadítására küldött honvédeket valójában póznákra szurkált magyar és zsidó fejekkel búcsúztatták a szakadárrok, amelyeket erődjük mellvédjére, Rácerődre – vagyis Szrbobrára – tüzdeltek ki (a részleteket a kötetemben tárom föl, az erősebb idegezetű olvasók számára)...

Hogy a tömegek halálra kínzása valódi népünnepély volt ama júliusi éjszakán, azt egyébként Jókai is megerősíti, amikor az 1850-ben írt Szenttamási György című művében arról olvashatunk, hogy miként is „kezdődött az ünnep.” A legkegyetlenebb hóhérok kedvenc szórakozása volt a helyi szájhagyomány szerint, a magyarság dühe elől 19 nappal korábban elmenekült Kuszly bíró – katolikus templommal szemben lévő – házában az emberek szemének kivájása, orrának-fülének lemetszése, nemzőszerveinek a végtagjainak darabolása, testüknek nyúzása. Az már ismét elsősorban a szájhagyomány alapján tehető hozzá, hogy ebből nem maradhattak ki a magyar és zsidó gyermekek sem: a szabadulás

6 db. stüfföntös ágyúból, a sáncoktól pedig védelmeztek, sőt 6 ágyúval körülbélül 590 szarván, és 1000 határór, vidéki (Eszék) Katona. Kik mindnyájan rendszeresen voltak fegyverese és a Szent Lászlósi Rézektől támogatottak. - Az ágyúzás, most csak is ágyú törmelése volt, szerencsére ezrel nem került sor, minden siker nélkül fogva mint egy Tom óra hosszáig, a midőn Csaba támadó csapata O. Becsére rendszeresen vissza vonult, a nélkül hogy a vad rézektől a sáncoktól üldöző Rishanást lettek volna, az ágyúzás alatt azonban Szent Lászlósi, sok magyarok, férfiak, nők, gyermekek. Kiválya vízén keresztül álmennékültek, főleg a Ferdinand huszárok segédletével, kik beugratlan a vízbe, az azon át menekülő, aszonyok és gyermekeknek segédkezést nyújtottak. E alkalommal menekült ki reggeli 9 óra tájban Csabi Terencez R. plébános, Szecudula János Kaplányával, és Vápa József magyar tanító, kik Gal János szótve sarkán, a Kiválya vízén keresztül keresztül hajóztak.

A Vadraicek a magyarokat kirabolják és öldökök

Julius 21-én reggeli 10 óra tájban, megzúnt a támadó és védő ágyúk löngése, de a Szent Lászlósi lakos vadraicek és szarvánok élke ekkor már a támadás által a Rishanásig folyozottak. Minőgyár délben elkezdették a szegény hirtelen meggyarokan kezdetlenkedni. Fegyveresen utcsáról utcsóra jártak, öldökölték a magyarokat, mint a megfélemltet vadakat. Kik az utcsákon találtak igazam nélkül leölték vagy leszúrták, érdekes egy esetet megemlíteni, bizonyos Szincolas Illés kőműves, a dióktól elfogult vérszomjas gyilkosok által, kérei hátra rá lököttek, úgy a szemei is leköltözték, s arduán a legmagott nyugosok közt, veselve volt, - kik tájban a Vadraicek sühanszár, rok, legyőzött felig halálra dobálták, utózára találtak az a borangok körül, ki csupa számalomból fegyverrel szerencsétlenül

Császár Péternek, az 1848/49-es magyar szabadságharc alhadnagyának a bácszenttamási magyar és zsidó polgári lakosság irtásáról és kinzásáról írt ismertetésének a kezdete, a – megfogalmazása szerint – „Vadrác” népiért túlélt áldozatainak a tanúvallomásai alapján. A kincset érő kűtőt egy padláson találta meg az ismert szenttamási magyar író, Gion Nándor (1941–2002). Ma az OSZK Kézirattárában kutatható.

vagy könnyebb halál különféle hazug ígéreteivel általában a fiút vették rá, hogy édesapja vagy édesanyja fejét vágja le – esetleg éppen fordítva. Napirenden voltak az ürülékkel való bajuszpödrések és az ehhez hasonló utálatosságok is. A hazafiak által három hete előzőtt Kuszly István „rácvédő” bíró elhagyott házában – s talán a bosszú édesebbé tétele érdekében éppen itt? – rendezett borzalmak még azzal az adattal is kiegészülnek, hogy a módszeresen halálra gyötört tizenkét legtekintélyesebb ember fejét a templom előtti téren karókra tűzték, de előbb emberi ürülékkel kenették le a bajszukat és szakállukat.

Sokakat elevenen megnyúztak (Kossuth 1848, 315), a megerőszakolt nőket pedig szadista módon alázták és egészen elképesztő módon kínozták. A serdületlen kislányok szenvedései ugyancsak a „rácvédő hősök” alantas élvezeteinek oltárán zajlottak, sejtethető rémségek közepette. Csáby tanúsága szerint a visító csecsemőket és zokogó gyermekeket labda módjára rugdosták, egymás szuronyaira dobálták vagy egyszerűen földhöz csapkodták – esetleg a lápokba hajigálták. A korabeli magyar lakosság nagy hányadáról, sok száz kisgyermek szégyenteljes, de valós elpusztításáról van itt szó. A hazafias családok még életben lévő kiskorú fiait kötelekkel a görögkeleti (pravoszláv) templom két tornya közé húzgálták – szédítő magasságba – föl, hogy lenről versenyt löhessenek rájuk: ki találja el először az áldozat lábát, térdét stb. Amíg csak sor nem kerül végre a fejre vagy az esetleg még rémulően verdeső szívre. Hallatlan szentségtörés a 19. századi babonásan vallásos rácság kebelében, amikor nemcsak a katolikus templomot öntözték meg ártatlan gyermekek vérével, de még a saját görögkeleti templomukat sem kímélték meg attól, hogy „a gyermekeket célnak tűzvén ki” irtsák az őslakosság legzsengőbb nemzedékét, amely vergődő testeket aztán megváltó halál gyanánt „lövöldözik agyon” (Közlöny 1848, 59; 284).

Nem csoda hát, hogy e véresre festett szürke tornyok – melyek alatt Bechtold egy hete még pezsgőzött a „rácvédőkkel” – oly átkos emlékek lettek a hazafias lakosság tudatában. Hiszen a „gazságról el híresült Sz. Tamás kettős tornyai” (V. Waldapfel II 1953, 383) több család gyermekét emészették el. Nem leírható továbbá – szinte föl sem fogható – a bentrekedt, meztelenre vetkőztetett, mintegy 500 főnyi magyar nőlakosság tömeges és egyenesen égbekiáltó kegyetlenséggel elkövetett kínzása sem; miről néhány sekélyes szót azért mégiscsak szólni kell. Már amennyiben a TÖRTÉNELMET megismerni, és nem szőnyeg alá söpörni akarjuk. Mert a már említett, láncos korbáccsal ösztökélt szegénytancon túl, kijutott a lemeztelenített nőknek is a vasrácsra való lassú égetésből, az embernyúzásból és élvedarabolásból (Iványosi 1988, 243). A kéjgyilkosok különös élvezettel foglalkoztak a női mellekkel, nemi szervekkel, fülekkel és orrokkal. Az eddig idézett sajtóhírek borzalmaival összecsöngő szájhagyomány szerint a szebb lányoknak körbevágták és csontig letépték az egész arcát.⁹ Voltak, akiket karóba húztak. Voltak, akiket tüzes vassal erőszakoltak meg, égettek keresztül vagy téptek szét. A hetek óta gyakorolt csoportos nemi erőszak jelentéktelen semmiséggé törpült az apokaliptikus jelenetek mellett.

A kínzás legfőbb központja azonban a Ráceröd volt. A hagyomány, de Csáby szerint is ide hordták a legszebb nőket, nagyon is valóságosan vérfagyasztó orgiákra. Mi több, Ráceröd azt a kitüntető szerepet is elnyerte, hogy itt végezték ki a városka még életben lévő maradék magyarságát. Az utcai rájárások után ugyanis „összefogdosták a férfiakat”, majd Rácerödben – már sötét éjszaka – összeült a megszállók rögtönítelő hadbírósa. Itt, a színjáték végén – mert a hamis vérvád¹⁰ szerint föl akarták volna gyújtani a várost (Radak é. n., 16) – az összes szenttamási magyar lakost közösségileg (kollektíve) bűnössé nyilvánították, és egyszerűen halálra ítélték. A szenttamási magyar férfiak virágát, a magyarság törzsét semmisítették így meg, a szokványostól nem kevésbé kegyetlen módon. Családfők és életerős legények, nemrég még jövőbe tekintő fiatal emberek váltak itt pribékek martalékává a fönt megvillantott kegyetlenkedések közepette. S a rengeteg megcsönkített áldozat-

nak – kivétel nélkül – levágták többek között még a fejét is. Ezeket is „hadijelvényekként” tüzdelték ki a Ráceröd falaira. „Makrapával” a szájukban, amint azt a szemtanúk állítják (Császár OSZK, 1010). Nem más volt ez, mint a – már szokványos – szájüregbe dugdosott hímvestző (Thim 1887, 208), ha lehet fiúnak az apjáié vagy fordítva.¹¹

A táncos lábú s véres kezű „rácvédők” ezek szerint itt szereztek a magyarok levágott fejeivel hamarosan Tiszaföldváron is bemutatott „ügyességüket”. De amikor a „rácvédők” július 15-ének hajnalán elindultak a Bechtold által ugyancsak szenttamási módon, azaz „minden ok nélkül” földadott (Olvhvény 1902, 40), szégyenletesen elárult (Vetter 1886, 145) szerencsétlen Földvár felé, hogy ott is ugyanígy bánjanak el a békés lakossággal (Hamvay 1904, 48), Bácsszenttamáson már csak 240 lakos volt életben a bennrekedt 2000–2500 főnyi hazafias polgárból (Császár OSZK, 1010). Sok szemrevaló leány és menyecske azonban csakis azért maradhatott még életben, hogy hetekig, hónapokig tarttasson a leírhatatlan testi-lelki megaláztatásuk, kínzatasuk. E magyar nőlakosság volt tehát igazán – „mint rabszolga” (Kovacsécsics é. n., 55) – pont az i-n, nem pedig férjeik, bátyjaik s fiaik vérbíróság útján történő pár órás gyötrése, majd megváltó kivégeztetése. Csak az ő életük megváltó végével válik teljesen eléggő áldozattá a ‘48-as bácsszenttamási magyar lakosság – a „magyarfalók” elborzasztó oltárán. De arról is szól még a rettenettől elerőtlenedett szájhagyomány, hogy például miként is csapták le egy szenttamási férfi kezét, amikor a karjával védte ki a rá és családjára mért halálos kardcsapásokat...¹²

Őt is megkínózták, részben az arcát is lenyűzték, ő azonban félőrületen, csonkán is fölkapaszkodott egy lóra, és a rendszeresen erőszakolt leányával együtt kijutott e pokolból, hogy az útközben elvérzett gyermekével megjelenhessen egy másik község piacsterén. S az iszonyodó tömegek döbbenete össznépi elkeseredésbe csapott át. Őt magát is már félholtan szedték le a lóról. Mielőtt összecsuklott, fölsóhajtott: „Ezt tették a magyarokkal Szenttamáson a rácok! Mindnyájunkat legyilkoltak...!” S valóban, Tomcsányi András főszolgabíró szerint „július 14-én irtóztató vérengzés volt” Moholon, még ha ez másképpen is indult. A szenttamási magyarirtás ugyanis számos más községben okozott zavargásokat. A legvéresebb helyzet Moholon, Bácsszenttamás testvértelepülésén alakult ki, ahol Bechtold visszavonulásának öröme még aznap mintegy ezer főnyi „rácvédő” tört magyar polgártársai életére, csaknem sikeresen ki is űzve őket a községből (Iványosi 1988, 231). Miután ezt megakadályozták, erre föl várták puskákkal a Szenttamásról hazatérő „rácvédőket” is. A vérbosszú kereké tehát magyar részről már július 14-én beindult Moholon, az egyedüli jelentősebb ráctöbbségű szigeten e délebbi tiszai tájon, ahonnan a legtöbb rác szakadár vonult át fegyverben, a lázadók hírhedt Rácerödjébe (Radak é. n., 10).

A nyomdafestéket, de még a puszta szembesülést is nehezen tűrik ezek az események. De bármennyire is elkeserítő, ez a valós TÖRTÉNELEM: mintegy kétezer magyar és zsidó lakost kínóztak így halálra Szenttamáson.¹³ S minderről már maga Damjanits is tudhatott valamit, mert nevének ezt írta e napról: „mondhatom, másképp kellene a mi ügyünknek folyni!” S a borzalmak borzalmának ez még csak a nyitánya volt. A Ráceröd alatti mezőség ily módon – mint azt például V. Waldapfel Eszter is megjegyzi –, a „szabadságharc első komoly súlyos összecsapásának a színhelye” lett (V. Waldapfel II 1953, 341). Mert akármennyire is „az ellenséges ágyútűz legerősebb vonalában állítá föl” – mint azt Asbóth Lajos honvédezredes is írja az emlékirataiban (1862: 132) – a neki kiszolgáltatott seregetek Bécs titkos ügynöke, történelmi tény, hogy honvédekkel a lázadók legelőször Bácsszenttamás alatt kerültek egymással szembe. Az eddig tárgyaltak alapján kijelenthető, hogy 1848. július 14-e akkor is a forradalom és a magyar szabadságharc közt húzódo határkőként vonult be a történelembe, ha ez nem is rendes csata volt, csak a szakadárak hadi gyakorlatoztatása.¹⁴ A mérsárlás

azonban lendületet ad úgy a rác szélsőségesek legközönségesebb indulatainak, mint a hazafias Magyarország immár tetteleges önvédelmének.

A rác lázadóknak a Batthyány Lajos kormányelnök által „csak a mongol históriában ismeretes barbár dúlásai”-ként (Urbán 1986, 675) jellemzett vérengzései után ugyanis – mintegy válaszul a „rácvédők” rémtetteire – elemi erővel törtek föl az indulatok. Mint azt ekkor, bizonyos Bártfay József a magyar- és bunyeváclakta Szabadkáról le is írja egy levelében: „megyénknek Tisza vidéke u.[-gy] m.[-int] Becse-Ada, Mohol, s Földvár, Szenttamás általános lázadásban van” (V. Waldapfel II 1953, 340). Máshol meg: „A vad-rácok [itt értsd: „rácvédők” – D. S. A.] nemcsak nem tágítanak, hanem a magyarokat hol elfogják, vad módon ki is végzik. Elevenen pörkölik, nyúzzák, s fejeiket levágván táboraikba viszik, ott borzasztó rémképül karóra húzzák” (V. Waldapfel II 1953, 345). A csak fölszínesen hazafias, a nemzeti szabadság elkötelezett hívein március végén például még nyíltan gúnyolódó, maradéktalanul császárhű Bártfay József azonban mást is elárul: „A vad-rácok ellen iszonytató gyűlölettel van a magyarság, dalmatarác [értsd: a bunyevácok – D. S. A.] és németség; e megyéből mind ki akarják irtani, bár adná az ég! Nem akarom hinni, de sokan beszélnek, hogy az ide rendelt sorkatonaság tisztjei a rác-zendülőkkel némi egyezségben lennének; van valami a dologban...” (V. Waldapfel II 1953, 342)

Itt tehát máris megtörtént a hazai s a szakadár közvélemény szembeállítása: a hazafias magyarok, bunyevácok, rácok, zsidók és egyéb nemzetiségűek is immár – szinte mind – a háborús bűnökben tobzódó „vad-rácok” kitörlését követölték. A magyar Alvidék szabadságharca így valójában nem is Pákozdnál, hanem 1848. július 14-én, már Bácsszenttamás alatt elkezdődött. A Dráva mentén tevékeny Csány László például – több helyütt is egyértelműen utalva az előző nap kirobbant szenttamási rácjárásra –, éppen a Bechtold alatt végbevitt szörnyű népirtás hírére intéz fölhívást július 15-én a szabadságharc megindítására. „Honunk kebelében a felzendült rácok, Bács és Torontál megyékben megkezdték a harcot, és ontják a polgári vért” – hangoztatja a királyi biztos –, „és nemzetünk kiirtására törekszik a vakmerő ellenség. Magyarok! ha gyáván, védtelenül, becstelenség nem akarunk eltűnni a nemzetek sorából, fegyvert kell ragadnunk (Farkas 1998, 18)...” S mint azt V. Waldapfel írja, „a korábbi pétervárad-karlovici (Gracza 1894, 450) és verseci (Horváth 1865, 369) csatározásokat mellőzve” – amelyeket valójában még császáriak vívtak Sztratimirovics Béccsel is packázó hordáival –, a bácsszenttamási hazafiak idegrázó le-mészároltatásától „számíthatjuk a szabadságharc kitörését” (V. Waldapfel II 1953, 341, 1).

A történetíró Urbán Aladár részéről is „a szabadságharc első hősi halottai”-ként említett honvédáldozatokat követően – akiket 1848. július 14-én Bechtold szándékosan pusztított el Szenttamás alatt –, minden színjátéktól mentes, igazi csaták és győzelmek egész sora következik Tiszaföldvár alatt meg Écskánál, valamint különösen Futaknál.¹⁵ A megtámadott hazafias lakosság önkéntelen szabadságharcának föllobbanása ez már, amit szinte óráról-órára követhetünk a véres bácsszenttamási történelem hírére kirobbanó, újabbnál újabb tiszamenti rácjárásokban és zavargásokban.¹⁶ Maga Sztratimirovics, a „Legfőbb Vezér” is Nagybecskerek ellen vonul ekkor, mintegy nyolcezer lázadóval. Écskánál azonban serege Kiss Ernő csekélyke, csupán képzetlen nemzetőrökből álló, de lelkes hadtestének előőrsébe ütközik, amely – hat órán át zajló harcok után – csúfos visszavonulásra készíti a nagyreményű támadót (Gracza 1894, 92). Újabb véres zavargások és harcok robbannak ki a rác szórványokban Magyarokanizsától Csurogig, Futaktól Törökbecséig, sőt Nagybecskerekig és Fehértemplomig.¹⁷ S a következő napok is további sok száz magyar visznek el így a szólás szerinti „Szenttamásra” az orvul legyilkolt, árulások soroza-tával sújtott, gyermekfej-gúlával megcsúfolt Tiszaföldváron (Hamvay 1904, 48).

A hóhérrhadat 1848. július 15-én kalauzolják el a földvári szakadárrok Damjanits Bácsszenttamás alól visszaparancsolt, fáradt és kiábrándult honvédségének a szállásaihoz.

Álmukban, orvul támadnak rájuk. Mészárlásuk, és a visszaverésük is nagy áldozatokkal jár.¹⁸ A helyzetet súlyosbítja, hogy amikor a fegyveres helyi rácok és a Bácsszenttamásról átvezényelt „rácvédő” seregek megrohanják a községet, az osztrák tüzérek és a Piers százados által vezetett császáriak (Olchváry 1902, 40) azonnal föladják az állásaikat (V. Waldapfel II 1953, 362). A magyar katonák nagy része azonban így, ágyúk nélkül is folytatja a harcot. Körbezárja őket a vérengző ellenség, rájuk gyűjtja a falu magyar részét (Olchváry 1902, 39). A szervianok, a földvári rácok zöme és az idevezényelt „rácvédők” mindeközben „baromi kegyetlenség” közepette – ezek Bechtold ujjongó szavai! – községsterve üldözik, rabolják, gyilkolják, égetik, darabolják és kínozzák a földvári hazafias lakosságot, nem lévén tekintettel sem nőkre, sem csecsemőkre – még a sebesülteket is „megcsonkították” (Gracza 1894, 92). A rácjárás főleg az „egyszerű magyar népben” szedte az áldozatait, mert „sok paraszt, számuk ismeretlen, aki nem vonult félre” – még Szurdutsky parancsnok álnok hadijelentése szerint is – „le lett gyilkolva” (Vjesztnik 1848, 113).

„A szervianok ... elkezdének rohanni a faluban senkit sem kimélvén” – ír itt erről, a szégyen minden jele nélkül a szemtanú Szurdutsky István, az 1848-as rácjárások nyíltan hancegő megyei főparancsnoka – „kiáltozván a »Rác Dicsőséget«. Kinek milyen fegyvere volt, azzal osztotta a halált”. Ennek vége a csata után idevetődő egyik osztrák katona szerint is – aki ráadásul maga is „túl erős rokonszenvet” érzett a pribékek iránt – az volt, hogy a „szerbek, amikor benyomultak ebbe a faluba, több magyar paraszt fejét levágták...”¹⁹ A lakosságot mindhalálig védő (Kaper 1870, 118) nemzetőrséget és egy század Ferenc Károly-huszárt a katolikus templom tűztengerben álló főterén zárták gyűrűbe (Vjesztnik 1848, 113). A lángokba és az ágyúk tüzében letek halálukat a hős harcosok, de az ide húzódnó tömeg nagy része is. Végül a lángoló templom is a vérengző hordák kezére került (Borovszky 1909, 344). Az ide szorult férfiakat, nőket, ártatlan kisgyermekeket is a már ismert kegyetlenséggel kínozták halálra. A gyermekfejekből a templomban végül még gúlát is építettek az oltár elé, szervian lobogóval a tetején – „egy szőke fiúcska koponyájába ütvén” a zászlót önnön „dicsőségük” 37. jeleként (Hamvay 1904, 48). Szüleik ennél jóval számosabb feje itt már nem is hirdette kellően a népirtást...

Pirkadt már, amikor az Óbecséről parancs nélkül idesiető Damjanitsék „1 század honvéd, 1 század Don Miguel s egy fél század huszár” csapattal és a halálraszánt nemzetőr-séggel – Piers harcolni nem akaró Vilmos-gyalogjait hátrahagyva – *egyetlen rohammal* fölszabadították a községet a vérengző ellenségtől (V. Waldapfel II 1953, 123; 358). Noha a község magyar részén csak üszkös romokat és vérbefagyott, halálrakinzott polgárokat találnak, az elmenekült rácság házait nem gyűjtötták föl bosszúálló kezek! A kiirtottak száma mintegy ezerre tehető, a helyi magyarságot kiirtó rác lakosokból kilencen estek el (Vjesztnik 1848, 113). Tiszaföldváron 1848. július 18-án azonban ismét alkalmunk nyílik arra, hogy megbámuljuk a népirtó bécsi államvezetés igazi arcát (Vetter 1886, 145). Az újabb nagy magyarirtás színhelyét (Hamvay 1904, 48) ugyanis, Bechtold minden látható ok nélkül (Olchváry 1902, 40) ismét átadja az ellenségnek (Vetter 1886, 145) – a titkos szövetségeseinek. De ezt a Piretnek írt farizeus levelében már két nappal korábban jelezte: „nem maradt más hátra, mint hogy tisztán védelemre korlátozódjunk” (Thim 1930, 549). A császáriak még a földvári lakosság maradványait sem engedik sem összeszámolni, sem pedig eltemetni. A templomban felejtett gyermekfejeket sem (Hamvay 1904, 48)...

Tiszaföldvár hazafias lakosságát július 18-án hajnalban koncoltak föl, miután Bechtold először vont ki a forradalmi magyar kormány csapatait. Nagy részét a központban kínozták halálra. A kiszolgáltatott hazafias lakosságot ágyúkkal és tüzzel gyilkolták halomra a hősiiesen kitartó nemzetőrséggel együtt, amely nem tett eleget az árló parancsnak. A nép fiai a néppel együtt haltak, az utolsó csöpp vérükig küzdve – kaszákkal és botokkal. Mert Bechtold más fegyvert nem adott nekik. Damjanits a testrészeket végül mindössze rakás-

ra hányatja, majd – reggelig e hatalmas tetemdomb mögött pihenvén (Olchváry 1902, 40) – a sereg innen vonul vissza. Marad azonban magyar holttest bőséggel, szerteséjjel is. „Óbecsén azon az utcán, mely a földvári végre vezet: több tisztos embernek elő adása szerént nyomasztó bűz gőzölög főképp hajnalban, néha midőn a szellő onnan lengedez – írja az elkövetkező napokról a főszolgabíró. Az elesett, és a kukorica földeken meg más vetésekben temetetlen hagyott mieink és ellenségi testeknek [ilyen csak kilenc volt – D. S. A.] ezen nyári meleg napokban fel oszlott tetemeiknek bűze.”²⁰ A kiirtott tiszaföldvári magyarság ma is itt porlad (Rakics 1965, 67) temetetlenül: elsősorban a közel tíz méter magas „Csonthalom” komor dombjában (Olchváry 1902, 67).

A hazafias nemrác lakosság egyik délvidéki vérmezeje, a földvári Csonthalom (Kostanica). Ide hordták össze Tiszaföldvár (ma Bácsföldvár) azon ártatlan vértanúit, akiket 1848. július 18-án „a bátor rác karok kardjaival irtottak ki gyökerestől” – a szakadár kormányfő, Sztratimirovics útmutatása szerint. Itt vannak elhantolva azok a polgárok is, akiket az úgynevezett „partizánok” küldtek halálba 1944 őszén, Joszíp Broz Titó parancsára. E csontok a rettenet hírnökei, az ún. „Szerbiai Vajdaság” nagyszerb eszméjének mérges termései...

Elpolitizált történetírásunk azóta sem dolgozta föl Délvidék 1848-as vértanúinak a történetét, és ismerve a hivatalos történettudomány jelen állapotait, egyhamar nem is fogja. Pedig 1849 elején Bácsszenttamás és Tiszaföldvár rettenete megismétlődött egész Dél-Magyarországgal: a rác szakadárak gyökeres nemzetiségi tisztogatásokat hajtottak végre az Al-Dunától a Tiszavidékig, a szabadságharc legnagyobb magyar- és zsidóirtásainak a helyszínéig, ahol a hóhérok és a túlélők tanúvallomásai szerint *közel tízezer ártatlan polgári lakost kínoztak módszeresen halálra*. Haynau olaszthoni kegyetlenkedései például, meg se közelítették a Zentán halálba küldött négyezer ember, vagy a Magyaránizsán megégetett újabb ezrek által elszenvedett borzalmakat, pedig az ő neve ennek okán az egész világot bejárta, mint „Bresciai Hiéna”. S így Damjanits pályája nemcsak Haynauval kezdődött, hanem vele is végződött. Hiszen Haynau lett a hóhéra. De Damjanits „rácként élt és esett el!” – írja róla végül Ignjatovics Jakab, a rác szakadár kormány egyik bűnbánó tagja (1953, 208).

Igen kevesen tudjuk ma már, hogy a hazafias rációk példaképe a szabadságharc során megmagyarosította a nevét: a németes „-ch” végződést „-ts”-re cserélte. Ha megnézzük Damjanits János utolsó sorait, ami a halála előtt papírra vetett imája volt, annak utolsó följegyzése éppen a saját aláírása volt: Damjanits – „-ts”-el. Őt azonban a hóhérai a „-ch” végződéssel emlegették a vádiratokban. S így emlegették Világos után az ellenségei, de a tájékozatlan hívei is. Mindmáig, hiszen az MTA helyesírási szabályzatában szinte hagyománnyá vált éppen Damjanits nevét főlemlegetni a „-ch” végződésű nevek példájaként. Tisztelettel javasolom, írjuk a nevét ismét a magyaros „-ts”-el. Tartozunk ennyivel neki, önmagunknak és az úgynevezett „pribékeknek” is.

Amint hogy tartozunk mindannyiunknak az 1848-as Csonthalmaink föltárásával, és a középkorig visszanyúló összes rájárás tudományos és tényleg elfogulatlan földolgozásával is...!

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjáratból. Pest, 1862. I. kötet.
- Bessenyei Ferenc (szerk.): Vukovics Sebő emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Budapest, 1894.
- Bona Gábor (szerk.): Szerbek és magyarok a Duna mentén. Budapest, 1983.
- Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai – Bács-Bodrog Vármegye. II. kötet. Budapest, 1909.
- Böhm Lénárt: Délmagyarország, vagy az úgynevezett Bánság külön története. Budapest, 1867.
- Chownitz Julian: Fél esztendő a negyvennyolcas forradalom Magyarországn. Budapest, 1998.
- Császár Péter: Magyarország története 435-től 1849 végéig. II. kötet. Bácskúla, 1904. [Lásd Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, 1848-as gyűjtemény, Fol. Hung. 3816.]
- Csernovits Péter: Mácsai és Kis Oroszi Csernovics Péter utolsó temesi gróf s az 1848-ik évben az országos belcsend helyreállítására kirendelt teljhatalmú királyi biztos hátra maradt iratai. [Lásd Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium. Könyvtár. Csernovics Péter iratai. A fölhasznált iratok nagy része másolatban a szerzőnél is megtalálható.]
- Délvidéki S. Atilla: Fejezetek a rájárások történetéből = Lángoló temető. Az úgynevezett Vajdaság kihasításának elhallgatott titkai és borzalmai (1268–1868). Bemutató kötet, Szekszárd, 2009.
- Farkas Gyöngyi (szerk.): Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadtörténelmi levéltárban őrzött katonai irataiból. Budapest, 1998.
- Gracza György: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története, II. kötet. Budapest, 1894.
- Hamvay Ödön: Damjanich János élete története és szemelvények nevéhez intézett leveleiből. Budapest, 1904.
- Hegyesi Márton: Az 1848–49-iki harmadik honvédszázalaj története. Budapest, 1898.
- Hegyí Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1982.
- Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848–1849-ben. I. kötet. Genf, 1865.
- Ignjatovics Jakov: Rapszodije iz prošlog srpskog zsvota [Változatok a rációk múltbéli életéből]. Beograd [Nándorfehérvár], 1953 [cirill].
- Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin: A magyar forradalom politikai története 1847–1849. I. kötet. Budapest, 1989.
- Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): A mai Bács-Kiskun megye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. Kecskemét, 1988.
- Kaper Szigfrid – Zdravkovics Szvetozar: Srpszki pokret u Juznoj Ugarszkoj 1848–1849-e godine. I. tom [Az 1848/49-es évi ráció mozgalom Dél-Magyarországon. I. kötet]. Beograd [Nándorfehérvár], 1870 [cirill].
- Kedves Gyula: A szerb felkelés 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédsapatok kivonásáig. In A szabadságharc katonai története Pákozdtól Világosig 1848–1849. Budapest.
- Kovacevics Jovan: Povjesznica [Történelem]. [Lásd Rukopiszni odszek Matice srpszke, szign. M.4587, Ópétvárad/Novi Szad, cirill. A kézirat egyes részei megtalálhatók Délvidéki S. művének a Függelékében is.] Kossuth Hirlapja. Pest, 1848.
- Közlöny. A magyar kormány hivatalos napilapja. Pest, 1848–1849.
- Mitrovics Mirko: Protokol arhive Sztatimirovicsa i Knicsanina kao izvor za revoluciju 1848–1849. [Sztatimirovics és Knicsanin levéltárainak mint az 1848/49-es forradalom kútfőjének a jegyzőkönyve] Zbornik Matice srpszke za isztoriju, broj 32. Novi Szad [Ópétvárad], 1985 [cirill].
- Nagy Kálmán: Damjanich a forradalmi hadvezér. Hadtörténelmi Közlemények. Budapest, 1954/3.

- Novák László: Egy nagykorösi vadász főhadnagy visszaemlékezése az 1848/49. évi szabadságharcra. Nagykorös, 1998.
- Olchváry Ödön: A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken. Szabadka, 1902.
- Pap Dénes (szerk.): Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849-ben. I. kötet. Pest, 1868.
- Perovics Radoszlav (szerk.): Gragya za isztoriju szrpskog pokreta u Vojvodini 1848–1849. Szerija I. Tom 1. 1848 mart-jun. [Okmánytár az 1848/49-es rác mozgalomhoz a Vajdaságban. I. sorozat, I. kötet: 1848. március-június] Beograd [Nándorfehérvár], 1952 [cirill].
- Piko Emil: Szrbi u Ugarskoj – nyihova poveszica, povlasztice, crkva, politicko i drustveno sztyane [Rácok Magyarországon – történelmük, kiváltságaik, egyházuk, politikai és társadalmi helyzetük]. Novi Szad [Ópétvárad], 1883 [cirill].
- Pogány Péter (szerk.): Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakronikái. Budapest, 1983.
- Radak Gyorgye: O buni 1848/49. g. [Az 1848/49-es évi lázadásról] Novi Szad [Ópétvárad]. [Lásd Matica szrpszka, Rukopisno odeljenje, M.4771. Cirill. A kézirat egyes részei megtalálhatók Délvidéki S. 2009: Függelék.]
- Radonics Jovan: Autobiografija patrijarha Joszifa Rajacsicsa [Rajacsich József pátriárka önéletrajza]. Beograd [Nándorfehérvár], 1951 [cirill].
- Rakics Lazar: Nadalj revolucionarne 1848–1849. godine [Nádalj a forradalmi 1848/49-es évben]. ZDNMS 41. Novi Szad [Ópétvárad], 1965 [cirill].
- Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Budapest, 1980.
- Supka Géza: 1848–1849. Budapest, 1985.
- Széchenyi István: Napló. Budapest, 1982.
- Thim József: A magyarországi 1848/49-iki szerb fölkelés története. I. Elbeszélő rész. Budapest, 1940.
- Thim József (szerk.): A magyarországi 1848/49-iki szerb fölkelés története. II. Iratok: 1848 márc. – aug. Budapest, 1930.
- Thim József: Délmagyarország önvédelmi harca 1848–1849-ben. I. kötet: Bács-Bodroghmegyei és szerémségvidéki események. Zombor [Coborszentmihály], 1887.
- Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973.
- Urbán Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986.
- Vajda János: Egy honvéd naplójából. Pest, 1869.
- Varga Ottó: Aradi vértanúk albuma. Budapest, 1896.
- Vetter Antal: Az 1848/49-i szerb támadás. Hazánk. Történeti közlöny. V. kötet. Budapest, 1886.
- Vjesznik [Hírnök]. Szremszki Karlovci [Karom], 1848 [cirill].
- V. Waldapfel Eszter (szerk.): A forradalom és szabadságharc levelestára. I. kötet. Budapest, 1953.
- V. Waldapfel Eszter (szerk.): A forradalom és szabadságharc levelestára. II. kötet. Budapest, 1953.

JEGYZETEK

- 1 A magyar nyelvszókás egészen a 20. századig rácnak ismerte a ma szerbnek nevezett népet, főleg a hazai rácokat. A nemzetiségi rácokat viszont, 1848-ban már gyakran nevezik szerbnek vagy latinosan szervianának is (Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*, Bp., 1983, 143). Annyi bizonyos, hogy „szerb” alatt csakis szerbiai szerbet – avagy hazai, de magyaryüölő szakadár szerbet – értettek. A „szerb” megnevezésnek ennek folytán gúnyos kicsöngése van a 19. században: a „szerbek” a „legdühösebbek”, a „gyülevész fanatizált rácokos ... expressio Serbica” (V. Waldapfel I 1953: 298, 304). E nép évszázadok óta megszokott és tisztességes neve Magyarországon éppúgy a hagyományos rác megnevezés volt, mint például a románoknak az oláh vagy a szlovákoknak a tód. Egyébként a mai népevek visszavetítése e régmúltba ezen túlmenően még korszértés (anakronizmus) is. Ez éppen olyan, mintha a középkori zetaiakat neveznék montenegróiaknak vagy crnagóraiaknak,
- 2 a kunokat oguzoknak vagy a jászokat oszétoknak – esetleg az inkákat kecsuáknak. A történetírás alapelve, hogy tilos a kortényezők visszavetítése a jelenből. Ez áll a népevek, így természetesen – Hegyi Klára szavaival élve – „a szakirodalomban mindmáig rácnak nevezett bevándorlók” tekintetében is (Hegyi 1982, 76).
- 3 Lásd e tekintetben a részletes számításaimat (Délvidéki S. 2009, 104–109).
- 4 A jelen tanulmányban is terítéken lévő tárgykör megvitatását a konferencián lásd a honlapon: <http://www.delvidekia.hu/fogadtatas.php>. Itt található az előadásom szerkesztett szövegváltozata is (<http://www.delvidekia.hu/konferencian.pdf>). A tarthatatlan helyzet enyhítése érdekében tett erőfeszitéseim azonban az idén már talán nem is eredményel kecsegtetnek. A kezdeményezésemre ugyanis föláll egy független történészekből álló oknyomozó történészbizottság, amely valóban tárgyilagos mó-

- don kívánja föltárni a délvidéki ma-gyarság múltját úgy, ahogy az valóban megtörtént. A bizottság fôadata az elsô rigómezei csatáig visszanyúló, maig elhallgatott és szönyeg alá söpört rácjárások föltárása lesz, a 13. századtól egészen a 19. századig. Erre nézve megkerestem a délvidéki magyar pártokat, hogy erkölcsi-politikai háttértámogatással segítségük elô ezt, a népeink közti viszályokat békésen rendezni kívánó szándékot. Most, amikor még meg lehet ôket vitatni! A kezdeményezést egyelőre kedvezôen fogadták, a VMDK 2013. június végén már határozatba is vette, hogy indítványozni fogja e határokon átívelô, független kutatócsoport létrehozását. A részvételben érdekelt – vagy a rácjárások tárgyában ettôl függetlenül is érdeklôdô – olvasó a delvidekia@gmail.com villámcímen jelentkezhet, tájékozódhat.
- 4 Lásd például a Magyar Nemzet *Gyermekfejek – Miért nem emlékezünk meg az 1848-49-ben elpusztított délvidéki magyar polgári áldozatokról?* címû nemrég, e tájékoztatánságot is kiemelő cikket a kutatásaimról Farkas Adrienne tollából, a lap 2013. július 13-ai számának 34. oldalán (<https://magyarnemzet.digitalstand.hu/olvaso/21317#18>).
  - 5 Képzeld el, hogy a második világháborút Németország nyeri meg, a hitlerizmus még évtizedeki meghatározza a német és a nemzetközi gondolkodást, és így a zsidóság fölött elkövetett náci népirtást is csak másfél évszázaddal később bekövetkező „rendszerváltás” után tárná föl, egy – még mindig elhallgatott – kötet. Nos, az 1848-as magyarirtás egy ilyen, maig rejtegetett holokauszt (meg a kuruc kori, a törökkori is stb.). Mert igen, a legújabb levéltári és történeti kutatások eredményei tényleg lerántották a leplet errôl az elhallgatott múltról, a magyar történetírás mulasztásairól és a szerb történetírás hazugságairól. S talán nem szerénytelenség errôl itt most – kénytelen-kelletlen – éppen nekem írni, aki e jó másfél évszázados leplet lerántotta...
  - 6 Csáby Ferenc jelentését lásd földolgozva eredetiben: Délvidéki S. 2009, 372–375.
  - 7 Erre nézve is rengeteg adat és forrás áll a rendelkezésünkre, amelyeket a kötetemben tárok föl (www.delvidekia.hu). Lásd Délvidéki S. Atilla: *Fejezetek a rácjárások történetébôl = Lángoló temetôk. Az úgynevezett Vajdaság kihalásának elhallgatott titkai és borzalmi (1268–1868)*, Bemutató kötet, Szekszárd, 2009.
  - 8 Lásd Jókai Mór: *Szenttamási György. Csataképek a magyar szabadság-harczából*. II. kötet, Budapest, 1903.
  - 9 A kinzástörténeti különlegesség azonban világszerte ismert. Fônmaradtak például olyan ôsi inka ábrázolások, ahol a kikötött és letépett arcú embereknek hollók vájják ki a szemét. Megkín-
- zott, de meg is szôkött *Szenttamási György*ének is a „fél pofája le volt vágva, fél szeme hiányzott”. Bártfai József szerint ugyanis a rác lázadók „ahol egy magyart találnak, megnyuzzák fejét, s hátán dohányt fognak aprítani, s minden kigondolható kínokat mérnek ránk” (V. Waldapfel I 1953, 290). A megjegyzése arra enged következtetni, hogy e „fejnyúzás” ismeretes volt már 1848 elôtt is, a kuruc és a törökkorból.
  - 10 Az 1848/49-es rác nemzeti mozgalom. A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia levéltára (SANU). Karom/Karlovci. 7,1721.
  - 11 Nem céloam az emberi méltóság megsértése. A történelmi valóságot azonban ez esetben sem lehet föltárni a leírása nélkül. Császár egy megjegyzésében – másik helyen – részletesen így fejti ki ezt: „A rabló gyilkos vadrácok ... az elestek nemzôrészzeit levágták, s az istentelenek szivar helyett, a nemzô részt szájába illesztették az eseteknek...” (Császár OSZK, 1017)
  - 12 Fôtitstelenlô Sôti Máté szíves közlésébôl, aki mindezt édesapámnak mesélte, az 1960-as években.
  - 13 A szakértô olvasónak fontosak lehetnek a magyarirtás mindmaig napvilágot nem látott, itt csak részben idézett vagy említett történeti forrásai is, amelyek – nagyrészt fénymásolatban is – megtalálhatóak a nemrég megjelent kötetemben (www.delvidekia.hu). Lásd Délvidéki S. Atilla: *Fejezetek a rácjárások történetébôl = Lángoló temetôk. Az úgynevezett Vajdaság kihalásának elhallgatott titkai és borzalmi (1268–1868)*, Bemutató kötet, Függelek. Szekszárd, 2009.
  - 14 Ez azonban ma már, csak a figyelmes és oknyomozó kutató számára nyilvánvaló: „Az akciót ostromnak nemigen lehet nevezni, miután a 3000 határbôrbôl, 2000 szerviánusból és több ezer fônyi felfegyverzett helyi szerb népfôlkelôbôl álló védôesereggel a tényleges összecsapás elmaradt.” A kivételesen pontos megállapítás Kedves Gyulától származik (1998, 116).
  - 15 Lásd Urbán 1973, 347; Gracza 1894, 92; V. Waldapfel II 1953, 342.
  - 16 Lásd Hamvay 1904, 48; Bôhm 1867, 292; Mitrovics 1985, 172; Gracza 1894, 92.
  - 17 Lásd Borovszky 1909, 4; Rakics 1965, 38; Horváth 1865, 373; Horváth 1865, 372; Thim 1940, 177.
  - 18 Lásd mindezt Kaper 1870, 117; Olchváry 1902, 38; Nagy 1954, 219; Varga 1896, 84.
  - 19 Abend-Beilage zur Wiener Zeitung 117. szám, 463. oldal.
  - 20 Lásd: Tartományi Levéltár, Bács-Bodrog várme-gye fôispánjának iratai 2.3./2274.

A Habsburg-ellenes mozgalmak kuruc hadvezéreinek kódolási technikái

A kuruc mozgalom kezdetétől egészen annak végéig és később az emigráció éveiben is jelen volt a titkosírás, a rejtjelezés. Az 1670–1711-ig terjedő kuruc harcok időszakából három jelentős kuruc vezető emelkedett ki, akik hosszabb vagy éppen rövidebb ideig, de meghatározták a Habsburg-ellenállás menetét. A kezdeti, kibontakozási korszakban az Erdélybe menekült bujdosók Teleki Mihályt választották fővezérnek, aki az 1670-es években mint kuruc hadvezér, az erdélyi seregek parancsnoka, és fejedelmi tanácsos irányította az ellenállás politikáját. A hadi tanácsokkal és tisztekkel élénk levelezést folytatva megjelent a homofonikus behelyettesítő sifre¹ mellett a nomenklátor használata. Az egy ív terjedelmű lapon a felső sorba elkészítették, a nyílt ábécé alá írva a kódábécét, s ezt követte egy hosszú többnyire ábécérendbe, kezdőbetűk alá feltüntetett szóaljstrom. Ez volt a nomenklátor², ami mindig az adott nyelvhez igazodott. Amennyiben a levél magyar nyelven íródott, akkor a kiegészítésben személynevek, hónapok nevei, városnevek – Lócse, Kassa, Tokaj, Kálló –, gyakori szavak – vár, sereg –, illetve egyéb földrajzi nevek – Tisza, Szamosköz – jelentek meg.

A nomenklátor alapján könnyebb az adott kódváltozat korbeli behatárolása is. Teleki Mihály iratai közt megtalálható a Wesselényi-összeesküvés alatt futó egyik kódábécé, amelyben csak a legismertebb résztvevőket említve – I. Rákóczi Ferenc: 181, 182, 183; Zrínyi Péter: 169, 170, 171; Palatinus: 151, 152, 153; Nádasdy: 154, 155, 156; Thököly István: 205, 206, 207, vagyis általában három számváltozat alatt jelöltek egy személyt – mellettük egyházi – pápa, püspök, érsek – és világi vezetők – francia, lengyel király – is megjelennek a nomenklátorban. Erre a klavistáblázatra jellemző, hogy minden három számot kap, a betűk kétjegyű számokat, a nomenklátor szóaljstromában szereplő szavak háromjegyű számokat.

Hogy a kódábécé és ezzel természetesen a nomenklátor listája is folyamatosan változott, ez magától értetődő és nagyon jól észrevehető például a személynevek változásában.

A Wesselényi-összeesküvést követően a kuruc mozgalom kibontakozásával megjelenik a fiatalabb generáció a névlajstromban – Wesselényi Pál és Thököly Imre – és a bányavárosok kifejezés, egy 1677. július 30-as klavisváltozaton. Ez a dátummegjelenés egy kivételes eset, mert szinte soha nem fordul elő, hogy dátumoznák a klavist. Az ív külső hajtásán volt szokás feltüntetni, hogy kinek a klavisa és kihez lett rendelve, de a dátumozás nem jellemző. Ez az 1677-es kódváltozat azért is nagyon kirívó eset az iratok sorában, mert a szóaljstrom végén praktikus használati tanácsokat is feltüntettek: „azonban nagyobb homályosításért, az rend szerint való ábécé betűiből is kell bele elegyíteni, az írásban megismert ilyen jegyeket is: + ≠ # ϕ”³

Itt ebben az esetben ezek a szimbólumok nullításoknak⁴ számítanak, vagyis tartalmuk, jelentésük nincs. Viszont előfordult, hogy a szimbólumok tartalmat is nyertek. Található az iratok közt olyan eset is, amikor a kódábécében keverik a számokat és a szimbólumokat, tehát egy betűt szám és szimbólum egyaránt rejthet – például „U : 17, 13, 21, E, #”⁵

a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	r	s	t	u	v	z	y
8	+	GD	≠	λ	Ϸ	70	VI	ϣ	Ϸ	10	p	Θ	25	ϕ	=	~	5	3	P	ξ	4

Ez a fajta behelyettesítéssel kód, amikor betűket vagy szimbólumokat használnak, illetve ezek keverékét: a monoalfabetikus behelyettesítéssel kód.⁶ Teleki Mihály levelezésében ez volt az egyik legjellemzőbb, előfordult a csak szimbólummal jelölt betűk változata is.⁷

Teleki Mihály kódjaiban igen gyakori volt a nullítások alkalmazása. Ezeknek a száma általában tíz körüli volt – 9, 10, 13 darab nullítás – és mindig a nihil vagy nulla kifejezés alatt tüntették fel, a számok teljesen ad hoc jelleggel két vagy háromjegyűek, egymást követőek, vagy egymástól független számsorok, melyeket közbeékeltek a kódolt szövegben.

A francia és lengyel kapcsolatokból adódóan természetesen elkerülhetetlen a közvetítő nyelv, a latin jelenléte a klavisok között. Számos klavis és sifre íródott latin nyelvre és ebben megjelenik a latin nyelvtan is. A magyar nyelvénél Teleki Mihály irataiban a ragokra és a kötőszavakra érzékeny volt a kódolás. A latin nyelvénél szintén megjelenik ez, a latin nyelv specifikumaival. A ragozásnál a nominatívus (alanyeset) maga a szó leírása volt, majd a genitívus (- birtokos eset), datívus (p részeshatározó eset), accusatívus (Θ tárgy-eset), ablatívus (+ határozóeset) szimbólumot kap. Tehát a szót nem a latin nyelvtan szerint ragozva írták le, hanem az alapszó számkódolása után az eset szimbólumjele került. Megjelennek gyakori latin szavak – arma, castellanus –, kifejezések – quam, quod – és a gyakori szókezdések vagy szótagok – ce, cito, nam – a tulajdonnevek mellett. Ezeket is ábécé sorrendbe a kezdőbetű alá felsorolásszerű lajstromba rögzítették, sokkal részletesebben, mint a magyar kódokat. A szólaajstromban egy kezdőbetű alá általában 5-20 darab között mozgott a felsorolás száma. S egy-egy kifejezés, szó után pontozott sorvezetéssel, egymás alá vezették fel a számokat. Tehát egy sorban egy kifejezés és egy szám szerepelt szigorúan egymás alatt, az áttekinthetőség érdekében.⁸ A következő kezdőbetűt vonallal választották el az előzőektől, így a végeredmény párhuzamos és függőleges vonalak által keretezett táblázat lett:

B. .... .58	D. .... .73
Ba. .... .59	Da. .... .74
Be. .... .60	De. .... .75
Bi. .... .61	Di. .... .76
Bo. .... .62	Do. .... .77
Bu. .... .63	Du. .... .78
Brevi. .... .64	Decem. .... .79
	Duo, dua. .... .80
C. .... .65	E. .... .81
Ca. .... .66	Enim. .... .82
Ce. .... .67	Est. .... .83
Ci. .... .68	Et. .... .84
Co. .... .69	...
Cu. .... .70	
Centum. .... .71	
Cum. .... .72	

Ezeket a változatokat használták az 1670-es években, és ahogy a bujdosómozgalomhoz csatlakozott Thököly Imre, kezdetben a Teleki Mihály által adott clavisformákat írta, tehát az alapokat, és a rejtjelezés ismeretét gyorsan elsajátította. 1680 után a Habsburg-ellenes mozgalom élére kerülve Thököly Imre alatt már a rejtjelezés technikája finomodott és fejlődött is. Bár ilyen részletes gyűjteménye nem maradt fenn a Thököly-levelezésben a kódolt leveleknek, az kivehető volt, hogy Thököly fennmaradt iratai közt a szimbólumhasználat nem volt jelen, vagy nem volt gyakori. Thököly kedvelt sifreformatuma a

homofonikus behelyettesítő sifre volt, a fennmaradt levelekben gyakoriságát tekintve ez jelenik meg. A Thököly-felkelés alatt tehát elsősorban a homofonikus behelyettesítő sifre volt használatban. A francia kapcsolat mindvégig jelen volt a korszak Habsburg-ellenes mozgalmában, és a latin nyelv használatánál már látszott, hogy közvetítő nyelvként kezdetben főleg ezt a nyelvet használták a sifrékben is. Nem egyértelmű, hogy mennyiben őrizték és vitték tovább Thököly tisztviselői, kurucai, a kuruc mozgalomban a Thököly-hagyományokat a kódolás használatában és mennyiben hatottak a Thökölytől látott kódolási módok mostohaafia levelezésére.

II. Rákóczi Ferenc beleszületett a kuruc mozgalmakba és annak minden hozadékát átélte. Anyja mellett jelen volt Munkács ostrománál, mostohaapja mellett többször a katonai táborokban. Tudott a Thököly Imre és Zrínyi Ilona közötti titkos kódrolásról is, amin azok ketten leveleztek egymással⁹, tehát már gyermekként is magába szívta a titkosírás fontosságát. Nyíló gyermeki értelmével pontosan érzékelte mostohaapja politikájában és levelezésében a rejtjelezés hasznosságát. Ezeken az alapokon haladva, és a francia kapcsolat erősödésével nem véletlen, hogy Rákóczi emigrációba vitt levelei közt a sifretáblázatok tobzódó tárházára lehet találni.

A Rákóczi-szabadságharchoz vezető úton, a Wesselényi-összeesküvéstől addig eltelt harminc-negyven év fejlődése bővítette és szélesítette a kódolási technikákat, hogy Rákóczi alatt, a már tapasztalt kuruc tisztek a régi thökölysták és a francia közvetítés hatására a kor legfejlettebb kódolástechnikái jelenjenek meg a kuruc mozgalmak utolsó fellobbanásánál.

A monoalfabetikus behelyettesítő kód, a homofónikus behelyettesítő sifre továbbra is jelen volt, azonban megjelentek olyan technikák, amelyek – ha használtak is – a korábbi évekről nem maradtak fenn.

A nomenklátorok szórajstromai kibővültek, már szinte fontosabb a szóbehelyettesítés számsora, mint a betűk kódolása. A kódszavak mennyisége egy-egy clavistáblázatban, a korábbi évtizedek százaz számkörén messze túllép, sűrűlva a félezer szó számkódolásának mennyiségét egy-egy klavisban.

A legnagyobb hátránya, hogy egy-egy ilyen táblázat elkészítése sokkal több időt vehetett igénybe, cseréje fáradtságosabb feladatnak számított. A Teleki és Thököly idejében jellemző mono- vagy homofónikus sifréket gyorsan papírra lehetett vinni, és szükség esetén havonta vagy akár sűrűbben is cserélni.

A Rákóczi-szabadságharcra mintha mindez lelassult volna, több idő jutott még vonalak és sifrekódok készítésére is.

A ráérős sifrekészítés remek példája¹⁰, hogy a gondosan, precíz, olvasható betűformálással készített táblázatot, színekkel – piros, zöld sáv – és kerettel készítették. A számok piros színnel, a betűk feketével, a vonalak zölddel készültek és a sifretáblázat üresen maradt részeit virágmotívumokkal rajzolták tele. Ez a példa természetesen francia munka, de jól érzékelhető, hogy itt nem a hadmozdulatok tervezésében készített sürgős sifrekészítés eredménye a táblázat, amikor kalamárisládában tárolt ív papírosra vitték fel rövid idő – egy-két óra alatt – a rejtjeleket, sokszor maguk a levélírók. Teleki Mihály gyűjteményében található ívről vágott papírosnyi változatok, amik a tervezést, vagy a gyors sifrekészítést sejtetik. Rákóczi emigrációs gyűjteményében csak üres táblázatok vonalazásai láthatók és csakis egy rejtjelezési technikára jellemző táblázatból.

Ez a híres Vigenére-tábla. A Vigenére-sifre nem egy, hanem huszonhat különféle kódábécét használ a nyílt szöveg rejtjelezésére. Egységbe öntötte az 1523-ban született Blaise de Vigenére volt. A Vigenére-tábla elkészítése a következő volt: a tábla kisbetűs legfelső sora a nyílt szöveg betűit tartalmazta. A nyílt ábécét huszonhat kódábécé követi, amelyek

mindegyikét egy hellyel eltolják az előzőhöz képest. A Vigenére-sifre alkalmazásakor az eredeti üzenet betűit a Vigenére-tábla más-más sora (más-más kódábécé) szerint sifírozják, tehát a feladó az üzenet első betűjét a harmadik sor szerint is sifírozhatja, a másodikat a tizenkettedik szerint stb. Az üzenet desifírozásakor a címzettnek tudnia kell, hogy az egyes betűk sifírozásához a Vigenére-tábla melyik sorát használták, tehát a két félnek előzetesen meg kell állapodnia a sorok változtatásának sorrendjében. Ez kulcsszó alkalmazásával volt lehetséges.¹¹

A kulcsszó ismeretében a desifírozáskor a nyílt szöveg fölé kellett írni a kulcsszót, egymás után a sor végi utolsó betűig. A kulcsszó betűje határozza meg, hogy a Vigenére-tábla mely sorát kell használni és ahol keresztezi a nyílt ábécé megfelelő betűjének sorát, az a betű lesz a desifírozott betű.¹²

Rákóczi emigrációs iratai közt található egy példa a *clavis musicalis* magyarországi jelenlétére is.¹³ Ez a rejtjelezési mód nem lehetett sem túl gyakori sem túl kedvelt. A nyílt ábécét az öt vonalas kotta alá írták. A kotta vonalain pedig a zenei módosítójelek – szünet, kereszt – mellett a különböző hangok, más és más betűt jelentettek, ahogy a negyed és félértékű hangok is. A kottaképből szerepelt a pontozott negyed, pontozott félérték és triola is. Tehát a ritmus, és „hangzás” együttesen kódolt üzenetet tartalmazott. Hogy zeneileg mennyire felelt meg az igényeknek az így készült dallam, azt nem tudhatjuk. Az emigrációba vitt részben nem voltak kottapapírok, csak maga a *clavis*.

Ez a példa is jól mutatja, hogy a kódolás és rejtjelezés túllépett a nyelvi-nyelvtani, a matematikai-statisztikai feladatokon, és fejlődésében már a művészetek területére is eljutott. Közvetítéssel eljutottak a kódfejtés legújabb fejlesztései Magyarországra is.

Összefoglalva elmondható, hogy minden kornak megvolt a maga kedvelt és bevett kódolási – rejtjelfejtési gyakorlata. Az idők fejlődésével az egyre bonyolultabb, de ezáltal egyre nehezebb és egyre több időt igénylő kódolási technikák lettek népszerűbbek. Teleki Mihály korában a monoalfabetikus behelyettesítő kód volt népszerű, Thököly Imre a homofónikus behelyettesítő sifrét alkalmazta a legsűrűbben, II. Rákóczi Ferenc a Vigenére-sifre rendszerét kedvelte és használta. Sikerük vagy bukásuk nem a rejtjelezési technikán múlt.

JEGYZETEK

1	Bővebben lásd Kardos Tímea: Thököly Imre és a homofónikus behelyettesítő sifre. Kódolás a kuruc fejedelem idejében. In. Valóság, 2012. 5. sz. 27–38.	8	MNL, OL, Családi levéltárak, Teleki Mihály gyűjtemény 34. d. Vegyes iratok P 1238. 18.
2	Simon Singh: Kódkönyv. Park Könyvkiadó, 2001. (Továbbiakban: Singh) 40.	9	Lásd még. Kardos Tímea: Thököly Imre és Zrínyi Ilona levelezése 1686-ban. In. Honismeret, 2013. 4. sz.
3	MNL, OL, Családi levéltárak, Teleki Mihály gyűjtemény 34. d. Vegyes iratok P 1238. 3.	10	MNL, OL, G 15 Emigrációba vitt rész Caps C. Fasc. 43. 20.
4	Singh, 47.	11	Singh, 58.
5	MNL, OL, Családi levéltárak, Teleki Mihály gyűjtemény 34. d. Vegyes iratok P 1238. 17.	12	Singh, 58.
6	Singh, 25.	13	MNL, OL, G15 Emigrációba vitt rész Caps C. Fasc. 43. 9.
7	MNL, OL, Családi levéltárak, Teleki Mihály gyűjtemény 34. d. Vegyes iratok P 1238. 118.		

„A rádió is dolgozó népünké” 1949*

(*Változások a Magyar Központi Híradó Részvénytársaságnál*) Az 1949-es év meghatározó változásokat hozott a Magyar Központi Híradó Részvénytársaság életében. Ezt már az adóállomások nevének megváltoztatásával is jelezni kívánták: a „magyar köztársaság kikiáltásának ünnepén”, február 1-jén, kedden fél 6 órakor új névvel jelentkezett az éterben az addigi Budapest II. adó: „Itt a Petőfi Rádió, Budapest!” És 30 perccel később megszólalt a Budapest I. is: „Itt a Kossuth Rádió, Budapest!” Minderről a hallgatókat a *Rádió Újság* 1949. február 4-én megjelent számában is tájékoztatták. A névváltoztatás tükrözte a végbement belpolitikai fordulatot, illeszkedve az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 100. évfordulójának propagandájába. Az új köztársaság rádiója a nagy forradalmár elődökre hivatkozott, és – hangsúlyozva nemzeti jellegét – az egész ország hallgatóságához kívánt szólni.

A lap állította: új lehetőség nyílt a rádiósok és a hallgatók számára egyaránt, élhetnek a választás lehetőségével. A műsorszerkezet az „adott lehetőségek figyelembevételével” úgy készülhet, hogy a zene és a prózai műsorok oly módon váltokozzanak a két adón, hogy a hallgatóknak lehetőségük legyen a számukra érdekesebb adások meghallgatására. Ezért a zenei adások esetében az egyik adón komolyzene, a másikon könnyűzene lesz hallható. Az adások folyamatosak, a hallgatók a kora hajnali óráktól éjfél után 40 percig megszakítás nélkül hallgathatják a rádió műsorait. A tervek szerint a zenei és a prózai műsorok aránya úgy alakul, hogy a Kossuth Rádió műsorában 51,3% a zene és 48,7% a próza, a Petőfi Rádióban 65,4% a zene és 34,6% a prózai műsor.

A rádió vezetése csak abban az esetben tudja kihasználni a „megnövekedett lehetőségeket”, ha a műsorokban „mindenkor szorosán” bemutatja a „szocializmust építő népi demokrácia” problémáit is. A két műsorban a rádió vezetése egybe kívánja kapcsolni a nevelést, a tanítást és a szórakoztatást – írták.

Az elképzelések szerint a sokak által hallgatott, jól ismert műsorokat megtartották, sőt bővítették. Ezért, mint olvasható volt, a „Hangos Újság” februárban naponta 1 órás műsoridőt kapott, bővült a „Rádióiskola” és a „Falurádió” műsorideje is. Tervezett új műsor volt a „Marxista–leninista negyedóra”, amelyben a „legkiválóbb előadókat” szólaltatják meg a „marxista – leninista elmélet, a világgazdaság és a világpolitika, a népi demokráciák kérdéseiről”.

A szórakoztató műsorokban a rádió vezetése kiküszöböli a „romboló nyugati ideológia »műveit« irodalmi és zenei téren egyaránt”. Több műsorban, nagyobb adásidőben mutatják be a Szovjetunió és a „baráti népi demokráciák életét és munkáját”.

A rádió vezetésének fő feladata a „szocializmust építő magyar demokrácia eredményeinek ismertetése, politikájának megvilágítása, hatalmas felvilágosító munka és harc a reakció minden frontján, küzdelem az imperializmus ellen, a békétábor élén haladó Szovjetunió és a népi demokráciák megismertetése”.

A rádió dolgozói tisztában vannak azzal, hogy e műsorok indulásával többet kell dolgozniuk, azt is tudják, hogy a hallgatók elvárásainak „maradéktalanul” eleget kell tenniük.²

Hogy mindez megvalósuljon a Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Bizottsága 1949. február 3-i ülésén jóváhagyták a Rádióbizottság Vásárhelyi Miklós³ által készített jelentését, amely a kettős műsor indulásáról szólt. A bizottság egyben megállapította, hogy „komoly javulás mutatkozik a Rádió összmunkájában”.⁴

(*A rádió Központi Titkárságának munkaterve*) A rádió további terveit a Központi Titkárság tízhónapos munkatervéből ismerhetjük meg, amely 1949. február 24-ére készült el. A titkárság vezetője, Kozák Tibor⁵ a munkaterv bevezetőjében ismertette, hogy a 10 hónapos terv feladatait nem lehet „teljes mértékben konkretizálni”, mert az a „hetenként, illetve havonként megtartandó vállalati intézőbizottsági és igazgatósági ülések tárgysorozatótól, valamint az egész vállalatot érintő egyéb adminisztratív teendőktől függ”.

A munkaterv első pontja az önköltség csökkentéséről szól: a terv szerint a 10 hónapos munkaverseny során 25%-kal kívánják csökkenteni a papír és írószer felhasználást. Az egész vállalatra szerették volna kiterjeszteni a „boríték nélküli levelezést”. Ennek megvalósítását úgy képzelték el, hogy „cégjelzéses levélpapír helyettesítené a borítékot”. A terv megvalósulása esetén a vállalatnál naponta mintegy 200 darab borítékot lehet megtakarítani. Egy hónapban – 25 munkanapot számítva – 5000 darabot, ami egy év alatt 60 000 darab borítékot jelent. Ezzel nemcsak anyagmegtakarítást lehet elérni, hanem a borítékok címzésére fordított munkaidővel is takarékoskodni lehet. A gépirónó a levélpapírra írja a címzett nevét, így levelenként „kb. egy perc munkaidőt lehet megtakarítani, ez egy hónapban 83, egy év alatt 996 munkaóra megtakarítást” jelent. „A jelenleg használatban lévő céges levélpapírokat minimális nyomdai költséggel, vagy esetleg anélkül is, át lehetne alakítani olyan alakú levélpapírrá, amely a boríték használatát feleslegessé teszi.”

A tervezetben röviden említették a villanyárammal, a fűtéssel, a külső telefonbeszélgetések csökkentésével elérhető megtakarításokról is.

A munkaterv második pontjában a munkafegyelem megszilárdításával foglalkoztak. A 10 hónapos munkaverseny alatt „100 százalékos munkafegyelmi eredményt” kívántak elérni. Ez azt jelenti, hogy „egyetlenegy alkalommal sem” lehet elkésni a munkából, valamint azt, hogy „minden egyes bejövethetnél és távozásnál le kellene” bélyegezni a „munkaidő ellenőrzési” kartonokat.

A dokumentum harmadik pontja a munkateljesítmény növelését szolgáló feladatokat jelölte meg. A munkateljesítmény egyik lehetséges növelése az önképzéssel valósítható meg – írják. A Központi Titkárság saját munkateljesítményének növelését úgy kívánja megvalósítani, hogy az egyébként is szoros munkakapcsolatban lévő Személyzeti osztály munkájába kíván besegíteni, azok „esetleges túlerheltsége esetén”. A munkafolyamatok megismerése után részt kívánnak venni a túlórák kiszámításával kapcsolatos teendők elvégzésében, illetve a benyújtott túlórajegyzékek ellenőrzésében.

A titkárság a Tervbizottság részére havi bontásban készítette el az egyes főosztályok és osztályok dolgozóinak illetményösszesítését, túlóradíját és a honoráriumok kifizetését. A titkárság azt is vállalta, hogy elkészíti a főosztályok és osztályok részletes papír és írószer igényét, amit a Házgondnokságnak továbbít. A kért ellátmány értékét is kiszámították, így a kimutatások elkészítésével kívánták segíteni a Tervosztály munkáját is.

A Központi Titkárság vállalta továbbá, hogy a vállalathoz munkára jelentkezők kérvényét „szakmák szerint és ezen belül alfabetikus sorrendben” csoportosítja. Ha pl. „egy gépirónőre, vagy forgatóra lenne szükség, akkor [a] több száz kérvény közül a keresett foglalkozási ágra vonatkozó összes kérvényt” ki lehet emelni, ez meggyorsítaná a megfelelő munkaerő megtalálását.

További feladatként jelölték meg az „okmánytárban elhelyezett fontosabb okmányokról, szerződésekről, megállapodásokról” készítendő „alfabetikus tárgymutatót”, valamint egy olyan listát is, hogy az adott irat hányas számú dossziében található.

Azt is vállalták, hogy az idegen nyelvű még le nem fordított szerződéseket, megállapodásokat a Külügyi osztály munkatársaival lefordíttatják. „Minden egyes fontosabb szerződésről és megállapodásról négy példányban másolatot” készítenek és azokból egy-

egy példányt a vállalat vezetőségének, és az Üzemi Bizottságnak átadnak. A Központi Titkárság úgy vélte, hogy ez a munka „hosszabb időt fog igénybe venni, mert nemcsak okmánytári anyagot kell lemásolni, hanem az okmányok részére borítót, illetve fedőlapot és tárgymutatokat is kell” készíteni.

Feladatuknak tekintették azt is, hogy a „határidős okmánytári szerződések és megállapodások lejáratí időpontjáról minden esetben kellő időben” értesítsék a vállalat ügyészét és a vezetőséget.

A felsorolt feladatok maradéktalan elvégzése érdekében az osztály két munkatársa könyvelői és magasabb fokú gyors- és gépiró tanfolyamra jelentkezett. Ezzel azt szeretnék elérni, hogy munkatársaik „ne csak egyoldalú tisztségviselők legyenek, hanem az adminisztráció összes munkafázisaiban megfelelő gyakorlatra tegyenek szert, és ezáltal munkaképességük a mindenkori munkakövetelményeknek megfelelően felhasználható legyen”.

A tervezet negyedik pontja a munkaminőség javításáról szól. „Az elkövetkezendő hónapok során arra fogunk törekedni”, hogy a vállalat vezetőtestületeinek jegyzőkönyveiben, valamint az „osztályunkra bízott általános jellegű adminisztratív teendőkben a lehető legkevesebb alaki, formai és tárgyi hibát kövessünk el”. „Minden hónapban meg fogjuk állapítani az előforduló hibák számát és alkalmanként jelenteni foguk a hibák csökkenését, vagy emelkedését.”

A vállalathoz naponta beérkező nagyszámú postai küldemény továbbítása is a titkárság feladata volt. Mint írták: törekedni fognak arra, hogy a leveleket „azonnal az illetékes ügyintéző kezeihez” továbbítsák, meggyorsítva ezzel az ügymenetet. Figyelnek arra is, hogy a „lehetséges elkallódási lehetőséget” elkerüljék. „A tévesen kiszignált levelek számát havonként” közlik a Tervbizottsággal.

A tervezet ötödik pontja, a selejt csökkentését irányozta elő. A Központi Titkárság úgy igyekszik csökkenteni a selejtszámot, hogy az általuk „elrontott levelek, borítékok és jegyzőkönyvek számát esetenként” feljegyzik, a selejt „emelkedését vagy csökkenését minden hónapban jelenteni” fogják.⁶

(A „Falurádió”, az egyik legnépszerűbb műsor) A *Rádió Újság* 1949. március 4-én megjelent számában olvashatunk a „Falurádió” elmúlt egy évének értékeléséről és a műsorban tervezett változásokról. Megtudhattuk, hogy a „Falurádió” adásainak hallgatottsága jelentősen emelkedett, az adásokat nemcsak a rádiókészülékkel rendelkező parasztság, hanem a munkások, a kerttulajdonos városiak és az értelmiségi réteg is hallgatja. A műsor adásaiban segítséget nyújtott a „földművelés mindennapi feladataiban; szövetkezeti adásai utat mutatnak az általános földműves-szövetkezetek és a közösen termelő szövetkezeti csoportok építésében; politikai műsorszámai pedig segítik a dolgozó parasztság osztályharcát a falusi kizsákmányolókkal szemben, [...] segítik a Nemzeti Függetlenségi Népfront és a DÉFOSZ (Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége) kialakulását, megerősödését minden faluban”. A rádió műsora az „egyik legjobb eszköz a mezőgazdasági munkaversenyeknek, a traktorállomások, a munkások és dolgozó parasztok összefogásának, a falusi nép művelődés utáni vágyának népszerűsítésére”.

A jövőben, a stúdióban színészekkel felvett műsorok helyett valóságos riportokat és helyszíni közvetítéseket terveznek. A műsor csak akkor tud eleget tenni a parasztság igényeinek, ha a mindennapi történéseknél jelen van a stáb mikrofonjával. „A falusi ember és asszony pedig ma már el tudja mondani a magáét, helyes tehát, ha maga is mondja el...”

A „Falurádió” műsorának minden munkatársa az „új szocialista munkaversenyben, a megállapított munkanormákkal” kell hogy vállalt feladatát végrehajtsa. Ennek érdekében

alakítottak „szellemi brigádot, ezért csatlakoznak lelkesen az ipari munkások által megindított szocialista munkaversenyhez”.

A rádió vezetésének legfontosabb feladata az, hogy a rádió műsora a hallgatókkal való rendszeres kapcsolattartással és az „így szerzett tapasztalatok felhasználása[val]” készüljön. Ugyancsak fontos, hogy a műsor segítséget tudjon nyújtani a parasztság mindennapjaiban. A következő 10 hónapban e két feladat megvalósításának érdekében teendő legfontosabb első lépés a „rádióhallgató-körök” megszervezése. Ezek megalakulása lehetővé teszi – a tervek szerint – a műsorok csoportos hallgatását, a hallottak értékelését, megvitatását és a „falusi dolgozó nép széles tömegei között való felhasználását”. A rádiókörök „felébresztik és fokozzák a falusi nép közösségében a tudás, a művelődés utáni vágyat”. Továbbá azért is fontos a rádiókörök megszervezése, mert vidéken kevés a rádiókészülékek száma, az „igények pedig nagyok”.

A cikk röviden beszámolt az országban eddig megalakult olvasókörök számáról, működésükről, valamint jelezték, hogy ezek „egymással munkaversenyben állnak majd”.

A rádió vezetése és a műsor készítői azt remélték, hogy a „közösségszervezésnek ez a szocialista módja nyilvánvalóan tovább fogja növelni” az adás „politikai és művelődési súlyát”.⁷

(*A rádió irodalmi műsorai*) „Elsőrendű feladatunk, hogy a formalista és csak ingyenceknek érthető avantgardista irodalmat kiszorítsuk a műsorból” – mondta a *Rádió Újság* 1949. március 18-án megjelent interjújában Grandpierre Emil⁸, műsorigazgató, az Irodalmi Osztály vezetője. Az új műsropolitika eredményei már „komoly mértékben” jelen vannak a különböző műsorokban – állította. „A burzsoá ideológia elleni harcban főképpen a szatíra gyorsan ölő fegyveréhez szeretnénk nyúlni. Bolond Istók házi kabarénk nem egy műsorában jeleníti meg ezt a szándékunkat.” A módszer folytatását jelenti a „Magyar Parnasszus” című élő folyóirat huszadik – egyben jubileumi – száma, amelyben az „elavult irodalmi szemlélet értékítéletét szembeállítottuk a korszerű irodalmi szemlélet értékítéletével”. A műsor eredményességét a rádióba érkező hallgatói levelek „garmadája” bizonyítja.

A műsorigazgató ezt követően az irodalmi alkotások hőseinek „megváltozásáról” beszélt. „Lomtárba helyezük – mondta – a jellegzetesen polgári hős-típusokat. A gépirólány álromantikát, hihetetlen álkariereket felszámoljuk. Helyette a valóságos élet reális megnyilatkozásával foglalkozunk. És ennek a valóságos életnek a hőseit elevenítjük meg a realista irodalom eszközeivel. Így kap helyet irodalmi életünkben az öntudatos dolgozó munkás, paraszt új katonatípus, építő forradalmár.” Ehhez kapcsolódó feladat a „munkás és paraszt-írók felfedezése, támogatása”. Ezen a téren is jelentős eredményeket ért el az Irodalmi osztály, hiszen a műsoraiban említett marxista–leninista cikkeket, azok „új irodalmi ideológia vonatkozásait” tárták fel, szem előtt tartva ezek esetében is a közérthetőséget.

Az Irodalmi osztály műsorainak „gerincét” adja a Szovjetunió irodalmi élete, mint „követendő példa”. Ezzel párhuzamosan emelni kívánja az osztály azoknak a műsoroknak a számát, amelyek a szomszédos országok irodalmát mutatják be.

Az osztály az „antiimperialista harcból” is „kiveszi részét” a „progresszív nyugati írók” műveinek bemutatásával: így John Steinbeck: *Razzia* című drámájával vagy Richard Wright: *A meghajszolt vad* című művével, amely az amerikai négerüldözéseket állítja a középpontba.

A tervek szerint a műsorban gyakran szerepelnek humoros, szórakoztató adások, a „Vidám rádiószínház” a „Nép rádiószínháza” és a „Nagy világszínház”. A vidám darabok mellett természetesen klasszikus művek bemutatását is tervezik, így Shakespeare több darabját tűzik műsorra.

Grandpierre Emil az interjúban elmondta, hogy a fordulat évében a műsorstruktúra megváltozott. „A rádió most már elvithatatlanul, elszakíthatatlanul a szocializmus építő népé lett.” Ezért azokat a műsorokat, amelyek a legnagyobb érdeklődésre tarthatnak számot azokban az órákban sugározzák, amikor a legtöbben hallgatják a rádiót. A tervek között szerepel még – mondta – az Irodalmi osztályon a versenydíjazási rendszer bevezetése, amelynek keretében egy szakértőkből (művészek, írók, kultúrpolitikusok stb.) álló zsűri fogja eldönteni a legjobb drámái, irodalmi produkciókat. A kidolgozás alatt álló rendszer egyaránt lehetőséget ad az alkotásra a rádióban dolgozó és a külsős művészeknek.⁹

(A „Rádiót a dolgozóknak!” kampány és a „Marxista-leninista negyedóra”) „Rádiót a dolgozóknak!” címmel jelent meg a *Rádió Újság* 1949. március 25-ei számában Gellért Endre¹⁰ cikke. A rádió vezetése március 28. és június 30. között három hónapon keresztül rádiónépszerűsítési kampányt szervez. Az akció a rádió műsorában április 1-jén 20.35 perckor a Kossuth adón indul. A műsorban a Magyar Központi Híradó elnöke, Barcs Sándor¹¹ üdvözlí majd a hallgatókat, ezt követően pedig a Rádiózenekar ünnepi hangversenye következik.

A „Rádiót a dolgozóknak!” kampány célja elsősorban „egy közvetlen szoros kapcsolat megteremtése” a hallgatókkal, másrészt pedig a rádióban folyó munka megismertetése a dolgozókkal és az új előfizetőkkel – írta a cikkben Gellért.

Ismertette, hogy a rádió előfizetőinek száma hamarosan eléri az 500 000-et, ezzel jelentősen túlhaladja a háború előttiit. A cél azonban az előfizetők táboraának további bővítése. A rádió vezetése tisztában van azzal, hogy az előfizetők számának növelése „számtalan körülménytől függ”. „De a szocialista építés mai stádiumában, a nemzetközi politika mai helyzetében elengedhetetlenül szükséges az, hogy a dolgozó magyar nép tájékoztatva legyen úgy minden elvi kérdéstről, mint minden aktuális eseményről, országon belül és kívül egyaránt. Ezt a lehetőséget pedig a kultúra minden területén megadja a magyar rádió.”

A kampány részeként a rádió munkatársai ellátogattak üzemekbe, gyárakba, iskolákba, hogy „a hallgatóknak minél több információt adjanak a mindennapi életről, és kikérhessék a dolgozók véleményét, tanácsait.”¹²

A *Rádió Újság* 1949. április 1-jén megjelent száma a rádió „Marxista-leninista negyedóra” című műsorának eddigi eredményeiről számolt be. Mint írták: a rádió a műsorban a marxizmus-leninizmus „elméletének oktatását” tűzte ki célul. A témáról Pollner György¹³, az Oktatási Osztály vezetője írt hosszabb cikket.

A bevezetőben ismertette a Kossuth adón hetenként négy alkalommal jelentkező, az „ország élvonalbeli ideológusai által szerkesztett” műsorból okulhatnak a hallgatók. „Ezek az adások rövid idő alatt nagy népszerűsége tettek szert. Természetesen ez nem véletlen” – hangsúlyozta Pollner, majd kitért a részletekre: „A magyar nép nagy tömegei helyesen értékelték ki a demokrácia erőinek hatalmas megszilárdulását. Felismerték, hogy a Magyar Dolgozók Pártja nemcsak azért lett vezető ereje az országnak, mert a legkövetkezetesebben, a legnagyobb áldozatkészséggel harcolt a munkásosztály és az egész nép érdekeiért, hanem a sikernek döntő feltétele volt a leghaladottabb elméletnek, a proletariátus világnézetének, a marxizmus-leninizmusnak ismerete és alkalmazása.”

A rádió vezetésének célja, hogy a műsor segítségével eleget tegyen az „egyre fokozódó tanulási igénynek”. A „Marxista-leninista negyedóra” adásaiban „nem általában” foglalkozik az „elmélet kérdéseivel, hanem a hét azonos napjain ismétlődő, összefüggő tárgyú” előadások szerepelnek műsoron. A cikkben, a továbbiakban, a műsorban hallható adások témáit sorolták. Majd arra is felhívták a figyelmet, hogy egy-egy előadás önmagában is egy kerek egészet alkot, de egy témakör „alapos elsajátítására csak egész sorozat rendszeres meghallgatása ad alapot”.

A rádióműsorokból történő tanulást nagymértékben segíti, ha a hallgatók az adáshoz kötődő „marxista irodalom áttanulmányozásával” kötik össze a hallottakat, az anyagból „rendszeres jegyzeteket” készítenek. A tanulást segíti, hogy a rádió műsorában minden második szerdán „elméleti tanácsadással” válaszol a hallgatók beküldött kérdéseire.

A tanulás eredményes módja, ha az adásokat rádiókörök szervezésében hallgatják. Akiknek nincs rádiójuk, azok „megfelelő szemináriumvezető esetén” az adás után együtt megbeszélhetik a hallott ismeretekhez kapcsolódó kérdéseket, problémákat.

A rádió vezetése a dolgozók kérésének tesz eleget azzal, hogy az adás időpontját április 18-tól megváltoztatja. „Az üzemekben és a hivatalokban a csoportos meghallgatás megszervezésében a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy a 18:15-ös adás jóval a munkaidő befejezése után hangzott el. Ezért most a közvetítés idejét 18:15-ről 16:40-re” helyezik át.

Ugyancsak a dolgozók kérésének tesz eleget a rádió vezetése azzal, hogy az adás napját keddről hétfőre teszi át, hogy a kedden tartandó „pártnappal” ne ütközzön – írta cikkének végén Pollner.¹⁴

(Műsorpolitika és a hallgatók véleménye) A rádió műsorpolitikájáról írt cikket Justus Pál¹⁵ alelnök, amelyet a *Rádió Újság* 1949. április 15-én megjelent száma közölt. Justus felvázolta azokat a szempontokat, amelyeket a rádió műsorpolitikájának meghatározásánál figyelembe kell venni. Ehhez szükség van arra, hogy a rádió vezetése birtokában legyen a legfontosabb információknak, így arról – emelte ki –, hogy ki és mikor hallgatja a rádiót. Ismerni kell a dolgozó parasztság rádióhallgatási szokásait. A műsorok összeállításban figyelni kell arra, hogy a „rádióknak egyformán kötelessége a hírszolgálat, a szórakoztatás, az ismeretterjesztés és a nevelés – ez utóbbi irodalmi és zenei vonatkozásban is”.

A rádió műsorpolitikájának célja tehát – foglalta össze cikke végén Justus Pál –, hogy szórakoztasson és neveljen, hogy a „dolgozó tömegeknek” a „legjobbat és legszebbet” adja. Jelezte: ezen a téren még sok a tennivaló. Justus arra kérte a hallgatókat, hogy bírálataikkal, véleményükkel, javaslataikkal, ötleteikkel segítség a kitűzött célok megvalósulását. A „rádiót a dolgozóknak” kampány is azt a célt szolgálja, hogy minél szorosabb kapcsolat alakuljon ki a rádió és a hallgatók között. „A rádió az ország legnagyobb hangversenytérme és színháza, ugyanakkor irodalmi folyóirat és politikai újság. Iskola és szórakozás is. Használják, hallgassák, szeressék és terjesszék a magyar dolgozók, az övék.”¹⁶

A *Rádió Újság* 1949. április 22-én megjelent száma négy rádióhallgató véleményét közölte, akik arról beszéltek, mit jelent nekik a rádió. Az első megszólaló, Németh Antal liftkezelő, idős ember a város szélén él „szerény” viszonyok között. „Én már nem tudnék megenni nélküle, nekem fontosabb, mint az újság vagy a könyv” – mondta. Munka után otthon csak a rádió tájékoztat minden eseményről. „Hallgattam Gerő elvtárs előadását az öt éves tervről. Hát a rádió nélkül nem tudtam volna olyan helyesen megérteni, mint így, hogy a saját szavát is halottam és a hangjából mindent megéreztem” – támasztotta alá a rádió fontosságát Németh Antal. Megemlítette még a népszerű „Hangos Újság” esti adását, amelyben elnyerte tetszését, hogy már este hallhatta a műsorban azokat a fontos politikai eseményeket, amelyek másnap reggel a *Szabad Népb*ben jelentek meg.

Varga Júlia, elárúsítónő egy állami áruházban, elmondta, hogy még nem volt annyi pénze, hogy rádiót tudjon vásárolni. A családból rajta kívül csak az édesapja dolgozik, aki épületlakatos. A fizetéséből arra gyűjt, ha férjhez megy, legyen „egy kis holmija”. A rádió nagyon hiányzik a családnak, az édesapja a szomszédban, Julia nővérénél szokott rádiózni. A család elhatározta, hogy részletre Néprádiót vásárol.

Érszegi József¹⁷, a rádió kazánfűtője elmondta, hogy ő a régi rádiótulajdonosok közé tartozik, mintegy 25 éve van készüléke. Reggeltől estig szól a rádió otthon, és ha rövid szabadedje engedi a munkahelyén, akkor ott is hallgatja.

Beitner Károly lakatossegéd három kislány édesapja, szobakonyhás lakásban él családjával. A háború előtt volt rádiójuk, de a bombázások alatt tönkrement. A lányok a szomszédba járnak rádiót hallgatni, különösen a „Gyermekrádió” adásai tetszenek nekik. Az adás után „napokig erről beszélnek” és kérdezik, mikor lesz már nekik is rádiójuk? Beitner Károly elhatározta, hogy részletre vásárol készüléket, havonta 15 forintot kell fizetni majd, és így egy év alatt kifizeti a rádiót.¹⁸

(A rádióvezetés hibái és a „káder” helyzet) 1949 tavaszán vizsgálat indult a rádióban folyó munka ellenőrzésére. Az erről készült jelentés május 31-én elkészült el. A dokumentum egyik első megállapításában olvasható, hogy „A Rádió központi problémája a vezetés.” Az elnök, Barcs Sándor, nem irányítja a munkát, és nincs is pontosan meghatározott munkaköre. „Elsősorban politikus, azután a Rádió elnöke.” Az alelnökök, Justus Pál és Halász Kálmán¹⁹ ügyvezető igazgató „feladatköre sem tisztázott, egy-egy ügyet elintézés végett rendszerint mindkettőjüknek bemutatnak, vagy egyéni szimpátia alapján az egyiknek”. A rádiót a „Rádióbizottság” irányítja Vásárhelyi Miklós vezetésével. „Ez a bizottság nem csupán elvi irányítást ad, hanem részletekbe menőt is.” A bizottság intézkedéseit az „üzemi négyyszög”²⁰ jóváhagyásával hozza. A rádióvezetéshez tartoznak még az osztályvezetők és az intézőbizottság tagjai is, az utóbbiak feladatköre megegyezik az üzemi négyyszögével.

„Ez a felépítés nehezíti a munkát, túl sok a felelős. A mai politikai helyzetben már nem indokolt a vezetésnek ez a módja, ami nehezíti az egyéni felelősség teljes bevezetését” – hangsúlyozta a jelentés.

A rádió „káderhelyzetét” vizsgálva a dokumentum rámutatott, hogy „zömében a régi rádió embereivel dolgoznak ma is. A vezető káderek – a párttagok is – elsősorban szakemberek és csak azután kommunisták. – Úgyhogy a Rádiónál nem tudott kialakulni egy olyan légkör, ami elősegítené a káderek helyes fejlődését. A vezető elvtársakban is csak a főnököt látják, mint pl. Vajna [János]²¹ magatartásával nagyban elősegít”.

A vizsgálat eredményeként az is megállapítást nyert, hogy a rádióból „hiányzik egy káderes, aki mint Személyzeti osztályvezető eljut mindenkihez, aki a felvételt, elbocsátást intézi, aki tervszerű munkával megerősítené új káderekkel az apparátust. A személyzeti o. jelenlegi vezetője Szabó László²², aki csak adminisztratív munkát végez, többre nem is alkalmas”.

A műsorok szerkesztéséhez egy „kommunista műsorszerkesztőre” van szükség, aki a Rádióbizottság irányítása alapján felelős a műsorért”. A rádió műsorigazgatói munkáját helyettesként Grandpierre Emil végzi, a „politikai vonalat Vajna. (Egy-egy hibánál nehéz megállapítani a felelőst.)”.

A jelentés készítői a rádió különböző osztályvezetőinek cseréjét is javasolta. Így például a Műsor-lebonyolítás jelenlegi vezetője Fessler Antal²³ helyére, aki: „Horthysta katonatiszt, kizárták a Pártból. Reakciós, apolitikus.” Az ő munkakörére „munkáskádert” javasoltak.

A Központi Titkárság személyzeti osztályvezetői helyén is változást kezdeményeztek. „Ez az a pont, ahová jó kommunista, politikailag fejlett megbízható káder kell. Itt bonyolódik le a Rádió levelezése, és innen végzik a tervszerű, Pártból irányított kádermunkát. Így irányt lehetne venni a meglévő beosztott káderek nevelésére, vagy kicserélésére, mert ezen a területen eddig alig történt valami.”

A dokumentum első, általános részében végül azt a következtetést vonják le, hogy a rádió „felépítésében és kádereiben közelről sem tükrözi azt a változást, ami a felszabadulás óta a politikai életben történt”.

A jelentés részletes kimutatást tartalmaz a rádió vezetőinek, a vezető testületek tagjairól: párttagság, származás, születési hely, fizetés, politikai képzettség, mozgalmi múlt, katonai szolgálat, rendfokozat, kitüntetések és iskolai végzettség.

A párttagságra vonatkozó felmérésből kiderül, hogy a felülvizsgált 68 főből, 52, az MKP; 15 fő pedig a Szociáldemokrata Párt tagja volt. A pártegyesítés után az MDP tagja maradt 46 fő, 67%; kizártak 14 főt, 20%; tagjelölt lett 8 fő, 13%.

A jelentés kitért a rádió pártvezetésének politikai értékelésére: „1. Pártszervezet vezetősége és Rádió hivatali vezetői azonosak. Az elvtársak pártmunkája kimerül a hivatali munkájukban. A Pártszervezet igen gyenge, műszakiak, nincsenek a vezetőségben.

2. A vezetők zöme már régen a Rádiónál van, sok a Horthysta, akiket erőszakkal léptettek be a Pártba.

3. Hiányzik az osztályéberség. A vezető elvtársak között liberális, családi viszony van.

4. MTI külföldi adásának 80%-án régi emberek dolgoznak, akik a Párt csendes ellenségei.”

A származás és életmód tekintetében a jelentés szerint a vizsgáltak 3%-a munkás és parasztszármazású, 13% értelmiségi, 71% kispolgár, „osztályidegen (kulák, nagytőkés).”

A születési hely szerinti felmérés alapján a vizsgáltak 71%-a városban, 16%-a falun, 13%-a külföldön született.

A jövedelem szerinti kimutatás alapján a vizsgált munkatársak 12%-a 1000 forintig, 49%-a 2000 forintig, 28%-a 3000 forintig, 8%-a 4000 forintig, 3%-a 6000 forintig kapott fizetést. A munkatársak 52%-a részesült egyéb rendszeres jövedelemben ennek összege 400 és 1500 forint között volt. A származás „nem ad teljesen tiszta képet az osztályhelyzetről – olvasható a jelentésben –, mert mint a fizetések mutatják az életmódot inkább a nagypolgári jólét jellemzi. [...] A magas fizetésűek nagy része már a felszabadulás előtt is hasonló beosztásban dolgozott, tehát jólétüket nem a demokrácia vívmányának tartják. A házastársak 50%-a háztartásbeli, foglalkozásuk nincs.”

A politikai végzettség tekintetében a vizsgáltak 14%-a vett részt 4 hetes, 1%-a 3 hetes pártiskolai oktatásban, 17% pedig „egyéni” tanulás keretében szerzett ismeretet.

A sajtó-előfizetés megoszlása a vizsgáltak körében 93% *Szabad Nép*, 14% *Társadalmi Szemle*.

Mozgalmi múlttal 1939 előtt 21%, 1945 előtt 11% rendelkezett. Fegyveres ellenállásban senki sem vett részt, baloldali tevékenységért 9% volt büntetve, jobboldali párttagság 3%, „politikai emigráns” 13%.

Katonai múlt vizsgálata eredménye szerint 26% teljesített katonai szolgálatot, 26% munkaszolgálatos volt, „idegen hadseregben” szolgált 3%. A beosztás szerint 6% volt közlegény, 12% szolgált hadnagyi rang alatt, 2% hadnagyi rang fölött. A vizsgált személyek közül 8%-nak volt „jobboldali”, és 25%-nak „demokratikus” kitüntetése.

A részletes vizsgálat összegzéseként leírták, hogy „szervezett pártoktatásban igen kevesen vesznek részt – ez mutatja egyrészt a Pártszervezet gyengeségét, de mutatja azt is, hogy a párttagok lebecsülik az oktatást, lebecsülik a Pártot”. A sajtó előfizetők százalékából a jelentés készítője azt a következtetést vonta le, hogy a vizsgáltak politikai felkészültsége alacsony. „Ezt bizonyítja még, hogy a házastársak 65%-a nem párttag.” A mozgalmi múlttal kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy a vizsgáltak nem kapcsolódtak be olyan „aktívan a pártéletbe”, mint ahogyan az elvárható lenne tőlük.

A jelentés utolsó részében vizsgálták a vezetők szakmai színvonalát, iskolai végzettségét. Négy polgári alatti végzettséggel, 2,6%, négy polgárral 10%, érettségivel 39%, egyetemi végzettséggel 49% rendelkezett. Az iskolai végzettséggel kapcsolatban a jelentés készítője megjegyezte, hogy mivel a „rádióról van szó, ahol a polgári műveltség is fontos, nem rossz. Szakmai szempontból nagyjából megfelelnek e feladatoknak, ezt bi-

zonyítja, hogy leváltásra mindössze 7%-ot” javasoltak. „Szakmai munkájuk színvonalát azonban politikai műveletlenségük nagyban lerontja.”

A jelentés egy négy pontból álló feladatsor leírásával zárul: „1. A vezetőség átszervezése, műszakiak bevonása. 2. Új munkáskáderek bevitelle gyakoronkként a különböző osztályokra. 3. Néhány vezető leváltása, pl. személyzeti osztály vezetője. 4. MTI megerősítése politikailag fejlett elvtársakkal.”²⁴

(Kik hallgatják a rádiót?) A Rádió Újság 1949. július 1-jén megjelent számában a rádióelőfizetők foglalkozás szerinti megoszlásáról tájékoztatták az olvasókat. A statisztikai adatok az 1948. december 31-ei állapotot tükrözték. Akkor a rádióknak 475 848 előfizetője volt, 1949 folyamán számuk 507 984-re emelkedett. A rádióelőfizetők foglalkozás szerinti megoszlását az emelkedés nem befolyásolta. Az előfizetők számának alakulásából a cikk írója arra kereste a választ, hogy megfigyelhető-e változás a hallgatóság szociális összetételében, és kell-e valamit tenni a hallgatók számának további emelkedése esetén.

A statisztikai adatok a rádióelőfizetők foglalkozás szerinti összetételénél az ipari foglalkozásúak arányát jelezte a legmagasabbnak. Ez 33,3% volt, amiből az ipari munkások aránya 15,3%-ot, az önálló iparosoké 13%-ot, az iparban dolgozó tisztviselőké 4%-ot tett ki. Az 1948. június 30-án történt felmérés szerint a rádióelőfizetők száma az ipari dolgozók körében 1,3%-al nőtt. Ha a 33,3%-hoz hozzáadjuk a bányászatban és a kohászatban dolgozó rádióelőfizetők számát, a 2,7%-ot is, akkor az ipari munkások aránya 36%-a a rádióelőfizetők körének.

A parasztság köréből az őstermelők közül került ki a legtöbb rádióelőfizető, százalékos arányuk azonban elmarad az ipari munkásokétól. A 10 katasztrális holdnál nagyobb birtokot művelő birtokosok és bérlők, vagyis a nagy és középgazdák az előfizetők 2,5%-át tették ki. A 10 holdon aluliak 3,3%-a, a mezőgazdasági munkások és napszámosok 0,7%-a, az egyéb őstermelők 0,9%-a, a mezőgazdasági tisztségviselők 0,2%-a volt rádióelőfizető. A statisztikai adatokból kiderült, hogy az ipari munkások 36%-ával szemben a mezőgazdaságban dolgozóknak csak a 7,6%-a rendelkezett rádió-előfizetéssel. Az előző, az 1948-as adatokhoz képest a felsorolt foglalkozási csoportokban 0,5%-os emelkedés volt megfigyelhető. Az új rádiókészülékkel azonban kevesen rendelkeztek ez utóbbi körben: a 10 hold alatt gazdálkodók 0,3%-a, és a mezőgazdasági munkások 0,2%-a. „Ez a statisztikai adat elsősorban a szegényparasztság fokozódó politikai öntudatára is mutat” – olvashatjuk a cikkben.

A cikkben említés történik a telespektrális rádiókészülékekről, amelyekre azért volt szükség, mert sok helységbe még nem vezették be a villanyt. Ez a probléma azonban megoldódik a települések villanyárammal történő ellátásával, amely folyamatban van.

Az országban 1869 vezetékkel működő rádiókészülék van, ez az összes készüléknek a 0,4%-át teszi ki. A rádióelőfizetők számának emeléséhez – állapította meg a szerző – „mindenki felvilágosító munkája, szakadatlan propagandája kell”.

A „haladószeleműség” abban is megmutatkozik, hogy a statisztikai adatokban „külön meg nem nevezett napszámosok és a házi alkalmazottak 3,1%-kal szerepelnek” az előfizetők között.

A további statisztikai adatokból az is kiderül, hogy a közlekedési dolgozók (postások, vasutasok, gépkocsivezetők, hajón dolgozó munkások) körében ugyanannyi az előfizető (7,6%), mint az őstermelők között.

A közszolgálatban dolgozó közalkalmazottaknak 9,2%-a rendelkezett rádióval. Az 1948-as adatokhoz képest körükben az előfizetők száma 0,9%-al csökkent. Az ide tartozó tisztségviselők 6,6%-ot, a többi dolgozó 2,6%-ot tettek ki. A szabadfoglalkozásúaknak 9%-a rendelkezett előfizetéssel.

A kereskedelemben és a bankban dolgozók 11,8%-a volt rádióelőfizető. Számuk a korábbiakhoz képest 0,6%-kal csökkent. Ide tartoztak az önálló kereskedők 6,5%-kal, a tisztviselők 1,7%-kal, az egyéb kereskedelmi dolgozók 3,6%-kal. Az önálló kereskedő előfizetők száma fél év alatt 0,8%-kal, a tisztségviselőké 0,6%-kal visszaesett, az egyéb kereskedelmi dolgozóké 0,8%-kal emelkedett.

A statisztikai adatokban szereplő értelmiségre, kereskedőkre, tisztségviselőkre, vagyis a középosztályra vonatkozó előfizetői arány csökkenését az idézte elő, hogy mind nagyobb számban vettek készüléket más rétegekből, s lettek rádióelőfizetők.

A „véderő tagjai” 2,4%-ban rendelkeznek előfizetéssel. A nyugdíjasok aránya 5,4%.

A statisztikai adatokból megtudhatjuk azt is, hogy 652 iskolában, 255 kórházban volt rádiókészülék. Az iskolákban az 1948-as adatokhoz képest 211-gyel emelkedett a készülékszám, a kórházakban pedig 12-vel csökkent.

Közfunkciót ellátó helyiségek közül 469-ben volt rádiókészülék, ezeknek a száma fél év alatt 160-nal emelkedett.²⁵

(Szirmai javaslatai, mennyi legyen a vállalati hányaszög – négy vagy három?) Az üzemi négyeszőg 1949. augusztus 8-án megtartott ülésén, napirend előtti hozzászólásában Szirmai István,²⁶ a vállalati sokszög jövőbeni működésére tett javaslatot: vagyis hogy az üzemekhez hasonlóan, a rádióban is üzemi háromszög²⁷ alakuljon. Tagjai legyenek: Halász Kálmán ügyvezető igazgató, Hajdu Pál²⁸ párttitkár és Kozák Tibor szakszervezeti titkár. A javaslatot a jelenlévők elfogadták.²⁹

A rádió 1949. augusztus 22-ére összehívott Műsormegállapító Bizottsági ülésén a műsorok tartalmának aktualizálására és a munkafegyelem javítására hangzottak el javaslatok és születtek határozatok.

Az ülés egyik fontos pontjaként Szirmai István vezérigazgató³⁰ kiemelten foglalkozott a „Termelési Híradóval”. Hangsúlyozta, hogy a VIT (Világifjúsági Találkozó) és a DIVSZ (Demokratikus Ifjúsági Világszövetség) ifjúsági kongresszusa után a politikai élet központjába „ismét az ipar és a termelési kérdések kerülnek”. Javaslataira a műsorülés úgy határozott, hogy szeptember elejétől hetenként 5 termelési híradó kerül műsorra, 15-15 perc időtartamban. Az adások keretében foglalkoznak az „élmunkásokkal és rajtuk keresztül az agitáció súlypontjával – a termelés zavartalan folyamatának biztosításával – az egyéni verseny” kerül előtérbe.

A mezőgazdasági műsorokkal kapcsolatban Szirmai bejelentette, hogy ősszel „előtérbe kerül a kulákok elleni harc, valamint az állami szövetkezeti gazdaságok, egyszóval a szocialista termelési szektor növelése”. A „Falurádió” elsődleges feladatául határozta meg a termelőszövetkezeti csoportok „élő műsorokkal” történő népszerűsítését. Az ipari üzemekben hamarosan „külön verseny indul a 3 éves tervnek a kitűzött időnél még egy hónappal rövidebb idő alatt történő megvalósítása érdekében”. A szeptemberi műsorokban tehát a „falu és város számára egyaránt a termelési kérdéseket kell” előtérbe állítani. Az elhangzottakról a műsorülés határozatot fogadott el. A testület felkérte az Aktuális osztályt, a Falurádiót, a Külső Közvetítések Ügyosztályát, az Irodalmi osztályt, hogy minden műsorülésre készítsék el a műsorok „politikai irányvonalának rövid tervezetét”. A tervezetet az ülés időpontja előtt 24 órával a műsorülés minden résztvevőjéhez juttassák el.

A vezérigazgató a termelési „agitációval” kapcsolatban kiemelte, hogy a hároméves terv kezdetekor is nagyon jelentős volt a bányászok fontosságának hangsúlyozása a termelésben „ugyan ez a szerep az 5 éves terv kezdetekor még jelentősebbé vált”. A műsorokban „tehát többet kell” foglalkozni a bányászokkal. A műsorülés úgy döntött, hogy visszaállítja a „Bányászok vasárnapja” című adást, amelynek szerkesztése az

Aktuális osztály feladata. A műsor keretében a bányászok munkáját lehetőség szerint riportokon keresztül mutassák be.

Szirmai István a műsorulésen javasolta „az egyik legfontosabb fegyelmi probléma” megtárgyalását, amelyet a rádió biztonsága érdekében tartott fontosnak. Elmondta, hogy a rádió területén tartott ellenőrzések alkalmával „többször tapasztalta, hogy a stúdiók tárva-nyitva álltak anélkül, hogy arra szükség lett volna. A munkatársak szobáikat, íróasztalaikat nyitva hagyják, holott gyakran bizalmas jellegű aktákat őriztek”. Mindezek alapján „fel kell, tehát hívni legelőször a munkatársak figyelmét az éberségre és gondosságra ezen a téren és közölni kell velük azt, hogy az óvatosság és éberség elmulasztása a legszigorúbb megtorlást vonja maga után”.

A rádió területén tartózkodás szabályainak megszigorítása is fontos feladat – folytatta Szirmai. Meg kell szigorítani a „házba való belépést”, és ellenőrizni kell, hogy a „belépők valóban jogosultak-e a házban való tartózkodásra, valamint hogy valóban csak oda menjenek, ahová belépési cédulájukat kérték, és ne legyen alkalmuk őrizetlenül órák hosszat az épület bármely részében járkálni”. Az épületben tartózkodás ellenőrzésére háromszínű „belépési cédulát” vezetnek be, a rádióba, az MTI-be és a stúdiókba. Azokat, akik a stúdiókba kaptak belépési engedélyt, belépés előtt még egyszer ellenőrizni kell.

Biztonsági okokból a „könnyen hamisítható vállalati igazolványok kicserélésére is” szükség van. „A legrövidebb időn belül mélynyomásos igazolványokat fognak a munkatársak kapni.” Meg fog szűnni az a rendszer, hogy a rádió belső munkatársai ok nélkül bármeddig a stúdiókba tartózkodhatnak, akkor is, ha azt a munkájuk nem teszi szükségessé.

A rádió munkatársai „kétfajta színű igazolványokat fognak kapni.” Pirosat azok, akiknek a munkakörük feltétlenül szükségessé teszik a stúdiókban való munkát. Más színűt azok, akik munkájukat nem a stúdiókban végzik. Vagyis azok a munkatársak, akik nem piros igazolvánnyal rendelkeznek, a stúdiókba „nem léphetnek be”.

Változni fog a rádióba belépő „felkérőlevéllel” érkező színészek „ellenőrzése is”. A felkérőlevél mellett számukra is ki kell állítani a „szabályos belépési cédulát”, ha „névre szóló arcképes hatósági igazolvánnyal is igazolják magukat”. Az egyes osztályoknak pedig minden reggel le kell adni az aznapra behívott színészek névsorát, pontosan meghatározva, hogy milyen időintervallumban tartózkodnak a stúdióban. A rádióból való távozás időpontját, már a belépéskor a „kapuellenőrzés írja rá a belépési cédulára és senki ezen az időn túl a stúdiók területén nem tartózkodhatik”.

Az a gyakorlat is megszűnik – mondta Szirmai –, hogy az egyes osztályok minden munkatársa adhatott engedélyt a kapuellenőrzésnek látogatók beengedésére. Az osztályvezetőket arra kérte, hogy 24 órán belül „jelentsék annak az osztályonként maximálisan 3 személynek (osztályvezető, helyettese és még egy személy) a nevét, akik osztályaikon ügyfelek számára a belépést engedélyezhetik”.

Az osztályok részére kiadott állandó belépési engedélyek szeptember 1-jén járnak le. Ezt követően az ilyen belépők számát a lehető legkevesebbre kell csökkenteni. Az osztályvezetőknek azt is jelenteni kell 24 órán belül, hogy kiknek adtak állandó belépési engedélyt és azt, hogy kiknek kívánnak továbbra is adni. Szirmai István „nyomatékosan” felhívta az osztályvezetők figyelmét arra, hogy az állandó belépési engedélyek kérésénél „elsősorban politikai szempontból bírálják felül a kérelmezők személyét és megbízhatóságát, és csak azután vegyék figyelembe a művészi és egyéb szempontokat. Ezért az osztályvezetők a felelősök”.

A vállalatvezetőség döntése értelmében a Sándor utcai épületben csak a műsorral, a műsorkészítéssel kapcsolatos osztályok maradnak. Minden más, például a büfé, gépkocsipark kikerül az épületből.

Szirmai arra kérte az osztályvezetőket, hogy minél előbb jelezzék azokat a helyiségeket, amelyekben „komoly értéket őriznek. Ezeken az ajtókat vas- vagy tölgyfaajtókra fogják kicserélni speciális zárakkal. Ezen kívül dokumentációs szobát fognak létesíteni, ahol pótolhatatlan értékű iratokat, szerződéseket, stb. fognak őrizni”.

Az elnök változtatni kívánt a vállalat tűzrendészetén is. Megállapítható – mondta –, hogy „hirtelen tűz esetén megfelelő oltóberendezések és erre kiképzett személyzet nem áll rendelkezésre”. Az osztályvezetők készítsenek jelentést arról, hogy mennyi „működő tűzoltó berendezésre van szükségük, és hogy van-e az osztályon olyan munkatárs, aki ezeket kezelni tudja”.

Arra is kérte az osztályok vezetőit, hogy a reggeli takarítás idejére szervezzék meg az ügyeletet. Ezt az egy folyosón lévő osztályok együttesen is megoldhatják.

A bizalmas iratok védelmében arra is kérte az osztályvezetőket, hogy „ahol jónak látják, az íróasztalokra Wertheim-zárat szereltesse fel”. Azt is jelezzék, hogy hány „speciális személtárára van szükségük, melyben esetleg bizalmas iratok hulladékát gyűjtenék”.

Végezetül „nyomatékosan figyelmezteti az osztályvezetőket [...], hogy bárkiről is legyen szó, személyre való tekintet nélkül, azonnali elbocsátással jár az, hogyha valaki a fenti határozatokat megsérti”. Az osztályvezetőket Szirmai arra kérte, hogy a rendelkezéseket „ne tekintsék felesleges akadékoskodásnak, hanem olyan szükségességnek, amely elől kitérni nem lehet és nem szabad”. Az osztályok munkatársaival „egyelőre csak a legszükségesebbeket közölgék és azt is oly formában, nehogy a vállalatban belül pánikhangulat támadjon. Figyelmeztessék azonban munkatársaikat, hogy fegyelmetlenség és a rendeletek be nem tartása milyen szankciókat von maga után”. Ha hibák keletkeznek a munka során, azokat a „lehető legrövidebb időn belül ki kell küszöbölni. Nem szabad a rádió biztonságát liberálisan kezelni”.³¹

(Tájékoztató és javaslatok Révai Józsefnek) Szirmai 1949. augusztus 29-én kemény kritikát tartalmazó levelében tájékoztatta Révai Józsefet a rádióban szerzett tapasztalatokról. Bevezetőben beszámolt arról, hogy megvizsgálták, tulajdonképpen kiknek sugároz műsort a rádió, kiknek van készülékük. A rendelkezésére álló, de nem ellenőrzött adatok szerint 520 000 rádióelőfizetőt tartanak nyilván. Az előfizetők foglalkozás szerinti megosztása 120 000 munkás, közülük 73 000 előfizető, vagyis 15,5%, az iparban dolgozik. A statisztikák alapján 20 000 előfizető dolgozott a mezőgazdaságban, az összes előfizetők 4%-a a dolgozó parasztság köréből került ki. Mindebből arra a következtetésre jutott, hogy a rádióelőfizetők nagy számát még mindig a „polgári és kispolgári” rétegek teszik ki: háztulajdonosok, szabad foglalkozásúak, kereskedők, tisztviselők, nyugdíjasok és hasonlók.

Szirmai levelében javasolta, meg kellene vizsgálni, meggyorsítható-e az „ügynevezett rádiósítási terv üteme”, amelyet mintegy háromnegyed évvel ezelőtt fogadott el a program lebonyolítására létrehozott Szervező Bizottság. A terv 200 000 rádió gyors gyártását és forgalomba hozatalát tartalmazta, „ennek végrehajtása hónapokon keresztül állt”. Majd a következő módosítással indult: a Gazdasági Főtanács megrendelt 40 000 néprádiót, meghatározta a gyártó és forgalomba hozó cégeket is, a határidő pedig 1949. december 1-je volt. A rendelkezésre álló információk szerint – írta a vezérigazgató – „összesen 2000 rádió lesz készen, a többi december, január és február hónapokban gyártják csak le”. Ez azt jelenti, hogy a „néprádió vásárlási kampányt” karácsonykor nem lehet megkezdeni, csak 1950. tavaszán indulhat.

Szirmai arról is beszámolt Révainak, hogy tudomása szerint Bebrits Lajos, közlekedés- és postaügyi miniszter tovább folytatja a vezetékes rádiók bevezetését. Tervei szerint 1950-ben a villanyvilágítással ellátott településeket vezetékes rádiókészülékekkel látják el.

Továbbá úgy vélte, hogy az előfizetők számát az elfizetési díjak csökkentésével lehetne növelni, Szirmai szorgalmazta ezt, hivatkozva arra, hogy, információi szerint, a „kampányzat nem zárkózik el elvben” a díj csökkentésétől.

A rádió vezérigazgatója tájékoztató levelében azt a kérdést is vizsgálta, hogy kik és milyen feltételek között készítik a műsorokat. „A műsort szerkesztő munkacsoportok (osztályok) szociális összetétele nagyon rossz. Egyetlen osztályon sem tudtam felfedezni munkáselemet. Ennek és az eddigi vezetésnek tulajdonítható, hogy a rádió teljesen el van szakadva a rádió hallgatóitól, úgyszólván semmi kapcsolata nincs az üzemek dolgozóival és a dolgozó parasztokkal. A munkásosztály a rádiót nem érzi magáénak.” A rádió egyes osztályai műsoraikat a „Párttól elszakadva szerkesztik.” Az osztályoknak „Párthoz való kapcsolatai rendkívül lazák, maximálisan annyit jelentenek, hogy egy-egy kampány idején információkat kapnak”.

További problémaként jelezte a rádió és Magyar Posta közötti rendezetlen kapcsolatot. A posta műszaki részlege a rádióban nem a „rádióvezetőség fegyelme alá tartozik”. Így nagyon nehéz megteremteni a „jó műsoradáshoz szükséges szellemi és fegyelmi egység kialakítását”.

Rendezendő kérdésnek tartotta a rádió és a Magyar Távirati Iroda kapcsolatát is. „Időszakonként felmerül a kettéválasztás kérdése”, és az MTI vezető munkatársai is szorgalmazták az önállósodást.

A rádió biztonsági helyzetéről azt írta, hogy eddig a legkevésbé sem mutatkozott a „legminimálisabb gondosság sem. Ez az oka az ellenőrizetlen hatalmas félforgalomnak, [ügyfélforgalomnak] a tervszerűtlen munkának, kapkodásnak is”.

A levél további részében Szirmai a rádió egyes osztályainak helyzetével, az ott tapasztalt problémákkal foglalkozott. Az Oktatási osztály „nem rendelkezik megfelelő káderekkel”. Az osztály őszi munkatervében szerepel, hogy a párt Agitációs és Propaganda Osztálya³² „szervesen hasznosítsa feladatai megoldására” az osztály műsoridejét. Az osztály „eddigi munkáját a párt illetékes szervei nem ellenőrizték kielégítő módon. Ennek megfelelően oktatási munkánk pártszerűsége, a marxizmus - leninizmus tisztasága nem volt biztosított. A párt oktatási osztálya nem veszi tudomásul, hogy a rádió adásait másfél millió ember is hallgathatja megfelelő szervezés esetén és ezért nem hajlandó megfelelő kádereket adni”.

Az Irodalmi osztály munkájában „nem fedezhető fel a célirányos vonalvezetés. Műsora kapkodó, adásainak formája még kiforratlan, művészi színvonala alacsony. Nem harcol az ellenséges ideológiai beütések, maradványok ellen”.

A Zenei osztály műsorpolitikáját hasonlóan kialakulatlanak és kapkodónak jellemezte.

A Hírszolgálat munkája „nem önálló [...], hanem egyszerűen másolata a napi sajtónak”.

A műsorokkal kapcsolatban az aránytalanságokat emelte ki. Tapasztalatai szerint az adásokban „igen sok a napi politikai anyag, a direkt agitáció, és mindez aránytalanul sok a szórakoztató műsorral szemben”. Ez az aránytalanság azzal is magyarázható, hogy az idegen nyelvű adásokat is a középhullámon sugározta a rádió.

A vidék felé „szóló agitációk aránytalanul több időt vesznek igénybe, mint az ipar felé szóló termelési” propaganda. Ennek az is az oka, hogy a rádió műsoraiban keveset foglalkozik az iparban történő eseményekkel.

A műsorokból „hiányzik a derű, optimizmus. Nem tükrözi vissza a magyar proletariátus harcok, építő szellemiségét. Üzemi kultúracsoporthoz alig, vagy egyáltalán nem kerülnek mikrofon elé. Nem adunk direkt az üzemi munkásoknak műsort”.

„Nem tekintettük eddigi feladatunknak, hogy műsorainkkal emeljük zenében, irodalomban stb. hallgatóink kulturális színvonalát. Nem neveltünk. Nem folytattunk harcot tartalmában szocialista kultúra alakításáért.”

A műsorok összeállításáért felelős műsorülés „nem dolgozta fel eddig a műsor elvi szempontjait. Ennek megfelelően a heti műsoraink nagy részben összedobottak. A műsort nem központilag megállapított szempontok alapján állították össze, hanem egyes munkacsoportok (osztályok) a maguk kénye kedve [szerint], igen sokszor kényelmi szempontoknak megfelelően”.

A külügyi hírszolgálat helyzetét értékelve leírta, hogy a rövidhullámú adások műszaki problémáit a posta ígérete szerint október 1-jére megoldja. A működéshez „megfelelő nyelvtudással, és íráskészséggel rendelkező káderekkel” kell feltölteni a hírszolgálatot. Kérdés még az osztályvezető és idegen nyelvet jól beszélő munkatársak személye. Az osztály gyakran „kényes politikai anyagokat sugároz. Jelentős nemzetközi politikai kérdésekben kell állást foglalnia. Ehhez elengedhetetlen a pártszerű vezetés, az illetékes részről történő rendszeres tájékoztatás és megfelelő ellenőrzés. Ezek eddig még megoldatlanok”.

A rádió gazdasági vezetését költségesnek, túlméretezettnek és működésében elavultnak tartja.

A *Magyar Rádió [Rádió Újság]* című hetilapot – véleménye szerint – „kispolgároknak szerkesztik, ennek megfelelően előfizetőinek és olvasóinak 95%-a kispolgár”. A havonta négy forintba kerülő újságot drágának tartja.

A levél második része Szirmai javaslatait tartalmazza a korábban jelzett problémákra, hiányosságokra. Kérte, hogy a Minisztertanács rendelettel hasson oda, hogy a rádiósterve végrehajtása megvalósuljon. Vagyis szállítsák le a rádió előfizetési díjak összegét és szorgalmazzák a hálózati rádiókészülékek bevezetését.

A Minisztertanács rendelettel szabályozza, hogy a posta műszaki személyzete a Magyar Központi Híradóhoz kerüljön.

Meg kell növelni az „ipari termelési agitációkra szánt műsoridőket” és javítani kell a módszereket. Javasolta, hogy a Közlekedésügyi Minisztérium szereltesse fel rádiót a munkásvonatokra.

A javaslatok több pontja foglalkozott a rádió káderproblémáinak megoldásával. Kérte, hogy az MDP Titkársága és a Politikai Bizottság is tárgyalja a kérdést, mert úgy vélte, hogy csak akkor lehet megoldani azokat, ha a párt ilyen magas rangú plénuma áll az ügy mögé.

Javasolta az MDP rádióbizottságának teljes megszüntetését, majd Révai József vezetésével történő újjászervezést.

A rádió és az MTI szervezeti szétválását nem, de területi kettéválasztását támogatta; a rádión belül belső átszervezést kell végrehajtani, a központi irányítás hatékony működése érdekében. Szakemberek bevonásával korszerűsíteni kell az adminisztrációt, ezzel ezen a területen komoly költségcsökkentést lehet elérni. Emelni kell a Külügyi, a Zenei osztály és a Falurádió munkatársainak létszámát.

A *Rádió Újság* árát felére, két forintra javasolta leszállítani. Kívánatosnak tartotta továbbá a lap minőségi átalakítását, a szerkesztőség átszervezését, mert talán akkor „a munkás és paraszt” hallgatók is szívesebben olvassák.

Levele végén Szirmai arra kérte Révai Józsefet, hogy mielőbb adjon lehetőséget arra, hogy javaslatait szóban is kiegészítse.³³

(Új-régi vezetők és vezetőtestületek, az átszervezés) A rádió vezető testületeinek átszervezése az 1949. szeptember 23-ára összehívott vállalatvezetőségi ülésen történt meg. A Vállalatvezetőség tagjai Szirmai István, Barcs Sándor, Halász Kálmán, Kozák Tibor és Varga Sándor.³⁴ A testület üléseit hetenként kétszer, hétfőn és csütörtökön tartották. Az ülések napirendi pontjainak összeállítása Kozák Tibor feladata lett. A Vállalatvezetőség feladata a rádió politikai, gazdasági ügyeinek irányítása volt.

Az ülésen, már az új testület határozatot hozott arról is, hogy „miután a Párt Rádióbizottságát³⁵ feloszlatja, megalakítja a Rádió Kollégiumát”. A Rádió Kollégiumának tagja lett a rádió, az MTI vezetése, a rádió Műszaki osztályának és a műsorszerkesztés vezetője, valamint a „rádió politikai osztályainak” egy-egy képviselője.

A Vállalatvezetőség elhatározza, hogy az osztályvezetői értekezleteket kéthetenként hívja össze, azzal a céllal, hogy „részben politikailag, részben pedig a vállalat belső ügyeiről, feladatairól” adjon információt.

A Vállalati Intézőbizottság megszűnik. Halász Kálmán feladat a jövőben, hogy hetenként kétszer, szükség szerint összehívja a gazdasági és adminisztratív osztályok vezetőit, az ún. Gazdasági Bizottságot és velük megbeszéli a szükséges kérdéseket. Ezeknek az értekezleteknek állandó résztvevője a szakszervezeti titkár, és a Központi Titkárság gazdasági referense.

A Központi Titkárságon belül hoznak létre egy Kádertanácsot, amelynek az a feladata, hogy minden személyzeti kérdésben (felvétel, elbocsátás, áthelyezés, funkcióváltás), javaslatokat tegyen, és határozatokat hozzon. A testület vezetésével a vállalatvezetőség Kozák Tibort bízta meg, tagjai a párt és a szakszervezet „káderesei”, Varga Sándor és Szendrő Ferencné, mint referensek. A Kádertanács hatáskörébe tartozik az adminisztrátorok, (osztálytitkárnő kivételével), a hivatalsegédok, a takarítónők, a gépkocsivezetők, műszaki beosztottak, egyéb technikai dolgozók személyzeti kérdései. Az itt született határozatokat a vállalat felsőbb fórumai elé nem kell vinni. A Kádertanácsnak javaslatlatterítési joga van az összes politikai munkatárs, lektorok, rendezők, újságírók stb., a műsor- és stúdiófelügyelők, a portások személyzeti kérdésében. A javaslatukról végül a Vállalatvezetőség hoz döntést.³⁶

A rádió műsorainak bővülése lehetővé tette az önálló Gyermekek és Ifjúsági osztályok szervezését – erről számol be egy 1949. december 1-jén született javaslat. A gyermek- és ifjúsági műsorok eddig az Oktatási osztályhoz tartoztak. Ez azt jelentette, hogy csak csekély mértékben „valósulhatott meg e műsorszámok speciális szempontjainak kiemlése”. A meglévő szervezeti formában a műsorok nem segítették a gyermekek és fiatalok nevelést, szellemi életük, „öntudatuk, ízlésük” alakítását. A rádióknak pedig az egyik legfontosabb feladata a gyermekek nevelésének, oktatásának segítése. Ezért szükséges szétválasztani a gyermek- és ifjúsági műsorokat az Oktatási osztály műsoraitól. Az új osztály feladata, hogy „élenjárjon abban a munkában, hogy gyermekeinkből hazafias, a Párthoz hű, a háborús uszítókat gyűlölő, a béketábor vezetőiért elsősorban Sztálinért, Rákosiért lelkesedő ifjakat neveljen, olyan embereket, akik szeretik a munkát, ismerik az életet, hűek a munkásosztályhoz, felismerik, hogy az osztályharc különböző szakaszaiban, melyek a feladataik, olyan embereket, akik életvidámak, műveltek, bátrak, egyszóval: szocialisták”.

A tervszerű szerint az osztály három szerkesztőséget foglalna magába. Első az óvodás és gyermekrádió. A 4–6 és 6–10 éveseknek sugározná műsort, amelyek szórakoztató, nevelő és ismeretterjesztő tartalmúak lennének. A második a Rádióiskola szerkesztősége, ahol a 10 és 14 éves korosztálynak készülne a műsorok. Itt a szórakoztatáson, az ismeretterjesztésen túl foglalkoznának az úttörő mozgalom kérdéseivel, programjaival. A Rádióiskola műsoraihoz képest nem elsősorban az iskolai tantárgyakat dolgozná fel, hanem szórakoztató műsorokat, az ifjúságot, érdeklő témákat mutatna be. A harmadik szerkesztőség az Ifjúság Hangja műsort készítené, amely a 14–15 éves korosztályhoz szólna. Az adások elsősorban az ifjúság „politikai nevelését célozná, tehát szerkesztősége döntően a MINSZ-re (Magyar Ifjúság Népi Szövetsége) támaszkodna”. A tervszerű elfogadását követően 1950 januárjától valósulna meg.³⁷

A Rádió Vezető Pártkollégiumának³⁸ tagjaira tett javaslatot Szirmai István egy 1949. december 2-án keletkezett dokumentumban. Javaslatát mint a testület vezetője tette. A Pártkollégium tagjai lettek: Barcs Sándor, a Rádió elnöke (a megnevezés még megmaradt, mert a Rádió és az MTI szétválása folyamatban volt), Újhelyi Szilárd³⁹, az Irodalmi osztály vezetője, Vajna János, az Aktuális osztály vezetője, Fenyő Béla⁴⁰, a Rövidhullámú osztály vezetője, Pollner György műsorigazgató, a propaganda felelőse, Baleczky Emil⁴¹, a szovjet műsorok felelőse, Kozák Tibor, a Központi Titkárság vezetője, Enyedi György⁴², a Műsorigazgatóság zenei referense, Kinicsek József⁴³ a pártszervezet titkára, és még egy személy, a pártközpont delegáltja.

A javaslatban szerepel, hogy a Rádió Kollégium ülésein vegyen részt Losonczy Géza⁴⁴ államtitkár. Szirmai ezt azért tartja fontosnak, mert Losonczy jelenléte a testület ülésein „biztosítja a Minisztérium elvi, politikai irányítását” és egyben a munka „ellenőrzését is” végzi.

Szintén Szirmai javaslatára „Operatív Bizottság” alakulna, mintegy második vezető, a rádió működését irányító testületként, azzal a lényeges különbséggel, hogy annak vezetője Barcs Sándor, a Rádió elnöke lenne, és Szirmai csak tagként venne részt a munkában. (A további tagok: Újhelyi Szilárd, Kozák Tibor, Kinicsek József, Balló László, az MTI felelős szerkesztője, Mispál Lajos⁴⁵, az adminisztratív és gazdasági ügyek felelőse, és Szirmai István.⁴⁶

(Fejlesztés és új technika a rádiónál) 1949 tavaszától jelentős technikai fejlesztések történtek a rádióban. Az egyik legfontosabb esemény a kettősműsor elindulása volt. Az, hogy a két adó sok azonos, vagyis kettős műsorral indult, azt elsősorban a stúdióhiány okozza – számolt be erről és az építési tervekről is Gellért Endre a *Rádió Újság* az 1949. március 4-én megjelent számában. Arról is írt, hogy a rádió épületében már három új próbaterem, valamint a XI-es nagy hangjátékstúdió építése folyik, az utóbbi előreláthatólag áprilisban készül el.

Az Országos Tervhivatal támogatásával hamarosan megkezdődik az új stúdiók építése is, amelyek lehetővé teszik a hallgatóság „fokozottabb kiszolgálását”. Igérték, hogy az ötéves terv keretén belül pedig egy új rádiópalota felépítésére kerül sor.

Az új stúdiók elhelyezése csak az épület bővítésével volt lehetséges. Ezért a Bródy Sándor utcai központi épületre egy újabb emeletet húztak. Itt kapott helyet a zenei, a prózai és egy kis prózai stúdió a szükséges kiegészítő helyiségekkel – bemozdói, rendezői, előerősítő szobák és a lemeztár. Mint írták, a tervezett új, modern stúdiók a jelenleg épülőknél jóval nagyobbak lesznek: a zenei 1260, a prózai 800 és a kis prózai 440 köbméter légtérű lesz. Összehasonlításképpen közölték, a már építés alatt álló XI-es nagyjáték-stúdió légtere 700 köbméter lesz, és ennél is sokkal kisebb II. hangjátékstúdió.

Az új stúdiók és a hozzájuk kapcsolódó helyiségek technikai felszerelése minden tekintetben meg fog felelni a modern rádiózás követelményeinek. Az építkezés fázisairól tájékoztatni fogják a hallgatókat – írta cikkében Gellért Endre⁴⁷, a rádió rendezője.⁴⁸

A *Rádió Újság* 1949. május 13-án megjelent számában a Diósdon épülő rövidhullámú adó munkálatairól számoltak be. A technikai munkák már szinte teljesen befejeződtek, a próbaadásokat naponta két alkalommal sugározzák. A rádió vezetése úgy tervezi, hogy az állandó adások néhány hét múlva elindulhatnak. Ezt követően öt világrész magyarjai hallhatják majd a rádió budapesti adásait.

A cikk beszámol az adóállomás építésének történetéről. A munkák a hároméves terv keretében 1948 tavaszán kezdődtek. Az elkészült adó antennatornyai 36 katasztrális holdon helyezkednek el, a toronyok között kifeszített függőantennák vannak, és két körantenna, amelyeket a 8-ik és 9-ik torony tart. A beszerzett adóberendezések modernek.⁴⁹

Az adásokat júliustól a 2 kilowattos antennával működő adó fogja sugározni, ezt azonban csak ideiglenes megoldásként tervezték a szakemberek, mert a tervek szerint egy év múlva készül el két 100 kilowattos adó, amelyek a rádió rövidhullámú műsorát a nap minden órájában, teljes hangerővel fogja sugározni.⁵⁰

Újabb technikai beruházásról tudósított a *Rádió Újság* 1949. június 3-án megjelent száma. A cikk a Szolnokon épülő 135 kilowattos nagyadó építési munkáiról számol be, amely a tervek szerint a Petőfi Rádió adásait sugározza az ország területén. Az építkezések 1948 szeptemberében kezdődtek, a várostól két kilométerre, déli irányba, az országút mellett. Az akkor még kopár területre nem egészen egy év alatt egy 150 méter magas új típusú antennatornyot, az adóállomáson dolgozó munkatársak számára modern, kényelmes lakásokat, parkot építettek. A nagyadó a „kitűzött határidő előtt készül el és kerül felavatásra” – olvasható a cikkben.

A folytatásban azokat a vállalatokat, gyárakat sorolják, akik az építési, műszaki munkálatokat végezték: a Lakásépítő Nemzeti Vállalat, a Standard-gyár, a MÁVAG munkáit. A cikk kiemelte a MÁVAG hídépítő szakembereinek teljesítményét, akik az első 44 méter magas toronyrészt egy darabban emelték a helyére, majd ezt követően hat-nyolc méteres szerkezetekkel emelték tovább az antennatornyot. Június elején az építők már a 70 méternél tartanak.

Az építkezés folyamán a Magyar Posta szakemberei Budapesttől Szolnokig 100 kilométer hosszú kábelt fektetnek le a nagyadóig, amely a hangot továbbítja majd. Az embert próbáló munkával hamarosan végeznek – tudósít a cikk.

A tudósító Szentgyörgyi Elvira arról is beszámolt, hogy a nagyadó „minden porciájára, szege, csavarja és alkatrésze – a kondenzátor és a hangoló tekercs kivételével – a szocialista magyar ipar terméke”. A hároméves terv keretében készült, a szabványoknak megfelelően.

Ősztől az adó üzembe helyezését követően 135 kilowatt teljesítménnyel sugározza az adó a Petőfi Rádió műsorát. „Ismét erősebb lesz a hangunk, ismét messzebb hallható! S hangunk megnövekedett erejét, magabiztos nyugalmát és öntudatos szilárdságát annak a munkának köszönhetjük, amelynek Szolnokon is szemtanúi voltunk...” – fejezte be cikkét a tudósító.⁵¹

A *Rádió Újság* 1949. október 28-án megjelent cikkében Barcs Sándor arról számolt be, hogy elindulnak a rövidhullámú adások. Október 31-én szólal meg először a két, egyenként 2 kilowattos rövidhullámú adó – írta cikke bevezetőjében Barcs. Ez azt jelenti, hogy a két 135 kilowattos nagyadó (Csepel, Szolnok), és a közvetítő állomások megépülése után újabb területeken, Franciaországban, Angliában, Kanadában, Észak- és Dél-Amerikában lesz hallható a rádió. „A magyar rádió tehát felsorakozik az éterben azok mellé, akik igazságot, az igazi emberséget és a békét hirdetik.”

A tervek között szerepel a technikai berendezések további fejlesztése és tökéletesítése, ennek keretében 1950 közepétől már két 100 kilowattos nagyteljesítményű rövidhullámú adó továbbbíthatja a rádió adásait Leningrádba, Londonba, New Yorkba és Buenos Airesbe.

Cikkének befejező részében annak a reményének adott hangot, hogy a rádió rövidhullámú adása „új fénycsóva lesz az éterben”. Ezáltal is erősödni fog a „népi demokráciák hangja, s új területeket hódít meg magának a világosság, a haladó szellem”.⁵²

(A rádió államosítása és a Magyar Rádió Hivatal megalakulása) A Magyar Központi Híradó Részvénytársaság 1949 elejétől kezdődő átalakítása 1950 elejére a rádió jogi helyzetének alapvető megváltozását eredményezte. Szirmai István 1949. augusztus 17-én „A

rádió is dolgozó népünké” című írásában a rádió államosítását jelezte. „Népköztársaságunk új alkotmányának 6.-ik paragrafusa a rádiót is az egész nép vagyónaként az állam tulajdonába veszi. Ezzel dolgozó népünk olyan központi kultúrpolitikai intézményt kap birtokába, amelynek segíteni kell abban, hogy mielőbb behozzuk lemaradásunkat a kultúrfronton.” Rákosi Mátvás májusi Központi Vezetőségi ülésen elmondott beszédét idézte. „A kultúrfronton olyan rések tátonganak, amelyeken keresztül a régi reakció és a nyugati imperializmus kényelmesen érvényesítheti befolyását.” A májusi választási eredmények után „sor kell, hogy kerüljön [...] a kultúrfront megerősítésére.” Az új alkotmányban „egy nagy előrelépés” a rádióra vonatkozó rendelkezés. „Alaptörvényünknek ebben, a rendelkezésében a hangsúly ezért nem elsősorban azon van, hogy kié a rádió, mint vállalat, kit illet az esetleges vállalati jövedelem, - hanem azon, hogy a jövőben a rádió vezetésében is érvényesül dolgozó népünk ereje, államhatalma”.

Az új alkotmány a rádió munkatársainak „is utat mutat” – írta Szirmai. „Segítenünk kell dolgozó népünk munkáját, további harcait a tájékoztatás, a szórakoztatás, a kultúra nevelő és tanító eszközeivel. Ott kell lennünk az üzemekben, a szocialista versenyben termelő munkások között, hogy közvetítsük számukra a segítséget jelentő példákat, tapasztalatokat, szakmai tanácsot, hogy hírül vigyük élmunkásaink, brigádjainak győzelmét, közvetítsük kultúr csoportjaik dalos, vidám játékát és sugározzuk országunk vezető erejének, a magyar munkásosztálynak optimista, derűs, harcos, építő szellemét; a marxizmus - leninizmus világképét.” Ezeket a gondolatokat kell tolmácsolnia a rádiónak a „dolgozó parasztságunk sorai közé, hogy segíthessük a gabonabegyűjtést, a mezőgazdaság őszi nagy feladatainak megoldásában”.

„Haza kell kísérnünk minden munkában kifáradt dolgozót, hogy otthon vidám zenével, szórakoztató műsorral, tájékoztató hírek beolvasásával tegyük kellemessé megérdemelt pihenését.”

A rádió feladata – folytatta a vezérigazgató –, hogy „gyomlálnia, irtania kell, kulturális életünkbe beütő reakciós, imperialista, kispolgári ideológiai befolyásokat. Részt kell vállalnunk a Pártnak a sovinizmus, a nacionalizmus, a kozmopolitizmus, a pacifizmus ellen vezetett harcában, a trockista nép és hazaárulók leleplezésében és az új, tiszta, burkolatlan vagy nyíltan ellenséges befolyásoktól mentes magyar, tartalmában szocialista kultúra megteremtésében”.

A rádió munkatársait az új államforma, az alkotmány és címer arra figyelmezteti, hogy „ezt a harcot a magunk műsorainak megjavításával kell” kezdeni. „A mi műsorainkból kell elsősorban kigyomlálnunk minden szemetet. A mi rádióknak kell elsősorban minden ellenséges befolyástól mentes műsort sugározni, - nekünk kell kifejleszteni egy magasabb, tisztább zenei, irodalmi ízlést”.

A rádió jó eszköz a „kultúrfront harcaihoz [...], de csak akkor, ha összeforr a munkásosztállyal, a dolgozó néppel. Ettől elszakadva csorba fegyver. Műsorunk csak akkor lehet jó, ha minden nap eljutnak hozzánk hallgatóink kritikái, tanácsai, kívánságai; - a munkásosztály, az ország vezetőereje, mint sajátját kezel bennünket”.

„A rádió, dolgozó népünk vagyona. A nép kormánya vette tulajdonába – így rendelkezik új alkotmányunk. Jöjjenek hát dolgozóik és gazdálkodjanak birtokuk új területén, hogy a magyar rádió mielőbb maradéktalanul betöltse hivatását. Új alkotmányunk szellemében; vigyük el a kultúra, a tudomány tiszta fényeit a városok és falvak minden zugába, - valósítsuk meg a kultúra frontján is a magyar munkásosztály, a Párt nagyszerű célkitűzéseit – segítsük a magunk eszközeivel is a szocializmus építésében.”⁷⁵³

Az új helyzethez alkalmazkodva, a lehetőségeket mérlegelve a változást a rádió vezetése kezdeményezte. Egy 1949. október 10-én kelt feljegyzés szerint: „Alkotmányunk

deklarálása óta egyre nyilvánvalóbb, hogy vállalatunk jelenlegi Részvény Társasági formája nem töltheti be tovább feladatát, de nem tartható fenn tovább az a látszat sem, amit eddig fenn akartunk tartani.”

„Ha vállalatunk jogi helyzetét akarjuk meghatározni, és körül nézünk a népi demokráciák jogrendszerében látjuk, hogy a kérdés mindenhol mozgásban és forrásban van, most van rendezés alatt.”

A jelenlegi vállalati formák szabályait, formáit sem lehet „változtatás nélkül, de még lényeges változtatásokkal sem ráhúzni” a Magyar Központi Híradó Részvénytársaságra. Nyilvánvaló, hogy az intézmény „jogi helyzete egész különleges szabályozásra szorul, melynek alapelveit - figyelembe véve a népi demokráciában létre jött rendelkezéseket is, amelyek a Szovjetunió gyakorlatából indultak ki.”

A feljegyzésben a vállalat neve: Magyar Központi Híradó (Közfeladatú intézmény). A vállalat szervezeti felépítése a tervezet szerint úgy alakulna, hogy a vezetést egy hétagú „Rádió Bizottság” venné át, amelynek elnökét és alelnökét a népművelési miniszter előterjesztése alapján a Minisztertanács nevezné ki. A Rádió Bizottság tagjait az elnök javaslatára szintén a népművelési miniszter nevezné ki. A bizottság feladata az intézmény politikai, kulturális és gazdasági vezetése. A bizottságot az elnök vezeti, de a tagok „egyetemlegesen” vállalják a felelősséget az „intézmény ügyeinek viteléért”. „A gyakorlati ügyvitel az ügyvezető alelnök feladata.” A feljegyzésben szereplő tervezet „tehát megszüntetné [az] eddigi Részvénytársasági formát, egyben átmenetet jelentene az új forma, a Közfeladatú Intézmény felé”. A vállalat belső szervezetének kialakítása az új Rádió Bizottság feladata lenne.

Az új intézmény „önálló jogi személyként működne, mint önálló gazdasági egység, mely jogokat szerezhet, kötelezettségeket vállalhat, és önálló perképességgel rendelkezik”. Ebből következően gazdasági önállóságot kapna, gazdálkodást „évi költségvetés és negyedéves üzemeltetés szerint látja el”. Ha az elszámolási év végén „maradvány mutatkozik azt az állami támogatást nyújtó közigazgatási szervnek visszautalni köteles”. A beruházásokra kapott összegeket azok tényleges megvalósításra vagy vagyona gyarapítására használhatja, vagy költségként is elszámolhatja.

Az elnök és alelnök, valamint az intézmény alkalmazottai „az intézménnyel magánjogi szolgálati viszonyban állnak és reájuk a mindenkori kollektív szerződések rendelkezései vonatkoznak”.

A feljegyzésben leírtakat törvényi szabályozás keretében lehet megvalósítani, az új vállalati forma részletes kidolgozása a jóváhagyás után valósulhat meg.⁵⁴

A rádió Vállalatvezetősége 1949. október 12-i ülésén tárgyalta a vállalat jogi helyzetének szabályozását, és a korábbi feljegyzés kiegészítéseként a következő határozatot hozta: a javaslatot át kell dolgozni úgy, hogy a Minisztertanács elé kerülő dokumentumban röviden indoklás legyen a tervezetben foglaltak szükségességéről.

A Minisztertanácsnak írt rendelet tervezetében szerepelniük kell a következőknek: „a/ A rendelet érvénybelépésének napján a közlekedésügyi miniszter, illetve a posta összes eddigi jogai a rádió felett átszállnak a népművelési miniszterre. A népművelési miniszter nevez ki az elnököt, a műszaki, a műsor adminisztratív igazgatót és a hétagú vezetőséget. b/ A rendelet életbelépésének napján a rádió tulajdonába kerülnek át a rádiózás összes belső és külső eszközei. A magyarországi rádiózás terén a rádióknak monopol helyzete lesz. A rádió kapja ezután az előfizetési díjakat is teljes egészében, a posta az inkasszóért 6%-ot kapjon. A vállalat előirányzatot folyószámla rendszerrel dolgozzon”. A rádió jogait és kötelezettségeit még pontosan ki kell dolgozni.⁵⁵

A Magyar Rádió Hivatal létesítéséről és Magyar Távíratí Iroda átszervezéséről az 1950. március 7-én kelt 70/1950. számú Minisztertanácsi Rendelet határozott. A rendelet 1. §-a

értelmében: „A szocializmus építése, dolgozó népünk politikai és kulturális színvonalának emelése és a szocialista kultúra terjesztése terén a magyar rádióra háruló fokozott feladatok ellátására »Magyar Rádió Hivatal«-t (továbbiakban: Rádió Hivatal) kell létesíteni.”

A 2. §, a Rádió Hivatal feladatát határozza meg. A legfontosabb, hogy „ellátja a közhasználatú műsorszóró rádió és televízió berendezéseket közlésekkel (műsorral).” A műsorszóráshoz biztosítja a szükséges műszaki berendezéseket, „üzemben tartja az adóállomáshoz vezető összeköttetések kezdő pontjait”. A műszaki kérdésekben, a döntések meghozatala előtt ki kell kérni a közlekedés és postaügyi miniszter véleményét. További feladata a „telefonhírmondó rendszerű közhasználatú” berendezéseknek műsorral történő ellátása. A paragrafus utolsó mondata megerősíti, hogy a felsorolt feladatok „ellátása kizárólag a Rádió hivatal hatáskörébe tartozik”.

A 3. §, azokat a műszaki fejlesztéseket sorolta fel, amelyek végrehajtásánál a rádió vezetésének véleményét ki kellett kérni. A „műsorszóró és televízióállomások valamint központi vevőberendezések” létesítése, üzemben tartása esetében, továbbá [a] rádió és televízió készülékek „nagybani” előállítására esetében valamint a hangfelvételgyártással kapcsolatos kérdésekben.

A 4. § kimondja, hogy a Rádió Hivatal „önálló jogi személy”. Vezérigazgatóját a népművelési miniszter előterjesztése alapján a minisztertanács, a két vezérigazgató helyettesét, a főosztályvezetőket és az osztályvezetőket a népművelési miniszter nevezi ki. A rádió egyéb „személyzetét” a vezérigazgató alkalmazza. „A vezérigazgató a Rádió Hivatal felelős vezetője.” A két helyettes közül az egyik a rádió műsorpolitikájáért felel, a másik a gazdasági és az adminisztratív ügyeket irányítja. A rádió alkalmazottait „büntetőjogi és fegyelmi felelősség szempontjából közhivatalnokoknak kell tekinteni”.

Az 5. §, a Magyar Központi Híradó Részvénytársaság keretén belül működő Magyar Távirati Iroda „független, önálló jogi személlyé” történő átszervezését mondja ki.

A 6. §, az MTI feladatait határozza meg, vagyis a „hivatalos és félhivatalos” bel és külpolitikai híryanag, sajtó továbbítását a Rádió Hivatal felé. Ugyancsak továbbítja a „szocializmus építésével kapcsolatos termelési, kulturális és egyéb híryanagot” valamint a „külföldről érkező” információkat a rádió felé. Feladata a pontos tájékoztatás érdekében a vidéki hírszolgálat kiépítése és terjesztése is.

A 7. § szabályozza a „külföldi hírszolgálati ügynökségekkel” történő bármilyen egyezmény megkötését, amely csak a népművelési miniszter beleegyezésével jöhet létre.

A 8. § az MTI vezérigazgatójának, két helyettesének, a főosztályvezetők, az osztályvezetők és az alkalmazottak kinevezésére vonatkozik, amely ugyanúgy történik, mint a rádió esetében, vagyis a népművelési miniszter előterjesztése alapján a minisztertanács, a népművelési miniszter és az MTI vezérigazgatója hatáskörébe. Az MTI felelős vezetője a vezérigazgató, a két helyettes közül az egyik a szerkesztésért, a másik a gazdasági és adminisztratív ügyekért felel. Az alkalmazottak a rádiósokhoz hasonlóan „büntetőjogi és fegyelmi felelősség szempontjából közhivatalnokoknak tekintendők”.

A 9. § és 10. § a Rádió Hivatal és az MTI felügyeletéről és költségvetéséről is rendelkezik. Mind a két intézmény a „népművelési miniszter felügyelete alatt áll; szervezetüket a népművelési miniszter állapítja meg”. Ugyancsak mindkét intézmény „személyi és dologi költségeinek” fedezetét a Népművelési Minisztérium „költségvetésben külön-külön alcím keretében kell” biztosítani.

A Magyar Központi Híradó Részvénytársaság megszűnését követően a vagyontárgyak felosztásáról a 11. és a 12. § rendelkezik, amelynek értelmében azokat „rendeltetésük szerint, a népművelési miniszter vagy a Rádió Hivatalnak vagy az MTI-nek adja át”.

Az MKH Rt. „kötelezettségeiért a Rádió Hivatal vagy az MTI aszerint felel, hogy melyikük vagyont gyarapította a kötelezettség ellenértéke”. Esetleges vitás kérdésekben a népművelési miniszter dönt. Az MKH Rt. által üzemeltetett „telefonhírmondó rendszerű közhasznú berendezések és közhasználatú villamos óraszabályozó és villamos időjelző berendezések üzemben tartásáról a közlekedés-és postaügyi miniszter gondoskodik”.

A 13. §, értelmében a korábbi rendeletek (6770/1945. VIII. 22. ME. és a 225.000/1949. VIII. 23. KPM.) jelen rendelet hatályba lépésével érvényüket veszítik. A 14. § pedig az új rendelet végrehajtását, a közlekedés és postaügyi, valamint a népművelési miniszter hatáskörében helyezi.⁵⁶

*

Az államosítással végleg lezárult a rádió történetének majd három évtizedes korszaka. Az ország további politikai átforgatásában a magyar média a legfontosabb tényező lett. A tanulmány címével ellentétben, a valóságban a rádió a párt rádiójává vált. A politikai vezetés azt a saját céljainak megvalósítása érdekében eszközként használta fel. A rádió vezetése azonosult a párt célkitűzéseivel, a műsoraiban pedig jelentős propagandát fejtett ki azok megvalósítása érdekében. Így az adásokban erőteljes szerepet kapott a klerikális reakció elleni harc, a kulákság ellenségképének erősítése, az imperializmus elleni küzdelem. Ugyanakkor megerősödött a sztahanovmozgalom, az egyéni munkaversenyek, a szövetkezesítés, a békekölcsönök, a népnevelők világának megteremtése. A rádió munkatársai közül sokan „nem feleltek meg” az új elvárásoknak, ők zömében a régi értelmiséghez tartoztak. Később 1953 nyaratól néhányuk újra a közélet szereplője lesz. A rádióban is nagyjából ekkor kezdődik meg egy lassú változás.

JEGYZETEK

- * A kutatást a Nemzeti Kulturális Alap támogatta. A kutatómunkához nyújtott segítségükért különbözöttetett köszönet jár Németh Hajnalkának, a Magyar Rádió Archívum vezetőjének, Csízi Mónika műsorszakértésnek, Turcsányi Mária borítékértésnek, Sávoly Tamás levéltárosnak és Magyar Zoltánnak az archívum főmunkatársának. (Ez a tanulmány egy négy éve tartó kutatás része. A Magyar Rádió koalíciós időszakáról megjelent kötet: Simándi Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1945–1948*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 392 o.)
- 2 Kossuth-rádió Budapest I. Petőfi-rádió Budapest II. *Rádió Újság*, 1949. február 4. 5.
  - 3 Vásárhelyi Miklós (1917–2001) újságíró, politikus. 1950. augusztus 1-jétől dolgozott a rádióban. Műsorigazgatósági tag, a politikai adások felelőse. 1951. június 1-jén kilépett. A Művelt Néphez helyezték át. Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alap. (a továbbiakban MTVA) Központi Irattár. Személyi lapok 1945–1956 között. Lásd még: <http://1956.mti.hu/Pages/WiW.aspx?id=462> (2013. június 2.)

- 4 A Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Bizottság 1949. február 3-i ülése. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL.) 276. fond. 86. csomó. 10. ő e.
A Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Bizottsága 1948. november 2-án tartotta alakuló ülését. A bizottság tagjai lettek: Révai József, Horváth Márton, Orbán László, Bíró Zoltán, Kállai Gyula, Berei Andor, Andics Erzsébet. Az MDP Agitációs és Propaganda Bizottság megalakulása 1948. november 2. MNL. 276. fond. 86. csomó. 1. ő e.
- 5 Kozák (Klein) Tibor (1913–?) 1948. augusztus 9-től a rádió személyzeti főosztályvezetője volt. 1955. január 31-én áthelyezték az Építőanyag-fuvarozási Trösztökhöz. MTVA Központi Irattár. Személyi lapok 1945–1956 között.
- 6 A Központi Titkárság tízhónapos munkaterve. 1949. március 1-től – 1949. december 31-ig. 1949. február 24. Magyar Rádió Archívuma (a továbbiakban MRA) TD-226/8. 29. doboz.
- 7 A Falurádió a kettős nagyműsor szolgálatában. *Rádió Újság*, 1949. március 4. 2.
- 8 Kolozsvári Grandpierre Emil (1907–1992) író, műfordító. 1941. szeptember 1-jén került a rá-

- dióhoz. 1946. március 1-től a Drámai osztály lektoraként dolgozott. 1946. március 1. – 1948. január 1. között az Irodalmi osztály osztályvezetője, majd ugyancsak 1948. január 1-től a műsorigazgatóság helyettes-igazgatója volt. 1949. december 15-én mondott le. 1951-től írásaiból élt. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között. Lásd még: *Magyar Nagylexikon*. Magyar Nagylexikon Kiadó, Bp., 2000. 208.
- 9 Az Irodalmi osztály szerepe a kettős nagyműsorban. *Rádió Újság*, 1949. március 18. 2.
- 10 Gellért Endre (1914–1960) rendező. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC04834/05109.htm> (2013. május 25.)
- 11 Barcs Sándor (1912–2010) újságíró. 1945–1946-ban az MTI felelős szerkesztője. 1943–1949-ig az FKGP tagja. 1947 és 1990 között országgyűlési képviselő. 1946-tól 1948-ig a Magyar Központi Híradó ügyvezető elnöke, 1948–1950 között a rádió elnöke. 1950–1980 az MTI vezérigazgatója. *Ki kicsoda 2009*. MTI, Bp., 2008. 73.
- 12 Rádiót a dolgozóknak! *Rádió Újság*, 1949. március 25. 2.
A Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Bizottsága 1949. február 3-i ülésén arra kérte a rádió vezetését, hogy sürgősen tárgyaljon a „rádiósításra vonatkozólag a néprádió és a vezetések rádió” gyártásáról és terjesztésének lehetőségéről. Ugyanis „ez az előfeltétele a rádióhallgatók szociális összetétele megváltoztatásának és a falunak a rádiózásba történő tömeges bekapcsolásának”. A bizottság a Rádióbizottságot bízta meg azzal a feladattal, hogy dolgozzon ki közös tervet a „falusi hallgatók tömeges szervezésére vonatkozólag”, egyeztetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban az Iskolarádióért felelős munkatárssal. A Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Bizottság 1949. február 3-i ülése. MNL. 276. fond. 86. csomó. 10. ó e.
- 13 Pollner György (1915–?) orvos. 1949. február 21-től a rádió Oktatási osztályának vezetője volt. 1951. május 1-jén áthelyezéssel az Állami Elme- és Ideggyógyintézetbe került. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között.
- 14 A Rádió a Marxista-leninista negyedóráról. *Rádió Újság*, 1949. április 1. 2.
- 15 Justus Pál (1905–1965) politikus, műfordító. 1946-ban, az MSZDP delegáltja a Magyar Központi Híradó Rt. Igazgatóságában. 1948-tól 1949. június 18-ig letartóztatásáig a Magyar Rádió alelnöke volt. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/justus.htm> (2013. május 25.)
- 16 A magyar rádió műsorpolitikája. *Rádió Újság*, 1949. április 15. 2.
- 17 Érszegi (Cservenák) József (1895–?) gépész, szerelő. 1924. április 24-én lépett be a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt.-hez. Budapest Főváros Levéltára XVII. 789. A Budapesti 399/a számú Igazoló Bizottság iratai. 2. doboz.
- 18 4 egyszerű ember arról, hogy mit jelent nekik a rádió. *Rádió Újság*, 1949. április 22. 4.
- 19 Halász Kálmán (1903–?) újságíró. 1948 szeptemberétől 1949 decemberéig dolgozott a Magyar Központi Híradó Részvénytársaságnál. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között.
- 20 Az üzemi négyeszőg az állami vállalatok vezetőtestülete volt 1945 és 1948 között. Tagjai: a vállalat vezetője, a párttitkár, a személyzeti és a szakszervezeti vezető. (SI)
- 21 Vajna János (1921–1992) tisztviselő, újságíró. 1945. július 1-jén került a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Részvénytársasághoz. Az Aktuális majd az Agitációs és Propaganda Főosztály újságírója, osztályvezetője volt. 1950. október 1-jén lépett ki. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között.
- 22 Szabó László (1911–?) a rádió Személyzeti osztályának vezetője 1949-ben. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között.
- 23 Fessler (Fesslei) Antal (1889–?) katonatiszt. 1924-ben nyugdíjazták. Bécsi zenei konzervatóriumba járt. 1936-ban a rádió Hanglezet osztályán kapott állást, mint műsor szerkesztő. 1937-ben a Zenei osztály vezetője lett. 1943. május 1-jén elbocsátották a rádióból. 1945 decemberében újra munkára jelentkezett a MKH Rt.-nél. 1947. január 24-től, a Műsorlebonylító osztályon műsorfelügyelő, majd ez év őszétől az osztály vezetésével bízták meg. 1950. július 1-jéig dolgozott a rádióban. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között.
- 24 Jelentés a Rádióról. 1949. május 31. MRA. TD-280/34. 87. doboz.
- 25 Egy kis rádió-statisztika. *Rádió Újság*, 1949. július 1. 4.
- 26 Szirmai István (1906–1969) újságíró, politikus. A párizsi egyetemem, majd a kolozsvári tudományegyetemen jogi tanulmányokat folytatott. Magántisztviselőként helyezkedett el. 1929-ben belépett a Román Kommunista Pártba (RKP). 1930–1931-ben az RKP erdélyi tartományi vezetőségében különböző pártmegbízatásokat töltött be. 1941-ben az észak-erdélyi kommunista mozgalom és a KMP összekötőjeként Budapesten élt, a sorozatos letartóztatások miatt szigorú illegálitásban. 1942 őszétől a KMP Központi Bizottsága, majd a Békepárt titkárságának tagja volt. 1943 decemberében letartóztatták. 1944. február 28-án „hütlenség” vádjával 15 évi fegyházra ítélték, Sárospatakra vitték, 1944 októberében megszökött és Kolozsvárra ment. 1945 után Szegeden részt vett az MKP szervezésében, a Dél-magyarországi titkárság vezető-helyettese, majd vezetője, decembertől a szegedi

Délmagyarország című lap szerkesztője, 1945. márciustól felelős szerkesztője, júliustól főszerkesztője lett. 1946–1947-ben az MKP Központi Vezetősége tömegszervezeti osztályát vezette, 1947–1949-ben az MKP, majd az MDP Országos Szervező Bizottságának titkára volt. 1949–1953-ban a Magyar Rádió vezetője s a párt központi vezetőségének póttagja. 1953 januárjában koholt vádak alapján letartóztatták. 1955-ben rehabilitálták. Szabadulása után a Bizományi Áruházban majd a Begyűjtési Minisztériumban dolgozott. 1956 júniusától a Budapesti Pártbizottság lapjának, az Esti Budapestnek a főszerkesztője lett. 1956 novemberében jelentkezett pártmunkára az MSZMP központjába. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának, majd az első központi bizottságnak tagja, országgyűlési képviselő, a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának, 1957-től az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, 1959-től az MSZMP Politikai Bizottságának póttagja, 1962-ben tagja lett. 1959-től 1966-ig a Központi Bizottság titkára, később az Agitációs és Propaganda Bizottságnak vezetője, a parlament külügyi, ezt követően kulturális bizottságának elnöki tisztét töltötte be. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/15145.htm> *Magyar Életrajzi Lexikon*. (2013. augusztus 10.) Lásd Szirmai Istvánról még: 1953. január 28-án tartóztatták le. A Péter Gábor és társai ügyének vizsgálata folyamán került őrizetbe. Azzal gyanúsították, hogy 1945 előtt rendőr provokátor, a háború után kém és „kártévő tevékenységet” fejtett ki. Nem követett el olyan bűncselekményt, amiért jogilag is felelősségre lehetett volna vonni, ezért szabadlábra helyezték 1953. november 14-én, november 18-án szabadult. (Szabadlábra helyezési határozat. Budapest, 1953. november 14. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Vizsgálati dosszié (a továbbiakban ÁBTL V) V 150321.

A Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztálya jelentése 1953. november 19-én: „Amikor kööltük vele szabadlábra helyezését, kijelentette, hogy mindig bízott a párt erejében és abban, hogy úgynevezett tisztázódní fog. Ennek ellenére meglepetéssel veszi tudomásul szabadlábra helyezését. Mint szabó ember, minden erejével arra fog törekedni, hogy munkájával bizonyítsa be hűségét a Népköztársasághoz.” Szabadon bocsátásakor elmondta még, hogy legszívesebben újságíróként vagy sportvonalon dolgozna, és ehhez a párttól kér majd segítséget. ÁBTL V 150332.

Szirmai István rádióba kerülésének pontos dátuma ismeretlen. A rádió államosításánál és át-szervezésénél meghatározó szerepe volt. 1949. augusztus 20-tól volt a rádió vezérigazgatója. Az államosítás befejeződése és az egykori vállalatok teljes szétválását követően 1950-ben egy

- Minisztertanácsi határozat döntött Szirmai István vezérigazgatói kinevezéséről a Magyar Rádió Hivatal élére, és Barcs Sándornak a Magyar Távirati Iroda vezérigazgatójává történő kinevezéséről. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 328 jegyzőkönyv 25. pont. 1950. március 3. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei. 1950. február 25. – 1952. augusztus 14. Szerkesztette: G. Vass István. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2006. 16.
- 27 Az üzemi háromszög a gyárak vezetésének 1948 után módosult formája. Tagjai az üzem vezetője, a párttitkár és a szakszervezeti titkár. A testület feladata, hogy a termeléssel, az üzem kollektívájával kapcsolatos fontos kérdésekben állást foglaljon. Az üzemek vezetőjének egyszemélyi felelősségét az üzemi háromszög másik két tagja nem érintette, nekik csak tanácskozási joguk volt. A testület az 1950-es évek közepén szűnt meg. *Magyar Munkásmozgalmi Lexikon*. Második, javított és bővített kiadás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 677.
- 28 Hajdu Pál (1922–?) 1950. augusztus 1-jén került a rádióhoz, az Agitációs és Propaganda Főosztály főosztályvezetője volt. 1954. szeptember 30. áthelyezték. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között.
- 29 Jegyzőkönyv. 1949. augusztus 8. MRA TD-386/65.
- 30 Szirmai István 1949. augusztus 20-tól volt a rádió vezérigazgatója, lásd erről a 25-ös lábjegyzet.
- 31 Műsormegállapító Bizottság jegyzőkönyve. 1949. augusztus 22. MNL K 613. 92. csomó. 65. tétel. 449–460.
- 32 A Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Bizottsága, lásd erről 3. lábjegyzet.
- 33 Révai József elvtársnak. 1949. augusztus 29. MRA TD-322/3.
- 34 Varga Sándor (1920–?). 1949. szeptember 5-én került a rádióhoz, a Központi Titkárság helyettes vezetője lett. 1950. január 1-től, a rádió Személyzeti osztályának vezetője. 1950. október 31-én felmentették állásából. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között.
- 35 Az MDP Rádióbizottsága a párt megalakulásakor vette át az MKP rádióbizottságának feladatait. Egyik első ülésén a néprádió készülékekről döntöttek, azok korlátozott vevőképességét ajánlvá. Az ülésről Losonczy Géza számolt be az MDP KV szervezőbizottságának. Az MDP Rádióbizottsága 1949 szeptemberében szűnt meg, a létrejött Rádió Kollégium felügyeletét továbbra is Révai József, az MDP Központi Vezetőségének tagjaként és 1949 júniusától népművelési miniszterként látta el. http://archivnet.hu/politika/a_nepradio_es_a_vezetekes_radio_az_otvenes_evekben.html?oldal=3 (2013. augusztus 11.)
- 36 Jegyzőkönyv a Vállalatvezetőség 1949. szeptember 23-i üléséről. MRA TD-306/8.

- 37 Javaslát önálló gyermek és ifjúsági osztály szervezésére. 1949. december 1. MRA 53. doboz.
- 38 A kutatás során kiderült, hogy a „Rádió Vezető Pártkollégiuma” és a Rádió Kollégiuma ugyanaz a testület. (SI)
- 39 Újhelyi Szilárd (1915–1996) politikus, szerkesztő. A debreceni tudományegyetemen 1937-ben szerzett jogi diplomát. 1937-ben a Márciusi Front egyik kezdeményezője. A *Tovább* című lap szerkesztője. 1940-től tagja volt az Magyar Kommunista Pártnak. Részt vett az ellenállási mozgalomban. Kétszer tartóztatták le, és három évig tartották rendőri megfigyelés alatt. 1945-től a Népjóléti Minisztérium államtitkára. 1948-tól a Kulturális Kapcsolatok Intézetének főtítkára volt. 1950-ben a Magyar Rádió műsorigazgatójává nevezték ki. 1951. március 5-én letartóztatták, és koncepció s perben nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1954. július 23-án rehabilitálták, majd filmfőigazgatóvá nevezték ki. 1955-től a Nagy Imre körül kialakult pártellenzék tagja. 1956. október 23-án részt vett a Nagy Imre lakásán folytatott megbeszélésen. A forradalom napjaiban Nagy Imre tanácsadói köréhez tartozott. November 4-én a jugoszláv követségre menekült. November 23-án Nagy Imrével együtt Romániába hurcolták. 1958 őszén engedték vissza Magyarországra. Hazatérése után az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa lett. 1962-től a filmszakmában dolgozott. 1967 és 1968 között a Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatóságának, majd a Filmművészeti Főosztálynak a vezetője. 1976-ban nyugdíjba vonult. 1977-ben Magyarország UNESCO-nagykövetévé nevezték ki. 1983-ban hívták vissza állomáshelyéről. 1988-ban az Új Márciusi Front alapító tagja, később elnöke és a Történelmi Igazságtétel Bizottsága egyik alapítója, valamint a Károlyi Mihály Társaság alelnöke. 1991-től a Magyar Mozgóképfőváros Alapítvány elnöke, 1992-től tiszteletbeli elnöke. http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6317&catid=90%3Au&Itemid=67&lang=hu. (2013. augusztus 11.)
- 40 Fenyő Béla (1918–1995) újságíró. 1948–1953-ig a rádió Rövidhullámú osztályának helyettes vezetője, majd osztályvezetője. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között. Lásd még: *Új Magyar Életrajzi Lexikon* (a továbbiakban *ÜMÉL*). Magyar Könyvklub, Bp., 2001. 621.
- 41 Balezky Emil (1919–1981) nyelvész, szlavista. 1945 és 1949 között a rádió Külügyi osztályának munkatársa, majd 1949-től vezetője. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között. Lásd még: *ÜMÉL*. 2001. 313.
- 42 Enyedi György (1905–1969) zeneszerző, zenetörténész. 1948-tól a rádió Zenei osztályának vezetője. 1950 és 53 között művészeti igazgatója volt. *ÜMÉL*. 2001. 364.
- 43 Kinicsek József (1921–) 1949. szeptember 15-től a rádió Központi titkárságán vezető előadó. 1950. július 31-én elment a rádiótól. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között.
- 44 Losonczy Géza (1917–1957) újságíró, államminiszter. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09006/09591.htm> (2013. augusztus 23.)
- 45 Mispál Lajos (1902–?) 1925-ben került a Magyar Távirati Irodához. 1934–1943-ig a Telefonhírdmondónál mint pénztáros majd főpénztáros dolgozott. 1945-ben újra jelentkezett munkára. 1948-ban a pénztári csoport osztályvezetője lett. Ugyanebben az évben cégvezető-helyettes, majd 1950 áprilisától a rádió vezérigazgató-helyettese. 1953 februárjában azonnali hatállyal elbocsátották a rádióból. MTVA Központi Irrattár. Személyi lapok 1945–1956 között.
- 46 Javaslát a Rádió Vezető Pártkollégiumának összetételére. 1949. december 2. MRA TD-284/14. 87. doboz.
- 47 Gellért Endre (1914–1960) rendező. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC04834/05109.htm> (2013. május 25.)
- 48 Új stúdiók épülnek a rádióban. *Rádió Újság*, 1949. március 4. 4. A rádió mai képéhez szorosan hozzátartozik a „Pagoda”, amely a rádió előcsarnoka. 1949 novemberében készült el, Szabó László mérnök tervei alapján. http://85ev.radio.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=1726&Itemid=167 Séta a Magyar Rádióban. (2013. augusztus 13.) Lásd erről még: Heckenast Gábor – Horváth Gyula: A stúdiók világa. A Rádióstúdió műszaki története 1925–1993. Ajtósi Dürer Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- 49 Az adások 1949. június 1-jén indultak, két kisteljesítményű, 0,4 kW, majd 2kW adóval, később 100 kW lett a az adó teljesítménye, amellyel 6 irányított antenna és két körsugárzó antennarendszer sugárzott. Ezek közül 3 Észak-Amerika, illetve irányváltással Szaúd-Arábia felé, 3 Dél-Amerika, illetve irányváltással a Szovjetunió felé sugárzott, a két körsugárzó antennarendszeren sugárzott adások 900-2500 kilométeres körgyűrűbe eső európai területeken voltak foghatók. http://www.hiradastechnika.hu/data/upload/file/1976/01/1976_01_06.PDF (2013. augusztus 7.)
- 50 Halló itt Budapest, a 31 és 48 méteres hullámhosszon! *Rádió Újság*, 1949. május 13. 2.
- 51 Start előtt a szolnoki adó! *Rádió Újság*, 1949. június 3. 6–7. (A Petőfi Rádió adásainak sugárzását 1949. augusztus 27-én kezdte meg a szolnoki nagyadó.)
(„2007-ben Such György elnöksége alatt Lovász Attila irányításával újrhangolták a vidéki struktúrát, amelynek nyomán megszületett a műsor-készítés Nyíregyházán és Szolnokon is. A bezárt stúdiók frekvenciáin ekkortól a debreceni stúdió műsora szól MR6 néven. A 2007-es átszervezés

természetesen munkahelyek megszűnésével is járt, Szolnokon és Nyíregyházán két, illetve három műsorkészítő maradt tudósítóként. Később, 2011-ben a szolnoki stúdió frekvenciáját, és így a két szolnoki stúdiót is átadták Szegednek, ahol sokszor a hatórás adásidő kitöltése is komoly kihívást jelentett.”)

<http://expressisverbiskozugy.blogspot.hu/2012/12/off-air-egy-het-mulva-megszunik.html>. OFF AIR – megszűnik a debreceni és a miskolci Régió Rádió. (2013. augusztus 12.)

- 52 Rövidhullámon is jelentkezünk. *Rádió Újság*, 1949. október 28. 2.
- 53 Szirmai István: A rádió a dolgozó népünké. 1949. augusztus 17. MRA TD-403/7. Lásd még: *Rádió Újság*, 1949. augusztus 19. 2.

54 Feljegyzés vállalatunk jogi helyzetének szabályozásáról. 1949. október 10. MRA 53. doboz.

55 Jegyzőkönyv a Vállalatvezetőség 1949. október 12-i üléséről. MRA TD-306/8. 53. doboz.

56 70/1950. (III.7.) M.T. számú rendelet a Magyar Rádió Hivatal létesítése és a Magyar Távirati Iroda átszervezése tárgyában. 1950. március 7. A vállalat jogi helyzetét vizsgáló dokumentumok. 1950–61. MRA 15. dosszié. Lásd erről: Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 328 jegyzőkönyv 24. pont. 1950. március 3. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei. 1950. február 25. – 1952. augusztus 14. Szerkesztette: G. Vass István. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2006. 16.

Idősmarketing – kinek szól?

(Az idősmarketing kialakulása) A tömegmarketing korában, a 20. század második felétől az 50 év fölöttiekkel fogyasztóként sokáig szinte senki sem törődött. A marketingtudomány perifériáján bő fél évszázada jelent meg témaként az idős fogyasztó. 1958-ban publikálták az első olyan tudományos cikket, amely a marketing célcsoportjaként megkülönböztette az időseket.¹ Igazán behatóan a tudományban a 70-es évektől kezdték vizsgálni külön piaci szegmenseként az időseket. Ettől kezdve az idősmarketing (ageing market strategy – AMS, németül Seniorenmarketing) elterjedésének történetét négy szakaszra bonthatjuk (a fejlett, jóléti államokban).²

1. Az első hullám (1972–1979). 1972-ben jelent az első olyan cikk a Marketing Journal hasábjain, amely amellett érvelt, hogy az időseket érdemes külön célcsoportként kezelni és speciális marketinget alkalmazni feléjük. A cikk nagy hatást keltett szakmai berkekben, a téma sokak érdeklődését felkeltette, ettől kezdve egyre több tanulmány, cikk foglalkozott vele. Az évtized végén némi csönd következett.³
2. A második hullám (1980–1993). 1980-ban újabb nagy hatást váltó cikk jelent meg a témában, amely az egyre több idős embernek a gazdaságra, a bizniszre kifejtett hatását elemezte.⁴ A nyolcvanas évekre általánosan elfogadottá vált, hogy létezik az idősek külön célcsoportja, a fejlett, jóléti államokban napirendre került a téma, intézetek, ügynökségek, tanácsadók, kutatók kezdtek el foglalkozni ezzel az erősödő piaci szegmensevel. Ettől kezdve próbálták leépíteni az idősséggel kapcsolatos előítéleteket, negatív beállítódásokat (új kifejezéseket, elnevezéseket kerestek rájuk). Az még tisztázatlan maradt, hány éves kortól számít valaki idősnak.
3. A harmadik szakasz (1994–1999). Megtörtént az idősekkel kapcsolatos információk, tudás rendszerezése, ekkor alakult ki a professzionális idősmarketing, elkezdődött az időspiacok szegmentálása. Az első cégek elkezdtek külön törődni az idős fogyasztók igényeivel, vagyis a téma felszínre bukkanása után bő 20 évre volt ehhez szükség.
4. A negyedik szakasz (2000-től máig). Egyre több cég fedezi fel az időspiacok jelentőségét, és alkalmazza az idősmarketinget, a reklámok már nekik is szólnak. Széleskörűen elterjed a felismerés, hogy az idősek aktív fogyasztók, az egyik legfontosabb piaci szegmensek.

A hazai marketing a fejlett államokhoz képest jelentős fáziskésésben van az idős fogyasztók felé nyitás terén. Ennek több összetevője, oka is van. Egyrészt a piacgazdaságra áttérés során több évtizedes lemaradást kellett bepótolni, az alapoktól kellett elkezdni a marketing tudományának, módszertanának és gyakorlatának az elsajátítását. Hosszú éveknél kellett értelemszerűen eltelnie, hogy a marketing finomhangolása, szofisztikáltabb megközelítése megkezdődhessen. A másik fontos tényező, hogy a hazai idősek jövedelmi helyzete, vásárlóereje közel sem akkora, mint a fejlett, jóléti államokban élőké, azokhoz képest kevésbé attraktív fogyasztó célcsoportról van szó.

Az idős fogyasztók témájával a kétezres években kezdett el foglalkozni néhány honi marketing-szakember, de máig kevesen ismerték fel az idősmarketing jelentőségét, relevanciáját. Az utóbbi években a különböző marketing fórumokon (konferenciák, tanácskozássok, szaklapok) fel-felbukkan a téma, de a mainstream ügyek mellett inkább csak egyfajta egzotikus mellékszálként. A Magyar Fogyasztó Platform 2008-ban megrendezte ugyan az

ország első 50+ marketing-konferenciáját, de az áttérés ezután sem következett be, nem lett érdemi folytatása.⁵

A marketingtudomány tehát a Nyugaton legalább bő harminc éve foglalkozik az idősmarketing témájával, és amíg Amerikában, Németországban, Japánban különösen régóta vizsgálják az idősök piaci viselkedését és igényeit⁶, addig ilyen vizsgálatokat Magyarországon átfogóan még nem végeztek, bár részkutatások már történtek az utóbbi években. Cikkünk és az azt megalapozó kutatás ehhez az úttörő-munkához próbál hozzájárulni.

(Demográfiai változások: népességcsökkenés) A modernizáció két évszázadában a fejlett államokban elindult, de a világ más részein is megjelenő demográfiai változások zajlanak, egyfelől előbb a dinamikus népességnövekedés, amit mostanság, az ellenkezője, a népességcsökkenés vált fel, másfelől a népesség korösszetételének a változásai (fiatalodás, illetve öregedés).

Az első demográfiai átmenetnek nevezik azt a 20. század második feléig tartó, egy-másfél évszázad alatt végbemenő folyamatot, amely a modernizációval párhuzamosan zajlott le az iparosodó államokban. Ennek során a magas termelékenységű, rövid élettartamú, fiatal átlagéletkorú népesség átadta a helyét egy alacsonyabb termelékenységű, jóval hosszabb élettartamú idősebb népességnek, ami összességében jelentős népességnövekedést generált.

A második demográfiai átmenet során a fejlett államokban a 20. század végén elkezdődött a népességszám stagnálása, sőt, csökkenése, ezzel párhuzamosan a népesség idősevése. A következő évtizedekben egyre lassul, majd megáll a világ népességnövekedése, és átadja a helyét a csökkenésnek, ez a fejlett nyugati világot már elérte, máshol pedig be fog következni. 2030 táján tetőzhet a népesség száma, attól kezdve a csökkenés jön, és 2150-re az emberiség összlétszáma visszaeshet a kétszáz évvel korábbi szintre (2,5 milliárd fő). A jelenlegi trend tehát megfordul, előbb-utóbb minden társadalom átlép a demográfiai átmenet harmadik szakaszába, a népesség világszerte csökkenni kezd.

A népességcsökkenés a modern, ipari államokban kezdődött (a Nyugaton, Japánban, Dél-Koreában). A jólét, a fogyasztói szemlélet, az individualizmus csökkentette a gyermekvállalási hajlandóságot. A népességszám szinten tartásához szükséges asszonyonkénti két gyermek szintjét számos fejlett, ipari állam meg sem közelíti, fertilitási rátájuk (az egy nőre jutó születések száma, a teljes termékenységi arányszám, total fertility rate – TFR) 1,31-1,4 körüli.

Már a kevésbé fejlett, vagy fejlődő országokban is csökkennek a születési ráták. A nagy népességű államokban, így például Kínában és Indiában bürokratikus születésszabályozással próbálnak régóta véget vetni a népességnövekedésnek.

(Demográfiai változások: a korösszetétel változása) A fejlett államok népességének korösszetétele jelentősen megváltozott az utóbbi évtizedekben, az idősök száma, aránya intenzív növekedésnek indult, míg a fiataloké csökken.⁷

A jelenség két összetevőre vezethető vissza. Egyrészt az individualizálódás és a női emancipáció miatt kevesebb gyermek születik.⁸ Másrészt a jobb életkörülmények (gazdasági növekedés, jólét, fejlettebb egészségügy, egészségesebb étkezés, erősödő környezetvédelem) miatt emelkedik a várható átlagélettartam.

A világon az 50 éven felüliek száma meghaladja az egymilliárdot, arányuk 15%, az Európai Unióban egyharmad. 2025-ben az 50 évnél idősebbek alkotják majd a világnépesség 23, 2050-ben már a 35%-át (3 milliárd-át, 60 éven felüli 2 milliárd fő), Nyugat-Európában 39, illetve 49% lesz az arányuk.⁹ Az ENSZ Népesedési Alapjának (UNPF) legújabb prognózisa szerint az időskorúak létszám- és aránynövekedése a század közepéig fog tartani.¹⁰

	Európa	Észak-Amerika	Dél-Amerika	Ausztrália	Ázsia	Afrika
2012	22	19	10	15	11	6
2050	34	27	25	24	24	10

1. táblázat. A 60 évnél idősebbek aránya földrészenként (%)
UNPF alapján, HVG, 2012. október 6., 79. o.

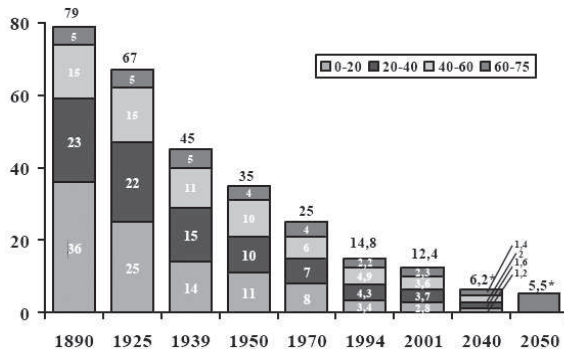
A nyugat-európai népesség eddig azért nem csökkent látványosan, mert a csökkenő születések számát ellensúlyozta a növekvő élettartam. 2006-ban ez a mutató az OECD-államokban 80 év, míg Afrikában 34 év volt. A férfiak Nyugat-Európában 75-80 évre, a nők 80-nál is több évre is számíthatnak. Nyugat-Európában a 60 éves korba érkező személyek előtt még 20-25 év áll, melyek nagy részében aktív életet élhetnek, hiszen a fizikai és szellemi teljesítmény szignifikáns csökkenése csupán az utolsó 3-5 évre jellemző.¹¹

Az élettartam-növekedése elsősorban az egészségügy fejlődésének, a gazdasági fejlődésnek, és a minőségi élelmiszerellátásnak, illetve a korábbiaknál tudatosabb életmódnak köszönhető.

A várható élettartam tovább növekedik a jövőben, a következő 30 évben Nyugaton 90-100 év közé fog emelkedni. Beköszönt a „hosszú életűek társadalma”.¹²

A mai idősek korosztályában női túlsúly érvényesül, a férfiak korábban halnak, a nyugdíjas korú nők közül nagyon sok az özvegy.¹³ A férfiak várható élettartama azonban gyorsabban növekszik a nőkéénél, elképzelhető, hogy valamikor utol is éri azt.

A csökkenő lélekszámú nyugati társadalmak fokozatosan idősebbé válnak, átalakul a korstruktúrájuk, növekszik az idősek és középkorúak száma, aránya, míg a fiataloké csökken. A fiatalok ezáltal át fogják adni a társadalmi kulcsszerepet az időseknek.

1. ábra. Egy 75 évesre jutó, más életkorú emberek száma és kormegoszlása (Németország, főben)
Lehr (2004) 17. o.

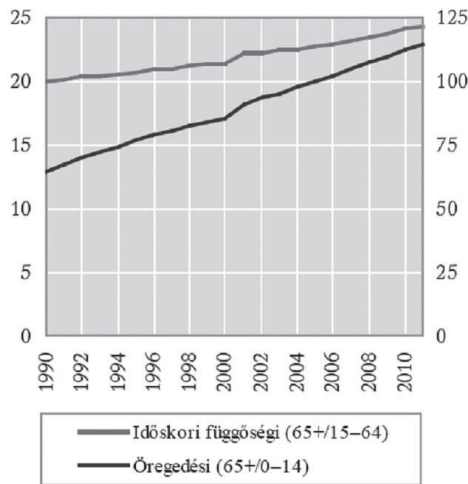
(Magyarország) Magyarország demográfiai szempontból követi a fejlett nyugati államok trendjeit, a termékenység itt is rendkívül alacsony, a reprodukciós szint alá csökkent, 1981 óta minden évben kevesebb a születés, mint a halálozás, az új évezredben születettek száma csaknem 40%-kal alacsonyabb szüleik nemzedékének létszámá-

nál. (A magyarországi népességsökkenés folyamatos, a 2011-es népszámlálás alapján 10 millió alá csökkent a lakosság létszáma.) A magyar társadalom átlagéletkor szerint egyre öregszik, növekszik az idősek száma és aránya, mégpedig egyre gyorsulóbb ütemben, míg a fiataloké csökken.

A társadalmi öregedést az időskori függőségi ráta, valamint az öregedési index értékeinek alakulása is alátámasztja. A függőségi ráta a 65 éven felüliek arányát mutatja az aktív korú (15–64 éves) népességhez viszonyítva, az öregedési index pedig a 65 évesnél idősebbek és a 14 évnél fiatalabbak arányát fejezi ki. Magyarországon mindkét mutató trendszerűen emelkedik és ez a következő évtizedekben sem lesz másképp. Az időskori függőségi ráta az 1990-es 20%-ról húsz év alatt 24,5%-ra emelkedett, az öregedési index ugyanebben a periódusban 65%-ról (10 gyerekre 6 idős jutott, ötven éve pedig 3) 115%-ra nőtt, azaz csaknem megkétszereződött, ma már a 65 évnél korosabbak többen vannak a 0–14 éveseknél.¹⁴

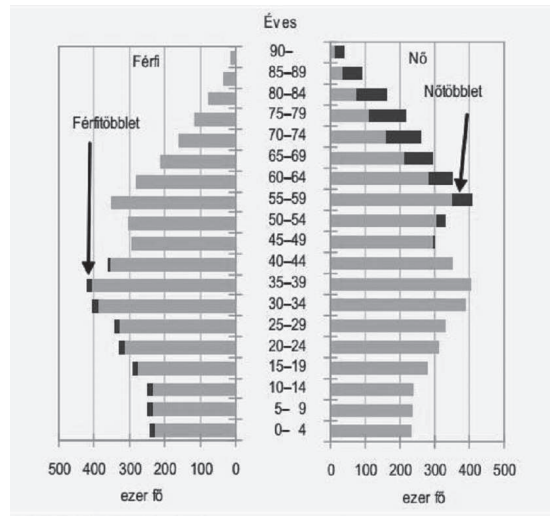
Az 50 éven felüliek aránya fél évszázad alatt 10%-ról 35%-ra emelkedett, minden harmadik lakos, 3,5 millió fő ebbe a korcsoportba tartozik, a lakosság 21%-a 60 év, 10%-a 70 év, és 3%-a 80 év feletti. 2050-re a népesség 46%-a lesz 50-en túli (mintegy 4 millió fő).

Az előrejelzések szerint az idősek száma egyre dinamikusabban növekszik, 2027-re a húsz évvel korábbi létszámukat 40%-kal meg fogja haladni, ezzel párhuzamosan a harmincévesek száma a korábbi létszám mintegy 60%-ára csökken.¹⁵

2. ábra. Az időskori függőségi ráta és az öregedési index Magyarországon. *Bálint–Spéder (2012) 90. o.*

Magyarország a születéskor várható élettartam szempontjából 25 európai országból a 23. helyen áll (nőknél 77, férfiaknál 69 év), idehaza 5-7 évvel korábban halnak az emberek, mint Nyugat-Európában, főleg a 45–60 éves férfiak veszélyeztetettek.¹⁶ Ebből is következően az idősek között a nők vannak többségben, mégpedig 45 éves kortól kezdődően, és az életkorral együtt a különbség egyre növekszik.

3. ábra. Magyarország korfája nemek és korcsoportok szerint. KSH, Demográfiai portré 2011 (előzetes adatok) Kecskés (2012) 5. o.

Egyre több a csak idősekből álló háztartások száma, az egyszemélyes háztartások mintegy 60%-a ilyen. Az 50+ korosztály 22%-a egyedül él, a hatvanasoknál 30, a 70–79 évesek között 48, a nyolcvan év felettiéknél 62% az arány.¹⁷

(A korhatár: *idős=nyugdíjas?*) Az egyre hosszabb élettartam miatt át kell gondolnunk, milyen kortól tekintünk valakit idősnek, és milyen alapon, milyen szerepet oszt ki rájuk a társadalom.

A mikortól kezdődik az *időskor* kérdésére a válasz voltaképpen társadalmi konstrukció. Az öregség nemcsak biológiai, genetikai jelenség, hanem egyéni-pszichikai és társadalmi tényezők eredője is.¹⁸ Hol húzódik a határ az idősek és a többi társadalmi csoport között? Ez a határ vajon életkorhoz kötött? Mikortól lesz valaki idős? 50 vagy 60 éves kortól, vagy a nyugdíjba menetel után, vagy amikor állandó ápolásra szorul?

A *ki tekinthető idősnek* kérdése tehát csak látszólag egyszerű, ám máig nincs az irodalomban konszenzussal elfogadott meghatározása. Többnyire életkorhoz kötik, de a korhatárban sincs közmegegyezés, az egyes szerzők az alsó korhatárt 45 és 65 év közé teszik, amittől kezdve idősekről, az idősmarketing célpontjairól lehet beszélni, míg felső életkori határ nincs.¹⁹

Az idősséget olyan változások jelentik, mint az egészségromlás, a korlátozottabb tevékenység, a gyerekek elköltözése, a nagyszülővé válás, a partner és a barátok halála. Ezek a változások nem mindenkinél ugyanakkor zajlanak le, ezért sem köthető pontosan egy adott életkorhoz az időssé válás, illetve általánosítva ahhoz kötni nyilvánvaló leegyszerűsítés.²⁰

Az öregségről alkotott elképzelések az évszázadok során sokat változtak, a modernitásban a munkavégzéssel van szoros összefüggésben. A statisztika, a demográfia a 60, vagy 65 évnél korosabbakat tekintik idősnek. A szociológiában az időskor az emberi élet utolsó életszakasza, kezdetét a nyugdíjkorhatár betöltése jelenti. Andorka Rudolf a hazai népes-

ség 60 éven felüli tagjait tekinti öregnek, a 70 év felettieket az „idős öregek” kategóriájába sorolja. Az idősség alsó korhatárát korábban más tudományágak képviselői is sokan 65 évről, az aktív, munkával töltött életszakasz lezárulásához, a nyugdíjkor kezdetéhez kötötték, mivel ettől kezdve az élet napi ritmusa alapvetően megváltozik (pl. rengeteg a szabadidő).²¹

A nyugdíj kétségtelenül vízválasztó, a munka világtól való búcsú egy munkaorientált társadalomban sokkot is okozhat az érintett idősnél, fölöslegesnek, másodosztályú polgárnak érezheti magát. De ki határozza meg, mikor jön el a nyugdíjba vonulás ideje? Manapság a társadalom teszi, a 65 éves határ az elmúlt évtizedek gyakorlata, de ez változhat is.²²

A nyugdíjas évekre rákészsülés éveit is beleszámítva a németországi Meyer-Hentschel Intézet szerint 60 évnél ésszerű korhatárt húzni, ők 60+ elnevezéssel illetik az időseket.²³

	Hány éves korig tekint valakit fiatalnak?	Hány éves korig tekint valakit középkorúnak?
16–29 éves	33,5	49,8
30–39 éves	35,6	52,1
40–49 éves	36,4	53,2
50–59 éves	36,4	54,2
60–75 éves	37,5	55,2
Összesen	35,7	52,7

2. táblázat. Hol húzódik az életkori határ fiatalok, középkorúak és idősek között (2006-os felmérés 1000 fős mintán). *Törőcsik (2003a), Gergátz (2008) 80. o.*

A felmérések szerint a közgondolkodás Magyarországon a nyugdíjkorhatárhoz köti az öregséget. Az idehaza és a fejlett államokban végzett felmérések azt is kimutatták, hogy minél idősebb valaki, annál későbbre datálja az öregkor kezdetét. A fiatalok, a középkorúak és az idősek is másként vélekednek arról, hogy az egyes életszakaszok között hol húzódik a határ.

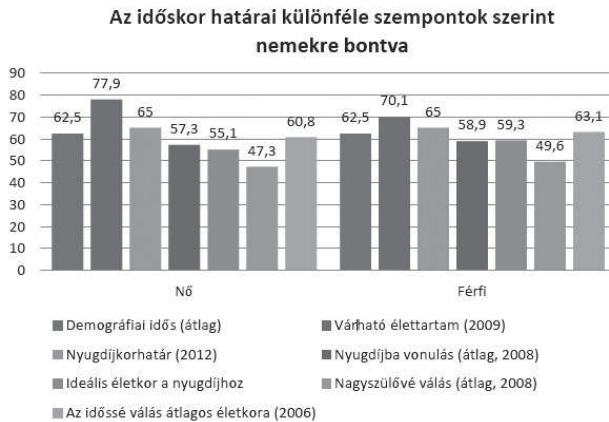
Az öregségnek társadalmilag és biológiaiilag eltérő a kezdőpontja, így két szakasza van:

„Társadalmi” öregség: a nyugdíjba vonulás utáni évek, a gazdasági passzivitás ellenére az idős egészségi, fizikai, szellemi téren még jó állapotnak örvend, sok szabadidejét aktív tevékenységekkel tölti el. Ez az ún. „harmadik kor”, az önállóság és az elesettség közötti időszak, ami egyre tovább tart. Mivel a fejlett államokban többnyire 65 év a nyugdíj-korhatár, ezért az 50–64 évesek „hivatalosan”, társadalmilag sem számítanak öregnek.

„Biológiai” öregség: a fizikai és/vagy szellemi képességek hanyatlása (látás, hallás, mozgás stb.), a betegségek időszaka, életkor szempontjából egyre későbbre tolódik.²⁴

Manapság az öregséggel ez utóbbi életszakaszt azonosítják, míg előbbi legfeljebb idős kornak nevezhetjük. A voltaképpeni öregség tehát manapság 70–75 évnél kezdődik, de még az időskor sem kezdődik el 60–65 évnél korábban.

Számos szerző ennek ellenére tovább tágítaná az idősség életkori alsó határát: többnyire 50 éves korra teszik, vagyis függetlenítik a nyugdíjkorhatártól, elszakadnak a nyugdíjas versus aktív megkülönböztetéstől. Megközelítésük szerint 50 éves kor körül elkezdődik az élet egyfajta újrapozicionálása, átalakulása. A gyerekek felnőtte válna önállósodnak, elköltöznek, a szülőknek több saját magukra költhető jövedelmük marad, és ez a fejlett államokban nem kis összeg, hiszen aktív, dolgozó, jól kereső emberekről van szó. Ezzel párhuzamosan lassan elkezdődik a felkészülés a nyugdíjba vonulásra. Ez kétségtelenül

4. ábra. Az időskor határai Magyarországon különböző szempontok szerint

Bálint–Spéder (2012) 95. o. alapján Kecskés (2012)²⁵

így van, de e változásokat mesterséges, leegyszerűsítő módon kötik egy adott életévhez, bár így nyilvánvalóan könnyebb meghatározni, ki tartozik az idős kategóriába.

A marketing leggyakrabban az 50 éves kortól számítja az idősmarketing célcsoportjához tartozókat, ez az elhatárolás a legelterjedtebb, innen származik a szakirodalomban gyakran felbukkanó 50+ elnevezés. A legtöbb marketing- és más fogyasztói kutatás is az ötven év fölöttieket tekinti időseknek (pl. SAGA, Age UK, Seniorsurfers.net, GfK).²⁶

A marketing azonban e szempontból nem egészen egységes. Az idősmarketing célcsoportjának, vagyis az időseknek a behatárolását, definiálását illetően több megközelítés is ismeretes a szakirodalomban, melyekből két fő vonulat emelkedik ki.

- Széles és egyre elterjedtebb értelmezés. Eszerint az idős korosztályt 50 éves kortól számíthatjuk, és az idősmarketing velük foglalkozik.
- A szűkebb értelmezés elkülöníti a 40–65 év közöttiek csoportját, ők a fiatalos középkorúak (a Best Ager), akik a fiatal felnőtt és az idős életszakasztól is eltérő ismérvekkel rendelkeznek, rájuk alig vonatkoztatható az idősmarketing. Egészséges, életerővel teli, képességei zenitjén lévő emberek, akik 55 évesen 48-nak néznek ki, 42-nek érzik magukat és 39 évesként viselkednek. Ez a rájuk vonatkozó marketing számára fontos üzenet: fiatalos életérzéssel lehet őket megfogni.²⁷ E megközelítés szerint a 65 éven felüli, nyugdíjas korcsoportra érvényesíthető az idősmarketing. A többi korcsoporttól eltérő igényeik vannak, és eltérő módon lehet őket fogyasztásra serkenteni.

(Az elnevezés) A célcsoport elnevezése nem egységes, nem magától értetődő és nem egyértelmű. A magyar köznyelvben az „öreg” és az „idős” egyaránt elterjedt kifejezés, de előbbinek kétségtelenül negatív jelentéstartalma van (a „nyugdíjas” kifejezés is gyakori, de pontatlan, csak a korcsoport egy részére igaz). Angol és német nyelvterületen a „senior” kifejezést alkalmazzák, így akarják elkerülni az öreg (alt, old) szó használatát, mivel annak negatív hangzása van, míg a senior, a magyarban az „idős” jobban hangzik. A külföldi szakirodalom által használt senior kifejezést a magyar marketingirodalom is átvette (vagy a

magyarosított szenior változatot). Töröcsik Mária ezt azzal indokolja, hogy a szóhoz „talán nem tapad negatív asszociáció”.²⁸

A média és a marketing rengeteg új kifejezést honosított meg, sokan alternatív elnevezéseket keresnek. Olyan semleges vagy még inkább pozitív csengésű szót, szóösszetételt, ami az idős, a szenior kifejezést kiválthatja az időseknek még vonzóbb, őket fiatalosabbá tevő megszólítással, illetve olyan érdekes-izgalmas kifejezést (pl. „érett” – németül reifer, vagy a magyarban a „szépkorú”), amit a marketing jól használhat a célcsoport megszólítására.²⁹ Előszeretettel használják például az „aranykorú”, „ezüstkorú”, ezüstgeneráció elnevezéseket.

Az utóbbi években számos marketingstratégia különböző elnevezésekkel próbálta definiálni fogyasztói csoportként az idős embereket. A sok elnevezés közül a marketing különösen kedveli az **50plusz** (50+) kifejezést, amivel idősként az 50 éven felüliekre utal.

Számtalan egyéb angol nyelvű variáció került már napvilágra, ezek más nyugati nyelvtületeken is elterjedtek, bár mindenki hozzáteszi a saját anyanyelvi variánsait. (E különböző alternatívák magyar nyelvre frappánsan nehezen átültethetők). A német médiában például számos német nyelvű változat is olvasható, ezek közül a néhány elterjedtebb:

- Neue Alte; Menschen im 3. Lebensalter; junge Alte; die freie Generation; Mittleres Alter; die unsichtbare Generation; Reife Konsumenten; Bestes Alter.
- A német marketingstratégiák „PEGGI” néven illetik a korcsoportot (Persönlichkeit, Erfahrung, Geschmack, Geld, Interesse – vagyis kialakult személyiség, tapasztalat, markáns ízlés, sok pénz és kialakult érdeklődési kör), ami egy cég oldaláról igencsak vonzóvá teszi ezt a fogyasztói kört.³⁰

Az idős célcsoportjának egészére, illetve egyes szegmenseire nyugatszerte divatba jött angol kifejezések használata az angol nyelvet, az anglicizmusokat nagy előszeretettel átvevő magyarországi marketingben és médiában is népszerűvé válhatnak, elterjedhetnek. Az „új idősök”, a fiatalosabb, elődeiktől eltérő életmódot folytató idősök elnevezése változatos. A különböző, forgalomban lévő angol kifejezések gyűjteménye (ha nem is teljes) a következő:³¹

- Best Ager, Power Ager; Master Consumer, Senior Consumer, GreyGamer;
- Oldies, Golden Oldies; Yollies (young old leisurely living people);
- Silver Generation, Silver Ager, Silver Market, Third Age;
- Silver Surfer, Baby Boomer; Selpies (second life people);
- Grampies (growing retired active moneyed people in an excellent state);
- Grumpies (grown-up and mature people); Muppies (middle-aged urban professionals);
- Senior Dinks (senior double income, no kids);
- Woofs (well-off older folks); Woopies (well off older people).

A legtöbb szerző marad az idős-senior kifejezésnél, megítélésük szerint alapvetően érzékeny, társadalmilag elfogadható, tisztességes, egyszerű és felelősségteljes elnevezés, ami az öregségre nem utal erőteljesen és bántón.³²

(Szubjektív életkor) Számos kutató úgy látja, hogy a biológiai életkorból nem lehet levezetni az idősök fogyasztói magatartását, az életkor-alapú megközelítés nem problémamentes. Két azonos korú ember teljesen eltérő életet élhet, az idősség nem elsősorban egy adott életkort, hanem beállítódást, életmódot, lelki habitust jelent. Ezért a tényleges életkor helyett a szubjektív megélt életkort tartja relevánsnak ez az irányzat: az idősök esetében fontosabb a pszichológiai tényező, vagyis a szubjektív/kognitív életkor (az egyén szubjektív életérzése, amilyen idősnek érzi magát valaki) sokkal hasznosabb mutató a várható fogyasztói magatartás szempontjából is.

Saját életkorukkal kapcsolatos attitűdjeik, sztereotípiáik, külső és belső kontrolljaik alapvetően meghatározzák az idősök igényeit (beleértve a fogyasztási igényeket), szokásaikat, magatartásukat, illetve azt, hogy milyen csatornákon keresztül jutnak el a külső ingerek, üzenetek hozzájuk és befolyásolják, módosítják szükségleteiket, önértékelésüket.³³

A „reális” én, vagyis a valódi kor elfogadása mellett mindig jelen van az „ideális én”, amikor valaki másnak, fiatalabbnak érzi magát és úgy is próbál kinézni. A termékek gyártóinak és a szolgáltatóknak fel kell készülniük, hogy a mai ezüstgeneráció tagjai zömmel fiatalabbnak érzik magukat a koruknál.³⁴

	45-55 év	56-65 év	66-70 év	70 év felett
Milyen idősnek érzi magát?	42	51	57	64
Milyen korban lenne a legszívesebben?	37	46	52	56
Hány éves kortól számít valaki öregnek?	73	75	75	77

3. táblázat. Az idősök idősképe
W&V Compact (2007) 5. o.

(A szubjektív életkor mérése) A szubjektív életkort kétféle módon mérik. Az egyszerűbb változat az életkor-identitás alapú (age-identity): azt a korcsoportot (fiatal, középkorú, idős) jelöli, amelybe tartozónak az egyén érzi magát. A komplexebb változat, a kognitív életkor-skála abból indul ki, hogy az öregedésnek biológiai, pszichológiai és szociológiai dimenziója van. Ez alapján a módszer háromféleképpen is rákérdez az életkorra: milyen idősnek néz ki, milyen idősnek érzi magát, viselkedésük és érdeklődési körük milyen életkorra jellemző. A kognitív életkor-skála mára a marketingben az idősök szubjektív életkorát vizsgáló legfőbb instrumentummá vált, ugyanis a módszer egyszerű, a megkérdezettek könnyen megértik, érvényessége igazolt.³⁵

A kutatások eredményei:

- a szubjektív életkor és a biológiai életkor eltér egymástól, előbbi néhány évvel kevesebb az utóbbinál. Az idősök átlagosan 10-15 évvel érzik magukat fiatalabbnak, úgy látják, hogy korukhoz képest fiatalabban néznek ki. Az USA-ban például egy kutatás szerint a 80 évesek 60-nak, a 70 évesek 55-nek, az 50 évesek 42 évesnek érzik magukat;³⁶
- a szubjektív életkor dimenziói közül a megjelenés szerinti életkor (milyen idősnek néz ki) közelít a leginkább a tényleges életkorhoz;
- minél idősebb és képzetlenebb, iskolázottabb valaki, annál nagyobb a tényleges és a szubjektív életkor közti különbség;
- az idősök zöme nem azonosul az idős/öreg kategóriával, hanem „középkorúnak” tartja magát, a nyugdíjasokra is igaz ez, csak a 70 éven felüliek tekintik magukat öregnek.³⁷

A különböző nemzetközi kutatásokból az is kiderült, hogy a kognitív életkor-skála minden kultúrában egyformán érvényes és használható mutató, a szubjektív életkor mindenhol a világon eltér a valós életkortól. Vagyis a „lelkükben fiatal” idősök egyfajta globális piacot alkotnak.³⁸

A szubjektív életkornak a szakirodalom négy elemét különbözteti meg:³⁹

- **Feel-Age:** amennyi évesnek érzi magát, a közérzet szerinti kor;
- **Look-Age:** amennyi évesnek kinéz valaki, a megjelenés szerinti kor;
- **Do-Age:** milyen életkornak felel meg, ahogyan él, a tevékenység szerinti kor; bizonyos tevékenységek bizonyos életkorhoz köthetőek;
- **Interest-Age:** az érdeklődési köre milyen életkornak felel meg, az érdeklődés szerinti kor.

(A szubjektív életkort célzó legújabb nemzetközi és magyar kutatás) 2010-ben átfogó, kérdőívezésen alapuló nemzetközi kutatás vizsgálta az eltérő kultúrájú államok idősebb fogyasztóinak viselkedését. A kérdőívben a szubjektív életkorra az életkor-identitás és a kognitív életkor alapján is rákérdeztek. Több ezer német, brit és japán, ötven év feletti személyt kerestek meg postán kiküldve nekik a kérdőívet. Magyarországon a 200 fős mintán a kutatók személyesen kérdezték le a kérdőívet. Összesen a négy országból több mint 1300 használható kérdőívet dolgoztak fel.⁴⁰

Az életkor-identitás skálája alapján a magyar szeniorok zöme (csaknem 70%-a) középkorúnak tekintette magát. Alig sorolták magukat a fiatalok közé, s a negyedük tartotta magát idősnak.

Bizonyos szociológiai ismérvekkel rendelkezők eltérő arányban sorolták magukat a kategóriákba:

- a nők 31, míg a férfiak 19%-a vallotta magát idősnak;
- az unokával rendelkezők többsége az idős kategóriához sorolta magát;
- a nyugdíjasok 60, az aktívak 83%-a tekintette magát középkorúnak;
- a magas jövedelműek 14%-a fiatalként, 75%-a középkorúként határozta meg magát.

%-ban		Fiatal	Középkorú	Idős
Nem	Férfi	8	73	19
	Nő	4	65	31
Munkavállalói státusz	Dolgozó	10	83	7
	Nyugdíjas	1	60	39
Jövedelem	Alacsony	5	62	33
	Közepes	2	70	28
	Magas	14	75	11
Összesen		6	69	25

4. táblázat. A magyarországi idősök életkor-identitása
Hofmeister–Kelemen–Piskóti (2011) 59. o.

A kognitív életkor egyes dimenzióira külön rákérdeztek, és ennek átlagát számolták.⁴¹

- A minta kétharmada fiatalabbnak, szűk 30%-a idősebbnek tekintette magát a koránál, a két nem között e szempontból alig van eltérés.
- A magas jövedelműek 80%-a fiatalabbnak, tizede idősebbnek érezte magát az életkoránál, az alacsony jövedelműeknél a két arány ettől lényegesen eltérő, 55 és 38%.
- Nem egyértelműek a kutatási eredmények arról, hogy a munkavállalói státusz hogyan hat a szubjektív életkorra. Egyes kutatások szerint a nem dolgozók, a magyar felmérésben pedig az aktív munkavégzők érzik fiatalabbnak magukat.

Az átlagos biológiai és kognitív életkor között a fiatalság irányába való eltérés (ún. fiatalsági torzítás, youth bias) nagyságában nagyok a különbségek az egyes alcsoportok között.

- A nyugdíjasok és az alacsony jövedelműek esetében csak 2 év, a magas jövedelműeknél már 7 év, míg az átlag 3,7 év.
- Az 50+ férfiaknál nagyobb a fiatalsági torzítás, mint a nőknél. Ez azért érdekes, mert más országokban végzett kutatások során a kognitív életkort illetően a két

nem között vagy nem volt érdemi különbség, vagy a nők szubjektív életkora volt fiatalabb.

		Valós kornál idősebb (%)	Valóssal megegyező (%)	A valósnál fiatalabb (%)	Fiatalsági torzítás átlaga
Nem	Férfi	27	5	68	4,0
	Nő	30	5	65	3,4
Munkavállalói státus	Dolgozó	23	11	66	4,1
	Nyugdíjas	32	2	66	3,4
Jövedelem	Alacsony	38	7	55	2,3
	Közepes	32	4	64	2,9
	Magas	11	8	81	6,9
Összesen		29	5	66	3,7

5. táblázat. Kognitív és valós életkor különbségei

Hofmeister–Kelemen–Piskóti (2011) 60. o.

(*Saját kutatásunk az életkori attitűdökről*) 2013 tavaszán a győri Széchenyi István Egyetemen tartott nyugdíjas egyetem egyik előadása előtt a résztvevő idős hallgatók körében kérdőíves felmérést végeztünk. A résztvevők közül 556-an vállalkoztak a (mellékletben megtalálható) kérdőív kitöltésére.

A kérdőív számos témát felölel, amelyekben próbáltuk megszondázni a mintában szereplő ezüstkörűket. Kíváncsiak voltunk arra, hogyan viszonyulnak az életkorukhoz, mivel töltik a szabadidejüket, milyen médiumokat és napi szinten milyen időtartamban fogyasztanak, mennyire és mire használják az internetet, vásárolnak-e online, mi a véleményük a reklámokról, vásárolnak-e reklám hatására, milyen szempontok befolyásolják őket fogyasztási döntéseiknél, hová járnak vásárolni. A kapott válaszok rengeteg elemzési lehetőséget kínáltak.

(*A minta jellemzői: nemek szerinti eloszlás*) A nemek szerinti eloszlást tekintve a minta nem reprezentatív, hiszen a válaszadók 77,7%-a, 432 fő nő, és csak 124 férfi (22,3%), bár kétségtelen, hogy az idősebb korosztályok körében országosan is női túlsúly érvényesül, de nem ilyen mértékben (a 60 éven túliak 61%-a nő).⁴²

(*A minta jellemzői: életkori összetétel*) A mintában szereplő szeniorok átlagéletkora 67,2 év, a férfiaké valamivel magasabb (68,8 év), míg a nőké fél évvel alacsonyabb (66,7 év). A legfiatalabb válaszadó 54, a legidősebb 90 éves. A legnépesebb évjárat a 63 éveseké volt (47 fővel), a második legtöbben a 70 évesek voltak (44 fő), a harmadik helyen a 67 és a 64 évesek (40-40 fővel).

- A nők között legtöbben a 63 évesek voltak (42 fő), majd a 62 évesek (33 fő), valamint a 70 évesek (31 fő).
- A férfiaknál a 64 és 70 évesek voltak a legtöbben (13-13 fő), illetve a 67 évesek (10 fő).

Az évtizedes bontásból jól látszik, hogy a hatvanas korosztály alkotja a minta gerincét (58,3%-át), a hetvenesek a másik jelentős korcsoport (31,1%), az ötvenesek és a 80+ száma jóval kevesebb.

	Összesen	%	Nő	%	Férfi	%
54–59 év között	45	8,1	40	9,3	5	4,0
60–69 év között	324	58,3	263	60,9	61	49,2
70–79 év között	173	31,1	122	28,2	51	41,1
80–90 év között	14	2,5	7	1,6	7	5,7
Összesen	556	100,0	432	100,0	124	100,0

6. táblázat. A minta életkori összetétele dekádonként nemek szerint

(A minta jellemzői: családi állapot, háztartásméret) A válaszadók negyede özvegy, hetede egyedülálló (elsősorban a 70 éven túliak közötti gyakori), 60%-a házas vagy párkapcsolatban él.

Az idős férfiak és nők családi állapota nagyban különbözik egymástól, míg előbbieknél csaknem 90%-ának felesége, párkapcsolata van, addig a nők csaknem fele özvegy vagy egyedülálló. Utóbbiaknál a nők magasabb várható élettartamának is betudható, az országos statisztikai adatok is sokkal több özvegyet mutatnak ki a nők, mint a férfiak között (Magyarországon az egyedül élő csaknem 700 ezer hatvanon túli 70%-a nő, illetve a 60 éven felüli nők 50,4%-a özvegy).⁴³

A háztartások mérete ezzel összefüggésben alakul: a válaszadók 54%-a kétfős háztartásban él a párjával, 30%-uk egyedül, 16% pedig legalább két emberrel él együtt. A férfiak háromnegyede, a nők alig fele él a párjával, az egyedül élő férfi kivételszámba megy, míg a nők körében gyakori (36%).

Az idősmarketing szempontjából ez annyit jelent, hogy az idős férfiaknál a párjával, kettesben élő modellből lehet kiindulni, a nőknél azonban csaknem ennyire releváns az egyedül élők megszólítása.

	Összesen	%	Nő	%	Férfi	%
Egyedülálló	75	13,5	68	15,8	7	5,7
Párkapcsolatban, házasságban él	337	60,6	227	52,5	110	88,6
Özvegy	144	25,9	137	31,7	7	5,7
Összesen	556	100,0	432	100,0	124	100,0

7. táblázat. Családi állapot

	Összesen	%	Nő	%	Férfi	%
Egyedül él	167	30,0	156	36,1	11	8,9
Párjával él	301	54,2	209	48,4	92	74,2
Legalább 3 fős háztartásban él	88	15,8	67	15,5	21	16,9
Összesen	556	100,0	432	100,0	124	100,0

8. táblázat. Milyen méretű háztartásban él?

(*A minta jellemzői: képzettség, iskolázottság*) A győri nyugdíjas egyetem hallgatói jóval iskolázottabbak a hazai idősök átlagos képzettségi szintjénél. Mindössze 13%-uk nem rendelkezett érettségivel, míg 37%-uk diplomás.

Szignifikáns a különbség a mintában található nők és a férfiak iskolázottsági szintjei között, a férfiak iskolázottabbak, több közöttük arányaiban a diplomás, ez olyan adalék, ami az idős, 50+ korosztálynál tapasztalható országos állapotokat visszatükrözi.⁴⁴

Az iskolázottság és a jövedelmi viszonyok viszonyát is vizsgáltuk, és közöttük szoros az összefüggés. Minél iskolázottabb valaki, annál nagyobb jövedelemmel rendelkezik idős korban is. Általános iskolai végzettségűt csak az alacsony jövedelmi kategóriákban találni, minél nagyobb jövedelműek a válaszadók, trendszerűen annál több közöttük a diplomás.

	Összesen	%	Nő	%	Férfi	%
Általános iskola	15	2,7	14	3,2	1	0,8
Szakiskola	59	10,6	47	10,9	12	9,7
Érettségi	275	49,5	223	51,6	52	41,9
Diploma	207	37,2	148	34,3	59	47,6
Összesen	556	100,0	432	100,0	124	100,0

9. táblázat. Iskolázottság nemekre bontva

(*A minta jellemzői: jövedelmi eloszlás*) A minta csaknem négyötöde 70–170 ezer Ft jövedelemmel rendelkezik, ez alátámasztja azt a tudásunkat, miszerint a nyugat-európai, amerikai és japán idősektől eltérően nagyon kevés a magyarországi szeniorok között a tehetős, nagy fizetőképes kereslettel rendelkező fogyasztó.

Egyértelműen látszik, hogy a mintában a nők átlagjövedelme jóval a férfiaké alatt marad, törésmentes trend, hogy alacsonyabb jövedelmi kategóriákban arányosan több a nő és kevesebb a férfi, a magasabb kategóriákban pedig fordítva.

	Összesen	%	Férfi	%	Nő	%
70 ezer Ft alatt	31	5,6	2	1,6	29	6,7
70–120 ezer Ft	250	45,0	35	28,2	215	49,8
120–170 ezer Ft	168	30,2	50	40,3	118	27,3
170–220 ezer Ft	65	11,7	24	19,4	41	9,5
220 ezer Ft fölött	22	4,0	10	8,1	12	2,8
Nem válaszolt	20	3,6	3	2,4	17	3,9
Összesen	556	100,0	124	100,0	432	100,0

10. táblázat. Jövedelem szerinti eloszlás nemekre bontva

(*Következtetések I.*) A nyugdíjas egyetemen elvégzett felmérés kétségtelenül nem eredményezett teljesen reprezentatív mintát, nem tükrözi vissza a magyarországi idősök általános jellegzetességeit. A minta főként az iskolázottság (sok az érettségizett és a diplomás – a felmérés helyszíne miatt ezt is vártuk) és a nemi összetétel (sok a nő – ilyen túlsúlyra nem számítottunk) tekintetében tér el jelentős mértékben az országos átlagtól. Ennek ellenére a

kapott válaszokból tudományos szempontok alapján is értékelhető és értékes eredményeket kaptunk. Következtetéseink elsősorban az idősök bizonyos részhalmazára, elsősorban a képzettebb idős hölgyek vonatkozásában általánosíthatóak és érvényesek, míg az idősök egészére bizonyos korlátok között lehetnek relevánsak.

(Az időskorral kapcsolatos kérdések elemzése - az időskor kezdete a válaszadók szerint) 459 fő válaszolt erre a kérdésre, ebből 39-en nem mondtak konkrét életkori határt, 420-an igen.

- A 420 számszerűsíthetőn értékelhető válasz átlagértéke: 70,6 év
- A nemek között e szempontból nincs érdemi különbség, hiszen nincs egy év eltérés közöttük, a női válaszadóknál 70,8, a férfiaknál 70,1 év.

	Összesen	Nő	Férfi
60 évnél kevesebb	9	7	2
60 év	56	39	17
62 év	5	4	1
65 év	40	32	8
65–70 év között	3	1	2
70 év	174	134	40
70–75 év	2	1	1
75 év	44	30	14
75–80 év	7	3	4
80 év	67	54	13
85 év	5	4	1
90 év	4	4	-
100 év	4	3	1
Egészségtől függ	8	8	-
Életmódtól függ	5	5	-
Változó	10	8	2
Ahogy érzi	16	14	2
Összesen	459	351	108

11. táblázat. Az időskor kezdete a válaszadók szerint

(*Feel age: milyen idősnek érzik magukat a valós életkorukhoz képest?*) 489-en válaszoltak erre a kérdésre, ebből 372 nő és 117 férfi.

- Számszerű válasz 481 esetben született (364 nő, 117 férfi). Nyolc nő nem adott konkrét számot (hármán fiatalosnak-örök fiatalnak nevezték itt magukat, öten azt írták ide, hogy változó)
- A 481 értékelhető válasz alapján átlagosan **7,3** évvel fiatalabbnak érezték magukat a minta tagjai, meglepőnek tűnik, de a férfiak és a nők között e téren nincs különbség!
- 378 fő (vagyis 78,6%) fiatalabbnak érezte magát – egy évtől 50 évig terjedően (néhányan 20, 25, 30, 35 éves életkort jelöltek meg). 100 válaszadó pontosan anynyi évesnek érezte magát, amennyi az életkora. Mindössze 3 női válaszadó érezte magát idősebbnek a koránál (1, 18 és 25 évvel, utóbbiak 100 évesnek érezték magukat).

	Összesen	Nő	Férfi
Annyinak, ahány éves	100	80	20
1–5 évvel kevesebbnek	111	77	34
6–10 évvel kevesebbnek	147	116	31
11–15 évvel kevesebbnek	69	43	26
16–20 évvel kevesebbnek	27	26	1
21–25 évvel kevesebbnek	14	13	1
26–50 évvel kevesebbnek	10	6	4
Az életkornál többnek	3	3	-
Szöveges válasz	8	8	-
Összesen	489	372	117
Átlagos érzett kor	-7,3 év	-7,3 év	-7,3 év

12. táblázat. Milyen idősnek érzi magát?

(Look age: saját megítélésük szerint külsőre mennyi idősnek néznek ki) 479-en válaszoltak erre a kérdésre, ebből 367 nő és 112 férfi.

Számszerű válasz 476 esetben született (364 nő, 112 férfi). Három nő nem számmal válaszolt (ketten a „fiatalos”, valaki a „változó” kifejezést írta ide)

Átlagosan **5,5** évvel fiatalabbnak ítélték meg a külsejüket.

	Összesen	Nő	Férfi
Annyinak, ahány éves	97	83	14
1–5 évvel kevesebbnek	141	102	39
6–10 évvel kevesebbnek	170	135	35
11–15 évvel kevesebbnek	44	24	20
16–20 évvel kevesebbnek	8	8	-
21–28 évvel kevesebbnek	8	5	3
Az életkornál többnek	8	7	1
Szöveges válasz	3	3	-
Összesen	479	367	112
Átlagos külső kor	-5,5 év	-5,1 év	-6,7 év

13. táblázat. Saját megítélése szerint milyen idősnek néz ki külsőleg?

- Meglepőnek tűnik, de a férfiak többet „fiatalították” magukat, ők 6,7 évvel, míg a nők 5,1 évvel tartották magukat fiatalabbnak a valós, biológiai életkoruknál.
- 371 (77,9%) fő szerint fiatalabbnak néz ki az életkoránál, az eltérés egy évtől 28 évig terjedt. 97 válaszadó (20,4%) szerint pontosan úgy néz ki külsőleg, amennyi az életkora. Hét nő és egy férfi külsőleg idősebbnek ítélte magát az életkoránál (öten néhány évvel, egyvalaki 15 évvel, ketten pedig 100 éves kinézetűnek érezték magukat).

(A koréretet és a külső kinézeti kor összefüggései) Azt is megvizsgáltuk, hogy a koréretet (feel age) és a külső kinézeti kor (look age) között fennáll-e valamilyen szoros kapcsolat. 437 válaszadó kérdőívét tudtuk ebből a szempontból értékelni, ugyanis a mintából ennyien válaszoltak mindkét kérdésre.

14. táblázat
A koréretet (feel age) és a külső kinézeti kor (look age) összefüggései

Az életkor és a külső kinézeti kor különbsége	Az életkor és a koréretet különbsége			
	Idősebbnek érzi magát a koránál	Fiatalabbnak érzi magát a koránál	Annyinak érzi magát, ahány éves	Összesen
Idősebbnek	-	3	1	4
Fiatalabbnak	2	302	23	325
Ugyanannyinak	-	24	82	108
Összesen	2	329	106	437

A válaszadók 69%-a (302 fő) érzi magát fiatalabbnak a koránál és a külsejével kapcsolatban is ugyanezt gondolja. Az adatközlők további 19%-a (82 fő) pontosan olyan korúnak és kinézetűnek érzi magát, ahány éves. A többi opciót kevés idős választotta. Olyan senki sem volt, aki mindkét szempont szerint idősebbnek tartotta magát a valós koránál (olyan is csak mindössze hat, akik az egyik szempontból idősebbnek látta magát).

A táblázat átlójában (bal felső sarokból a jobb alsó sarok felé) található számadatokból jól látható, hogy az érzett kor és a külső kinézeti kor között szoros az összefüggés: aki fiatalabbnak érzi magát, az többnyire a külsejét is fiatalabbnak ítéli meg a koránál, akinek pedig a valós életkorával megegyezik a koréretete, az a külsejét sem látja fiatalabbnak.

Egy másik vizsgálatot is végigfuttattunk az adatokon, amelyből kiderült, hogy az érzett életkor és a külső kinézeti életkor között a válaszadók többségénél nincs különbség. 272-en (62%) pontosan ugyanannyi évesnek érzik magukat, amilyen idősnek szerintük külsőleg kinéznek. 103-an úgy vélték (24%), hogy fiatalabbnak néznek ki, mint ahány évesnek egyébként érzik magukat, míg 62-en (14%) idősebbnek vélték a külső kinézetüket, mint amilyen idősnek érzik magukat.

(Következtetések II.) A felmérésben részt vevő (átlagosan 67 éves) seniorok megítélése szerint 70 éves kor fölött kezdődik az időskor. Ez az életkori határ jóval magasabb, mint ahogyan a szakirodalom definiálja az időskor kezdetét, az idősmarketing célcsoportját.

Akár a koréretet (feel age), akár a külső kinézet szerinti kort (look age) vizsgáljuk, egyértelmű, hogy a válaszadók körében kivételszámba megy a magukat a valós koruknál idősebbnek érzők száma. Az adatközlők mintegy 20%-a nem érzi magát a valósághoz képest eltérő életkorúnak vagy eltérő kinézetűnek. A túlnyomó többségük, körülbelül 78%-uk fiatalabbnak érzi, illetve látja magát a biológiai koránál, majdnem 70%-uk szerint mindkét szempontból fiatalosabbak.

Koréretet szerint átlagosan 7 évvel érzik magukat fiatalabbnak, és a szubjektív megítélésük szerint 5-6 évet tagadhatnának le a korukból a külsejük alapján.

Nemek szerinti bontásban az életkorral kapcsolatos kérdésekre adott válaszok alapján egyedül a külső kinézet, a look age tekintetében mutatható ki szignifikáns különbség az idős férfiak és nők között, az idős nők kevésbé fiatalítják magukat, mint a férfiak.

(Összegzés) Az áttörés ma még nem történt meg az idősök és a marketing kapcsolatában, az 50 fölöttiek gazdasági jelentőségét még alig ismerték fel az üzleti életben, az ezt alátámasztó tények, trendek, illetve azok kommunikációja, tálalása nem érték el a gazdasági döntéshozók ingerküszöbét. De biztosak lehetünk abban, hogy hamarosan eléri. Néhány év múlva nagy robbanás várható ezen a téren, amit a mindennapi életben is lépten-nyomon tapasztalni fogunk.

Nem könnyű a dolga az idősökkel foglalkozó marketingnek, hiszen rengeteg tényező, információ közül kell megtalálnia azokat, melyek valóban fontosak, meghatározóak a sikeres termékadás szempontjából. Akik felismerik az „időspiacok” jelentőségét, nehéz kihívás előtt állnak, hogy megtalálják a kulcsot erre a piacra.

Kiindulásként meg kell változtatni az eddigi nem túl pozitív, nem túl figyelmes viszonyulást az idősökhöz. Az idősök eléréséhez először is le kell határolni a célcsoportot, és meg kell ismerni a jellemvonásaikat, tulajdonságaikat, szokásaikat, igényeiket.

Az idősök életmódjának, felfogásának megértéséhez az idősödés jelenségét is fel kell tárni, ami biológiai, pszichológiai és szociális változásokat is magában foglal.⁴⁵

- Biológiai téren romlik a testi és mozgásszervi, valamint a kognitív, agyi funkciók hatékonysága. Ez a folyamat mindenkinél más ütemben és más életkorban játszódik le, számos funkció romlását edzéssel, gyakorlással lassítani lehet.
- A pszichológiai idősödés a személyiségben és az önértékelés terén okoz változásokat. Időssé nem csupán az életkor, hanem a beállítódás által válik valaki. A valós életkoron túl fontos a szubjektív életkor is: az idősök 10-15 évvel érzik magukat fiatalabbnak.
- Az idősödés szociális dimenziója az értékrendben, életstílusban bekövetkezett változásokat foglalja magában. E téren a mai idős nemzedék komoly érték váltáson esett át, sokban különbözik a korábbi idős generációktól.⁴⁶

A 21. század ezüst korosztálya a legtöbb szempontból eltér a korábbi századok idősétől, és a fiatalok többnyire előítéleteken alapuló idős-képétől. Korunk idős korosztálya a fejlett, jóléti államokban szellemileg és fizikailag aktív, szociális kapcsolatokban gazdag, önálló, elvárásokkal és igényekkel teli, továbbá jelentős szabadon felhasználható anyagi forrással rendelkezik.

A következő években az idősök növekvő száma és kedvező anyagi viszonyai igény-szintjük jelentős növekedéséhez vezet. Az elkövetkező idős generációk a mainál is öntudatosabbak, rugalmasabbak és heterogénebbek lesznek, miközben a marketing célcsoportjaként egyre fontosabbá válnak.

A közeljövőben olyan világ vár ránk, ahol az idősség lesz a teljesen természetes állapot, ahol az emberek zöme 60 év fölötti lesz. Várhatóan egyre több kutatás fog velük foglalkozni, melyekhez a mainál szofisztikáltabb módszertant kell kidolgozni.

IRODALOM

Andorka Rudolf (2006): Bevezetés a szociológiába. Osiris, Budapest, 2006.

Auf dem Prüfstand der Senioren – Alternende Kunden fordern Unternehmen auf allen Ebenen. Deutsche Bank Research, Frankfurt, 2003.

Auken, Van S. – Bagozzi, R. P. (2006): A Cross-Country Construct Validation of Cognitive Age. Journal of the Academy of Marketing Science, 20 (10), 1–17.

Bálint Lajos – Spéder Zsolt (2012): Öregedés. In. Demográfiai Portré 2012, 89–102. http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/DemPort2012/07_oregedes.pdf

- Barak, B. (2009): Age identity: A cross-cultural global approach. *International Journal of Behavioral Development*, 33(1), 2–11.
- Bartels, D. (2003): Faltenwürfe – neues von der Lifestylefront. In: Hartwig-Karsunke-Spengler (Hrsg.): *Kursbuch 151: Das Alter*. Berlin, 2003, 62–72.
- Birg, H. (2004): Die Weltbevölkerung: Dynamik und Gefahren. München, 2004.
- Boppel, M. – Boehm, S. – Kunisch, S. (Hg.) (2011): *From Grey to Silver: Managing the Demographic Change Successfully*. Springer Verlag, Heidelberg, 2011.
- Branger, K – Tillmann, R. – Röthlisberger, P.: (2000): *Ältere Menschen in der Schweiz*. Neuchâtel, 2000.
- Brauchbar, M. – Heer, H. (1993): *Zukunft Alter: Herausforderung und Wagnis*. München, 1993.
- Csepeli György – Kígyós Éva – Popper Péter (2006): *Magára hagyott generációk. Fiatalok és öregek a XXI. században*. Saxum Kiadó, Budapest, 2006.
- Deutsches Seminar für Tourismus: *Ran an die Alten – Seniorenmarketing im Tourismus*. DSFT, Berlin, 2002
- Disch, W. K. A. (2000): „Senioren-Marketing” – ein Thema mausert sich. In: *Marketing Journal*, Heft 1, 2000, 38–47.
- Dychtwald, K. (2006): Zeitloses Altern – das nächste Zeitalter des Ruhestands. In: Meyer Hentschel, H. G. (Hrsg.): *Seniorenmarketing. Jahrbuch 2006/2007*. Deutscher Fachverlag, 2006, 47–64.
- Gaube, G. (1994): Senioren – Chancen und Konsequenzen für das Marketing. *Marketing Journal*, Heft 3, 1994, 212–218.
- Giczi Johanna – Augusztinovics Mária (2006): *Öregedés – öregség*. KSH, Budapest, 2006.
- Giddens, A. (2008): *Szociológia*. Osiris, Budapest, 2008.
- Gergátz Ildikó (2008): *Az ICT piac és az 50+ generáció*. PhD. Értekezés, Pécs, 2008.
- Hablicsek László (2000): *A népesség öregedése – a korfa tetején*. KSH, Népeségstudományi Kutatóintézet, kutatási jelentés 64.
- Haimann, R. (2005): *Alt! Frankfurt*, Redline Wirtschaft, 2005.
- Härt-Kasulke, C. (1998): *Marketing für Zielgruppen ab 50*. Neuwied, 1998.
- Hock, E. M. – Bader, B. (2001): *Kauf- und Konsumverhalten der 55plus-Generation*. Thesis Fachbericht Marketing, Nr. 3, St. Gallen, 2001.
- Hofmeister-Tóth Ágnes (2006): *Fogyasztói magatartás*. Aula Kiadó, Budapest, 2006.
- Hofmeister-Tóth Ágnes – Kelemen Kata – Piskóti Marianna (2011): *A kognitív életkor és az 50+ generáció környezettudatos fogyasztói magatartása*. *Marketing&Menedzsment*, 2011/3, 56–67.
- Hunke, R. – Gerstner, G. (2006) (Hrsg.): *55plus-Marketing*. Gabler, Stuttgart, 2006.
- Hupp, O.: *Seniorenmarketing*. Hamburg, Kovač Verlag, 2000.
- Jászberényi József (2008): *Az öregek nem is léteznek? Az időskorúak ábrázolása a magyarországi televíziós reklámokban*. *Médiakutató*, 2008/9 (3), 35–41.
- Kalbermatten, U. (2000): *Neuland Alter*. In: Meyer-Hentschel Management Consulting (Hrsg.): *Handbuch Senioren-Marketing*. Frankfurt am Main, 2000, 71–110.
- Kecskés Petra (2012): *60 felett is van élet - de milyen?* TDK, Széchenyi István Egyetem, Győr, 2012.
- Kirsch, J. (2003): *Senioren – Marktsegment der Zukunft*. In: Rabe-Lieb (Hrsg.): *Zukunftsperspektiven des Marketing – Paradigmenwechsel und Neuausrichtungen*. Berlin, 2003, 181–196.
- Krieb, C. – Reidl, A. (2001): *Senioren-Marketing: so erreichen Sie die Zielgruppe der Zukunft*. Überreuter Wirtschaft Verlag, Wien, 2001.
- Lehr, U. (2006): *Senioren, eine sehr heterogene Gruppe*. *Demografische und psychologische Aspekte des Alterns*. In Meyer Hentschel (Hrsg.): *Seniorenmarketing. Jahrbuch 2006/2007*, 21–46.
- Meyer-Hentschel, H. G. (2006): *Mainstream 55 plus*. In: Hunke – Gerstner: *55plus-Marketing*. Gabler, Stuttgart, 2006, 217–233.
- Meyer-Hentschel, H. G. (2008) (Hrsg.): *Seniorenmarketing. Jahrbuch 2008/2009*. Deutscher Fachverlag, 2008.
- Meyer-Hentschel, H. G. (2010) (Hrsg.): *Seniorenmarketing. Jahrbuch 2010/2011*. Deutscher Fachverlag, 2010.
- Meyer-Hentschel, H. G. (2009): *Seniorenmarketing*. Business Village, Göttingen, 2009.
- Monostori Judit (2009): *Nyugdíjrendszer, nyugdíjba vonulás*. In: Monostori J. – Óri P., – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré 2009*, 89–98.
- http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/DemPort/08monostori_nyugdij.pdf
- Moschis, G. P. (1994): *Marketing strategies for the mature market*. Westport, 1994.
- Moschis, G. P. (2000): *The maturing marketplace: buying habits of baby boomers and their parents*. Westport, 2000.
- Neunzig, W. (2000): *Marketing für gebildete und lebenserfahrene Zielgruppen*. In: Meyer-Hentschel Management Consulting (Hrsg): *Handbuch Senioren-Marketing*. Frankfurt a. M., 2000, 705–722.
- Niemelä-Nyrhinen, J. (2007): *Baby Boom Consumers and Technology: Shooting down stereotypes*, *Journal of Consumer Marketing*, 24, 305–312.
- Opaschowski, H. W. (1998): *Was ist neu an den „Neuen Alten“?* In: *Marketing Journal*, Heft 3, 1998, 164–166.

- Opaschowski, H. W. (2004): Der Generationspakt. Primus Verlag, 2004.
- Otten, D. (2009): Die 50+ Studie. Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg, 2009.
- Pompe, H-G. (2007): Marktmacht 50plus. Wie Sie Best Ager als Kunden gewinnen und begeistern.
- Reidl, A. (2006b): Megatrend Alter – grau, rüstig, kaufkräftig. In: Hunke – Gerstner: 55plus-Marketing. Gabler, Stuttgart, 2006, 201–215.
- Rutishauser, F. (2005): Seniorenmarketing. Hamburg, Diplomica GmbH, 2005.
- Schrader, S. (1998): Die Angst der Werber vor „50 Plus“. In: Werbeforschung&Praxis, Heft 1, 1998, 10–14.
- Smith, Walker J. – Clurman, Ann (2003): Generációk, márkák, célcsoportok. Geomédia, Budapest, 2003.
- Sudbury, L. – Simcock, P. (2009): A Multivariate Segmentation Model of Senior Consumers. Journal of Consumer Marketing, 26 (4), 251–262.
- Stephens, N. (1991): Cognitive Age: A Useful Concept for Advertising? Journal of Advertising, 20 (4), 37–48.
- Stroud, D. (2006): The 50-Plus Market. Kogan Page, London, 2006.
- Széman Zsuzsa (2008): Ki az idős? Az öregedés különböző szempontjai. In: Esély 2008/3, 3–15.
- Töröcsik Mária (2011): Fogyasztói magatartás. Insight, trendek, vásárlók. Akadémiai, Budapest, 2011.
- Töröcsik Mária (2009): Generációs marketing. In: Bugár Gyöngyi, Farkas Ferenc (szerk.): Elkötelezettség és sokoldalúság. Pécs, PTE, Közgazdaságtudományi Kar, 2009, 221–228.
- Töröcsik Mária (2007): Vásárlói magatartás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.
- Töröcsik Mária (2003): Fogyasztói magatartás trendek – új fogyasztói csoportok. KJK, Budapest, 2003.
- Verheugen, E. (2004): Generation 40+ Marketing. Göttingen, Business Village, 2004.

JEGYZETEK

- 1 Robert D. Dodge tollából. Hupp (2000) 1. o.
- 2 Disch (2000) 38. o., Rutishauser (2005) 45–46. o.
- 3 A Marketing Journal például öt évig egyetlen szöveget sem hozott le a kérdérről.
- 4 A Harvard Business Review közölte le. Stroud (2006) 161. o.
- 5 Honlapja: www.magyarfogyaszto.hu/50plusz
- 6 Disch (2000) 38. o., Stroud (2006) 161. o., Rutishauser (2005) 45–46. o.
- 7 Gaube (1994) 212. o., Lehr (2006) 21–22. o.
- 8 Az 50-es években született német akadémikusnők 36%-a például nem szült gyermeket. Otten (2009) 54. o.
- 9 Giddens (2008) 65–67. o., Gergátz (2008) 75–76. o.
- 10 HVG, 2012. október 6., 79. o.
- 11 Rutishauser (2005) 1. o., Haimann (2005) 40. o.
- 12 „Gesellschaft des langen Lebens“. Meyer-Hentschel H. és G. (2009), 6. o.
- 13 Branger–Tillmann–Röthlisberger: (2000) 8. o., Dychtwald (2006)
- 14 Bálint–Spéder (2012) 90. o., Gergátz (2008) 65–67. o.
- 15 https://teir.vati.hu/szoc_agazat/index_public.html, Jászberényi (2008) 35. o.
- 16 Hofmeister–Kelemen–Piskóti (2011) 59. o.
- 17 2011-ben 670 ezer 60 éven felüli élt egyedül, 70%-uk nő.
- 18 Például társadalmi elvárások is időssé tesznek.
- 19 Kirsch (2003) 184. o., Moschis (1994) 13. o.
- 20 Töröcsik (2011) 297. o.
- 21 Andorka (2006), Neunzig (2000) 710. o., Rutishauser (2005) 6. o., Bartels (2003) 62. o.
- 22 Lásd például Monostori (2009)
- 23 Meyer-Hentschel (2009) 11. o.
- 24 Gergátz (2008) 77. o., Széman (2008) 3. o.
- 25 A Bálint–Spéder szerzőpáros két mutató, az ideális életkor a nyugdíjhoz, valamint az időssé válás átlagos életkora esetében néhány évvel ezelőtt idehaza végzett közvélemény-kutatási adatokra támaszkodott. A demográfiai idős kategória a KSH kiadványokban található 65 és 60 év átlaga.
- 26 A német szakirodalom zöme így tesz, pl. Pompe (2007), Härtl-Kasulke (1998) 14. o., Neunzig (2000) 711. o., de az időstémáról szóló Magyar Fogyasztó 50+ Konferencia is ezt a felfogást követte.
- 27 Verheugen (2004) 8–9. o.
- 28 Brauchbar – Heer (1993) 15. o., Opaschowski (1998) 166. o., Töröcsik (2011) 293. o.
- 29 Hock – Bader (2001) 1. o., Schrader (1998) 10. o.
- 30 Verheugen (2004) 47–48. o. Anhang
- 31 Verheugen (2004) 47–48. o. Anhang, Brauchbar – Heer (1993) 198. o., Rutishauser (2005) 8. o.
- 32 Härtl-Kasulke (1998) 15. o., Krieb-Reidl (2001) 86. o.
- 33 Például valószínűsíthető, hogy egy magát a valós koránál fiatalabbnak érző 70 éves személy több időt tölt az interneten, többször vásárol interneten, nyitottabb az újra, mint egy magát az életkoránál idősebbnek tartó kortársa.
- 34 Stephens (1991) 37–48. o., Hofmeister–Kelemen–Piskóti (2011) 57. o., Töröcsik (2003) 306. o.
- 35 Stephens (1991) 37–48. o., Van Auken–Bagozzi (2006) 1–17. o.
- 36 Stroud (2006) 106. o.
- 37 Hofmeister–Kelemen–Piskóti (2011) 57. o., Krieb–Reidl (2001) 27–30. o., Deutsches Seminar (2002) 22–26. o., Barak (2009) 2–11. o., Sudbury (2004) 4–13. o.

- 38 Van Auken–Bagozzi (2006) 1–17. o., Barak (2009) 2–11. o., Hofmeister–Kelemen–Piskóti (2011) 65. o.
- 39 Borok és Schifferman 1980-ban állította fel e négy korszakot. Rutishauser (2005) 10. o., Törőcsik (2011) 297. o.
- 40 Hofmeister–Kelemen–Piskóti (2011) 58. o.
- 41 Hofmeister–Kelemen–Piskóti (2011) 59–61. o.
- 42 A magyarországi 60 éven felüliek száma mintegy 2,2 millió fő, ebből mintegy 1 millió 350 ezer a nő és 850 ezer a férfi. Az idősek helyzete ma, Magyarországon. (Idősek akadémiaja 2010) http://www.wesley.hu/sites/default/files/fajlok/cikk_Idosek_helyzete.pdf
- 43 http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/DemPort2012/07_oregedes.pdf; http://www.wesley.hu/sites/default/files/fajlok/cikk_Idosek_helyzete.pdf
- 44 Magyarországon a férfiak végzettségbeli előnye az érettségizettek között a 69 év felettiekre, a diplomásoknál az 54 év felettiekre jellemző. Az ennél fiatalabbnál a nők már magasabb iskolai végzettségűek. Központi Statisztikai Hivatal: 2011. évi népszámlálás. Területi adatok. Budapest. KSH, Budapest, 2013. 14. o.
- 45 Moschis (1994) 23. o., Brauchbar–Heer (1993) 84. o., Hupp (2000) 60–65. o.
- 46 Füller–Keller (1999) 292. o., Krieb–Reidl (1999) 69. és 27. o., Rutishauser (2005) 112. o.

Az „unortodoxia” keretrendszere a közgazdaságtanban, avagy fogalommagyarázat szakmai(bb) szemmel

---

Matolcsy György – egykori nemzetgazdasági miniszter – NGM-ből való távozásával azt gondolhattuk, hogy vele együtt az „unortodox” szó is távozik a médiából és a köztudatból. A következő példák láttatják velünk, hogy nem így történt: „*Unortodoxia költözik az MNB-be*”; „*Ortodox szavakkal nyugtat Matolcsy*”; „*Unortodox üzleti tervvel hasítana a Súlyom*”; „*London nem vár unortodox rohamot Matolcsytól*” stb.¹ Úton-útfélen e szóba ütközöm – ha más kontextusban kerül is használatra, mint az eddigiekben. Némi pejoratív értelmet látok érzékeltetni e fogalom mögött az újságírók által. Számos ismerősömet meginterjúvoltam, mit is tudnak e szó jelentéséről. Az eredményen nem lepődtem meg.

Amennyiben nem hasonló jellegű kutatásokkal foglalkoznék, valószínűleg nekem is fejtörést okozna a fogalom magyarázata. Mivel kutatásaim során érintem e témakört, és én sem találkozom különböző médiumcsatornákon a szó interpretációjával, közgazdász-ként kötelességemnek érzem, hogy az olvasót közelebb vigyem az információhoz. Jelen tanulmány megírásával részben tehát egy hiánypótló, közérthető formában megírt részt szeretne a szerző betölteni, hiszen a gazdaságpolitika, a napi sajtó által használt szakszavak ismerete elengedhetetlen egy globális látásmódhoz, komplex világunkban való eligazodáshoz. Továbbá a cikk során példákat kívánok felvonultatni, bizonyítván azt, hogy az unortodox gondolkodásmód igenis képes bizonyos problémákra megoldásokat találni.

(*Bevezetés*) Első lépésben menjünk vissza az időben 2008-ig, ugyanis ekkor köszöntött be egy, a világot megrengető, előre nem jelzett válság. Az érett mikro- és makroökonómiai módszerek csődöt mondtak. Felmerült a kérdés, éppen Erzsébet királynőben, hogy miért nem voltak képesek a közgazdászok előre jelezni ezt a nagy gazdasági recessziót? Megfontolás tárgya lett, hogy az új közgazdaságtannak esetleg nincs szüksége új keretre, új határookra? Ez a krízis még jobban láttatta a közgazdaságtan, mint tudomány krízisét. Nem kell messze mennünk. A mainstream közgazdaságtan egyik elismert képviselője, Mankiw is megmondta, hogy „Isten azért küldte a makroökonómusokat a Földre, hogy gyakorlati problémákat oldjanak meg, és nem azért, hogy elegáns teóriákat állítsanak fel.”² Láthatjuk, hogy a mainstream közgazdászok „tegyük fel”-gondolkodása nem elég, ha a társadalom olyan hatalmas sokkokkal néz szembe, mint a most lezajlott gazdasági válság. Jelenleg ugyan a válságból való kilábalást jelzi, hogy Magyarországon az utóbbi adatok gazdasági növekedésről számolnak be (pl. 2013 harmadik negyedévében az előző negyedévhez képest 0,8%-os növekedés)³, de hosszú távon is szükséges lenne ennek a tendenciának a megtartása. Ez csak más szemléletmód és reformok útján lehetséges. Csaba László közgazdászunk is – akit nemrég választottak a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává – több cikkében, valamint a válság idején megjelent *Economics in Crisis?* művében hívja fel a figyelmet a közgazdászok más, újszerűbb látásmódjának szükségességére (Csaba 2008; 2009; 2013).

(*Unortodoxia/heterodoxia*) A gyakran Matolcsy György sajátjaként fémjelzett fogalom már évtizedek óta megtalálható a gazdaságelméletben. A mainstream, tehát a főáram részén kívül eső, a közgazdaságtan, határterületekkel való kooperációját nevezhetjük non-mainstream

irányzatoknak, heterodoxiának, avagy ha úgy tetszik unortodoxiának. Ez egy alternatív, elhajló, hagyományokkal szakító irányvonal. Sokan felróják neki, hogy „ún.” puha faktorokat is figyelembe vesz, amely által a tudományos mérés pontatlan lesz. Az unortodox közgazdászoknak viszont az a meglátásuk, hogy jobb a nem pontos, de jó, mint a pontos mérésű, de rossz irány. Ilyen puha faktorok lehetnek például a korrupció, bizalom, irigység, mivel ezek minőségi tényezők. Első körben nem tudunk pontos számadatokkal számolni, csak ha átkonvertáljuk őket – legtöbbször nem egészen pontosan –, de mennyiségi adatokká. Tesszük ezt azért, mivel a mérhetőség követelménye, hogy lehetőleg mennyiségi adatokat használjunk és kerüljük az előbb említett minőségi, nehezen számszerűsíthető faktorokat. Sokan azonban úgy gondolják, hogy a valóság mérése és megértése, a probléma feltárása bír a legmagasabb prioritással, ezért jobb pontatlanul helyes irányt mérni, mint pontosan helytelen. Statikus adatok helyett dinamikusokat. Zárt rendszer helyett nyitottat. A „butterfly-effekt” is bizonyítja, hogy ha a világ egy pontján valamilyen változás jön létre, annak hatására egy másik helyszínen ebből kifolyólag egy történés/változás idézhető elő. A non-mainstream mind nagyobb popularitását és elfogadottságát mutatja, hogy az elmúlt években sok olyan kutató vehette át közgazdasági Nobel-díját, akik nem a mainstream vonalon, hanem a határterületeken alkottak kimagasló munkát. A teljesség igénye nélkül egy kis kitekintő a heterodox területen díjazottakra – az elmúlt évek tükrében: 2009-ben Elinor Ostrom, a politikatudomány professzora, ökológiai rendszerek kutatója; Oliver E. Williamson: új intézményi közgazdaságtan; 2008-ban Paul Krugman; 2001-ben George Akerloaf, aki 2009-től az Institute of New Economical Thinking társalapítója. Nem kisebb név továbbá Amartya Sen, aki szintén nem a főáramban alkotott maradandót. Akad a közgazdaságtan területén Nobel-díjjal elismert olyan kutató is, aki nem közgazdászként jutott hozzá ehhez az elismerő címhez, ilyen például Daniel Kahneman, akit kognitív pszichológusként ért az elismerés. Végül, de nem utolsósorban a jelenlegi, 2013-as egyik közgazdasági Nobel-díjas, Shiller egyik nagy munkája is a lelki tényezők gazdaságban elfoglalt helyével foglalkozik.⁴

Mi is az a főáram, avagy a mainstream közgazdaságtan? Az ortodox közgazdaságtan szerint a következő axiómák érvényesülnek a tudományág határain belül: racionalitás, hasznosságmaximalizálás, egyensúlyra való törekvés, tökéletes informáltság meglétének feltételezése. A közgazdaságtant éppen a racionalitás fogalma tette tudományággá, kötelessége tehát a lehető legközelebbi megoldásokat szolgáltatni a szóban forgó probléma orvoslására. Az emberi tőke szemszögéből tekintve könnyen beláthatjuk, hogy minden ember más és más, másféleképpen vagyunk altruisták, hasznosságunkat különböző időben másképpen éljük meg és juttatjuk érvényre. Egyensúly elérése statikus állapotot irányoz elő, az unortodoxia pedig dinamikában, folytonosságban gondolkodik. Kötelező továbbá belátnunk, hogy tökéletes informáltság nincsen – ami a mainstream egyik alappillére. A fogyasztó, avagy döntéshozó csak a számára adott pillanatban elérhető, rendelkezésre álló információ-, avagy döntési csomagból tudja a számára legmegfelelőbbet kiválasztani.

Aki azonban azt gondolja, hogy most a racionalitás ellen beszélnek, téved. A racionális gondolkodás elengedhetetlen egy jó döntés meghozatalához. Észre kell azonban vennünk, hogy a jelenlegi, információval teli világunkban ez ilyen formában nem lehetséges. Valós világunk annál komplexebb, bizonytalanabb, információval telibb, minthogy folyamatosan racionális döntések meghozatalát tudjuk garantálni, nem csoda így, hogy a racionalitás kérdésköre mindmáig a döntésemélet központi fogalma maradt. „Gazdasági értelemben tehát az az ember nevezhető racionálisnak, aki tudja, hogy számára mi a jó és aszerint cselekszik” (Magyarai Beck 2000, 79).

(Interdiszciplinaritás) Hogyan is alakult ki ez az új irányzat, az unortodoxia, amely nagy népszerűségnek örvend immáron pár tíz éve a latin-amerikai gazdaságpolitikákban is? Ha a kezdetekhez visszakanyarodunk, a tudományok atyja a filozófiatudomány volt. A fő kérdés e tudományban mindig is az volt, mi számít jónak és mi rossznak. Az idő előrehaladtával szépen sorjában kialakultak más tudományágak is, mint szociológia, antropológia, jogtudomány, politológia – a teljesség igénye nélkül. Minden tudomány kereste saját problémáira a megoldást, de néha falakba ütközött. Ilyen fálnak tekinthetjük a 2008-ban kezdődő gazdasági világválságot is. A közgazdaságtan legvitaindíttóbb fogalma a 20. század második felétől az interdiszciplinaritás volt. Előkerültek olyan fogalmak, mint a fenntarthatóság, emberi tőke, tehát a gazdasági elemzésekben olyan faktorok is felbukkantak, mint a környezet, emberi viselkedés, etika, erkölcs. Sokan – leginkább a mainstream közgazdászok – úgy vélik, hogy a közgazdaságtan, mint relatív fiatal tudomány elveszítene létjogosultságát, amennyiben más társtudományokat is bevonna elemzési köreibé. A cél azonban nem a konkurenciaharc, hanem a világ által feldobott kihívásokra a legfrappánsabb válaszadás. Akerloaf és a jelenlegi Nobel-díjas közgazdász, Shiller egyik nemrég megjelent könyvükben így fogalmaznak: „az a tény, hogy miért zuhannak a gazdaságok recesszióba, könnyen megmagyarázható, ha figyelembe vesszük a lelki tényezők létezését, és lehetetlen, vagy szinte lehetetlen megmagyarázni a makroökonómia jelenlegi fő áramának eszközeivel” (Akerloaf–Shiller 2011, 218). Bizonyos esetekben segítségül kell hívnunk elemzésünkhöz más tudományokat (ld. további társadalom- és természettudományok) is, hogy kielégítő válaszokat kapjunk. Hogy pár példával éljek, ily módon jött létre évtizedek alatt a közgazdaságtan és egyéb társtudományok házasságából született politikai közgazdaságtan (közgazdaságtan+politológia), fejlődésgazdaságtan (közgazdaságtan+történelem), magatartás-, avagy viselkedés-gazdaságtan (közgazdaságtan+pszichológia), ökológiai gazdaságtan (közgazdaságtan+geológia), feminista közgazdaságtan (közgazdaságtan+szociológia), boldogság közgazdaságtana (közgazdaságtan+filozófia). Létezik még továbbá termodinamika, német iskola, osztrák iskola, régi institucionalisták, és bővíthetnénk a sort, de most nem ez a célunk, rengeteg irányzat létezik, most csak a legelterjedtebbek kerültek kiemelésre. Érdekesképpen megemlítem, hogy még egy nagyon távolinak tűnő tudományterület is kapcsolatba hozható a közgazdaságtannal. Nemrégiben egy kínai viselkedési közgazdász-kutató – Keith Chen – megállapította, hogy ha egy nyelvben élesen elkülönül a jövő idő, ilyen például a magyar nyelv is, alulárazzuk a jövő veszélyeit. Így a nyelvünk által meghatározott attitűdök és magatartásminták miatt, kevesebbet takarítunk meg (valamint többet dohányzunk) egyéb magyarázótenezőktől függetlenül (Keith 2013). Érdekes módon, még a nyelvtudomány – a közgazdaságtantól kétségtelenül nagyon távol eső tudományterület – is hat a közgazdaságtanra, hat pénzügyi viselkedésünkre.

A tudományterületek kapcsolódásának bemutatására bemutatok egy fúziót. Ebben az esetben a pszichológia tudományát használja fel a közgazdaságtan bizonyos gazdasági kérdések megválaszolására. Nevezetesen ez a gazdaságpszichológia, más néven viselkedés/magatartás-közgazdaságtan.

(Viselkedés-/Magatartás-gazdaságtan) Sajnálatos tény, hogy a külföldön egyre nagyobb popularitásra számot tevő tudományág hazánk felsőoktatási rendszerében nem tud gyökeret vetni. Számos helyen olvasom, hogy emberek tömege vesz részt külföldi neves egyetemek online kurzusain, hiszen olyan témák, mint motiváció, önkontroll, tudatosság nagy népszerűségnek örvendnek napjainkban. Miért nem tudnak beférkőzni ezek az általunk is keresett kurzusok a magyar egyetemek oktatási repertoárjába? Miért nem lehet valóságosabb, gyakorlatiasabb a közgazdaságtudomány? Ezt a kérdéskört boncolgatja Csaba László is egy, a közelmúltban megjelent cikkében (Csaba 2013).

A viselkedés-közgazdaságtan területe is számos Nobel-díjossal büszkélkedhet, közülük talán Gary Becker nevéét kell kihangsúlyoznunk, aki a kitüntetést 1992-ben a mikroökonómiai

elemzésnek az emberi viselkedés és együttműködés, többek között a nempiaci magatartás széles területeire való kiterjesztéséért kapta, és ezzel úttörőnek számított. Hazánkban is akad számos „követője”. Az „unortodox gazdaságpolitika hazai atyja”⁵ Kopátsy Sándor, az Új közgazdaságtan című nemrég megjelent művében kifejti, hogy „a közgazdaságtan figyelmen kívül hagy olyan tényezőket, mint a kultúra és a viselkedési mód, és ezt nem tekinti a gazdaság működését alakító tényezőnek.” (Kopátsy 2011, 29) Bevezetőjében írja, hogy a minőség társadalmának elérése lenne minden nemzet célja. Brazília is ennek a gondolkodásmódnak köszönheti gyors ütemű felemelkedését, derül ki többek között az MTA Világgazdasági Kutatóintézet kiadványából. A nem mainstream gazdaságpolitika hatására Brazília éves növekedése 2004 és 2008 között 2%-ról 4,8%-ra nőtt. 2008-ban hozták létre a Stratégiai Bizottságot, amely központjában a humán erőforrások jobb kihasználása áll. (Farkas et al. 2012, 98). India is a minőségi humán tőke mellett tette le a voksát, és előrejelzések szerint 2032-re meg fogja előzni Kínát. A több éves stagnálás után Japán is unortodox intézkedésekkel akarja gazdaságát lendületbe hozni.⁶ Az a tanulság, hogy a népek sorsa csak időlegesen függhet a politikai és gazdasági módszerektől, végső soron azt a lakosság kultúrája, viselkedése határozza meg (Kopátsy 2011, 30). Kornai János, a közgazdasági Nobel-díjra is jelölt nagy magyar tudós, a rendszerek nagy összehasonlítójának véleménye szerint is a krónikus állapotokat, többek között mint a „többlet gazdaságot ... nem az állam és a központi bank makroszintű gazdaságpolitikája hozza létre, hanem a mikrostruktúra, a szereplők magatartása és viselkedésük kölcsönhatásai.” (Kornai 2010, 952) További érv a társadalomtudományi vizsgálódás kiszélesítése mellett Magyarai Beck tollából: „Miután a közgazdaságtan rájött, hogy a homo oeconomicus nemcsak testtel, hanem lélekkel is rendelkezik, egyre jobban teret hódított a viselkedéstudomány a közgazdaságtan emberi tényezőjének analízise szempontjából. Az emberi testről kiderült ugyanis, hogy csak a keretét adja a programoknak, amiket a személyiség a társadalomtól, a kultúrától kap, illetve aktívan átvesz.” (Magyarai Beck 2000, 15)

Magyarországon csak nemrég került rivaldafénybe és a média hasábjaira olyan jellegű kutatás, amely a viselkedés-közgazdaságtan területére kalauzol bennünket. A pletyka hatását vizsgálták, illetve az önkontrollképesség és az érzelmek egymáshoz való viszonyát.⁷ Szerzőtársammal együtt ezen témakörben végeztünk vizsgálatot egyetemi hallgatókkal 2012-ben, amikor is bebizonyosodott, hogy a jelenkor közgazdászhallgatói gazdasági döntéseikben (is) érzelemdomináltak, hiszen a hallgatók cca. 18%-a lenne képes jelen helyzetében „racionális” gazdasági döntések meghozatalára (Bolla-Faragó 2012).

Ez az eredmény fedi Goleman szavait, miszerint „aránytalanul feldicsérik a tiszta racionalitás értékét és hozadékát, amit az IQ-val szokás mérni, márpedig az értelem az eluralkodó érzelmek mellett nem rüg labdába” (Goleman 1997, 18). A fent bemutatott kutatás mellett megannyi más kutatás is azt bizonyítja, hogy érdemes hangsúlyt fektetni a humán tényezőre, hiszen „az ember kimerészkedik más társadalomtudományi területekre, és megszűnik önérdékét követő egyednek lenni a gazdasági univerzumban és megjelenik a maga teljességében: az ember, aki a vágyak, hiúság, agresszió rabja. . . . Megszületett az a társadalomban élő, *érzelmek, hagyományok, berögződések* által befolyásolt ember ... életre kelt a »homo politicus« vagy »homo sociologicus«” (Hámori 2003, 15). Hámori Balázs „Érzelem-gazdaságtan” című műve alaposan bemutatja az érzelmek szerepét a gazdasági döntésekben és kifejti, hogy az érzelmek nem lehetnek exogén tényezők a döntések vizsgálatánál, hiszen az emberek nem robotok, hanem érzelmmel teli lények. Ha érzelmeiket döntéshozatalnál nem tudják kontroll alatt tartani, már nem tudnak racionális döntést hozni. Goleman fő művében is leírja, hogy „az érzelmek rendszerint elengedhetetlenek a racionális döntéshozatalnál, mivel az érzelmek hatnak a racionalitásra” (Goleman 1993, 50). A hús-vér ember minden helyzetben képtelen érzelmeit elnyomva létezni. Döntéseit tehát bármely pillanatban befolyásolhatják érzelmei.

A döntés tudománya nem korlátozódik tehát az ésszerű, racionális döntésekre. Példának okáért egy munkahelyen egy „homo oeconomicus” is szívesebben végzi munkáját számára szimpatikus emberek társaságában, vagy gondoljunk csak az állásinterjúk intézményére vagy az alkalmazott gazdaságtan tudományára, azon belül is a gazdaságtan által használt marketing-eszközökre. Az előbbi a szimpátiára helyezi a hangsúlyt, az utóbbi az érzelmeinkkel operál.

Egy elhízással kapcsolatos kutatás a következő eredményeket hozta: „Egy jól megválasztott közismert személy, mesefigura 20,3%-ban, egy nyereséjnijáték 50,1%-ban, a termékhez ingyenesen járó ajándéktárgy mintegy 55,0%-ban képes befolyásolni a fiatalokú fogyasztót.” (Szűcs 2011, 96). Ez csak egy példa annak bizonyítására, hogy a marketing-tevékenység, amely a közgazdaságtan egyik területének, az alkalmazott gazdaságtannak része, mekkora torzulást tud okozni a racionális fogyasztói döntésekben.

Ahogy Hámori Balázs is említi, a haszonmaximalizáló, mindig hideg fejjel döntést hozó Robinsón már a múlté, a „homo oeconomicus” helyét átveszi egy társadalomba ágyazott sokkal realisabb emberkép, „homo socio-oeconomicus”. (Hámori 2003, 15) Nem kell azonban feladni a racionális viselkedési sémát, azonban vannak olyan élethelyzetek, amikor a döntési helyzetben lévő eszköztárunkat kiterjesztjük nem racionális, ha úgy tetszik heterodox, elhajló faktorokkal. Az imént bemutatott példák is ezt a megállapítást támasztják alá.

Ha az egyéni síkról társadalmi síkra lépünk, országelemzések esetén is vannak olyan tényezők, amelyek nem hagynak teret az ország növekedésének. A jóindulat, rosszindulat, irigység, altruizmus vizsgálatát aktuálisnak érezhetjük régióinkban, a „homo tranzienst”⁸-ek országában. Vizsgálatok bizonyították, hogy „az irigység korlátokat állít a növekedés és az innováció elé, és így végső soron csökkenti a társadalmi jólétet” (Hámori 2003). Láthatjuk, hogy van létjogosultsága és mind jobban teret hódít a közgazdászok körében a gazdasági ember olyan metaforája, ahol „az agresszióknak éppoly nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint az irigységnek, s amelyben az »érzelemmentes« kalkulációt előíró piac, ha izmosodóban van is, még korántsem meghatározó – aligha írhatnánk le híuen a fejlett piacgazdaságok ideáltípusát megjelenítő neoklasszikus ortodoxia fogalomrendszerével és hagyományos eszköztárával” (Hámori 2003).

A pszichológia jelentőségét már csak azért sem becsülhetjük alul, hiszen a közgazdaságtudomány egyik legmaterialistább ágába is beszívárgott, és tartja előkelő pozícióját, hiszen „a pénzügyi viselkedéstan már immáron másfél évtizede a pénzügytan legfontosabb irányzata” (Komáromi 2004, 24). Hihetetlennek tűnik, de igaz, hogy az emberi viselkedés napjainkban a közgazdaságtan egyik „legmainstream”-ebb ágával lépett házasságra, és a pénzügyi viselkedéstan a közgazdaságtan egyik legdinamikusabban fejlődő ága lett. Érdekes továbbá, hogy egy nemrégiben díjnyertes pénzügyi viselkedéstan kutatás is bizonyítja, hogy az irigység intenzitása nagymértékben nőtt 2000–2007 között a magyar lakosság körében (Zsótér–Nagy 2012). Gondoljunk el rajta, hogy az előző bekezdésben fennálló elmélet szerint ez hatással van-e hazánk gazdasági növekedésére vagy sem.

Az új közgazdasági, gazdaságelméleti tudományágak után nézzük meg azok gyakorlati hasznosításának lehetőségét a menedzsmenttudományokban. Ide sorolhatjuk az egyetemen is oktatótt döntéselméletet, humán menedzsmentet, amely az embert, mint döntéshozót, valamint döntési helyzetekben való viselkedésének megértését a legfontosabb faktornak tartja. Vezető hazai menedzsmentkiadványok szerzői is úgy vélik, hogy az információs társadalom korában az ember szerepe felértékelődött a gazdaságot mozgóttó tényezők élére (Borgulya–Barakonyi 2004).

(Döntéselmélet) Ha már a döntéseknél és közgazdaságtannál járunk, illetőleg a kettő kapcsolatát boncolgatjuk, idevágó történet a következő: egyetemi kurzusom egyik előadásán a következő kérdést kellett megválaszolni, miszerint mi is az a közgazdaságtan. Ezen egyszerű

kérdést a racionalitás fogalmával próbáltam megválaszolni évekkal ezelőtt, de mint kiderült a közgazdaságtan a „döntés tudománya”. A személet helytállóságára utal, hogy a döntésemélet hazai elismert képviselője, Zoltayné dr. Paprika Zita is a következőképpen vélekedik a döntéshozatalról: „a stratégiai döntéshozatal egy olyan határterület, melynek megalapozott átfogó vizsgálata interdiszciplináris (közgazdasági, döntéseméleti, pszichológiai, szervezetelméleti és politológiai) megközelítést igényel”. (Zoltayné 2002, 104) Kornai János nemzetközi szinten is elismert közgazdász szerint is fontos a humán tényező minősége, hiszen országunk jövőbeni döntéshozóinak megfelelő szintű kiképzésétől függ nagymértékben gazdaságunk alakulása, mivel „a »vállalat« nem személytelen, kézzel megfoghatatlan entitás; döntéseit emberek hozzák.” (Kornai 2010, 935) Fontos tehát a jelenlegi oktatási rendszert és annak állományát is górcső alá venni, az esetleges hibákat javítani (Bolla–Faragó 2012). További bizonyíték a nemracionális döntéshozatal meglétére, hiszen „amennyiben minden vállalat minden körülmények között a közgazdaságtan főárama szerinti döntéseket hozna, nem lennének különbségek a vállalatok teljesítőképessége között” (Zoltayné 2002, 105). Innen a következő elmélet.

(A korlátozott racionalitás elmélete) A mikroökonómia, a háztartások és vállalatok döntéseivel foglalkozó tudomány arra törekszik, hogy ezek a döntések a profitmaximalizálás jegyében tökéletes informáltság mellett szülessenek. Be kell azonban látnunk, már csak Herbert Simon korlátozott racionalitás-modellje miatt is, hogy nem minden ember törekszik hasznossága maximalizálására, a vállalatok alkalmazottjai nem minden esetben csak a cég érdekeit nézik, továbbá nem vagyunk minden pillanatban minden információ birtokában. Látható tehát, hogy a humán tényező minősége, valamint az információ mennyisége kulcs tényezők. Ezért a felismerésért, avagy a *korlátozott racionalitás* kérdésköréért kapta meg Herbert Simon a közgazdasági Nobel-díjat. A döntéshozók tehát nem programozható robotok, hanem hibákat vétő emberi lények, tehát tökéletlenségük végett sem képesek az élet minden területén, sem a gazdasági döntésekben a racionális döntéshozatalra. Lelki tényezők, az őket körülvevő környezet, érdekek hatnak rájuk. Több szervezeti vezető segítségével egy kérdőíves, valamint mélyinterjú vizsgálatot folytattak le. Az eredmény a következőképpen alakult: „a kérdőíves vizsgálatok alapján a vezetők magukat racionális döntéshozónak tartották, tehát ez a döntéshozatali közelítésmód bizonyult esetükben a legelfogadottabbnak. Amennyiben azokban konkrét döntési helyzetekben vizsgálták meg őket mélyinterjú segítségével, egyértelműen megmutatkozott a viselkedéstudományi modell dominanciája.” (Zoltayné 2002)

(Konklúzió) Egyre több szakirodalom boncolgatja a kérdéskört, miszerint mennyire hatja át emberi természetünk gazdasági döntéseinket, illetve mennyire nagy az önkontrollképességünk, illetve mennyire vagyunk korlátozottan racionálisak. Az érzelmek által korlátozott – gazdasági – döntések tudatosítása kulcsfontosságú, mivel a VALÓSÁGBAN folyamatosan korlátozottan racionális döntéseket tudunk csak hozni. Ahhoz, hogy a GAZDASÁG sikeres részei legyünk, vagy önkontrollképességünket kell növelnünk, ha ezt vesszük a racionalitás megtettesítőjének, vagy a PSZICHOLÓGIAI ismerettárunk segítségével domináns érzelmeinket (gazdasági döntések esetén pl. félelem, hatalom- vagy pénz iránti vágy) csökkentenünk (Bolla–Faragó 2012). A Valóság 2012. decemberi számában publikált kutatás keretein belül is bebizonyosodott, hogy jelen esetben a viselkedés-, (magatartás) közgazdaságtani kutatások, azokból való okulás, fejlődés, azaz az unortodoxia területe – mint több más országnál – nemcsak egy elcsépelet szó, hanem tartalommal bíró fogalom lehet. „Az is várható azonban, hogy a meghatározó gazdaságelmélet központi magjával való elégedetlenség felerősíti a sokszínű heterodoxnak és alternatívnak nevezett közgazdasági irányzatok szakmai vonzerejét; ami – a médiában való megjelenést tekintve – észlelésem szerint amúgy is többségben van”

(Bod 2013, 98) – és észlelésem szerint is ... innen a cikk aktualitása. Búcsúzóul megfontolásra ajánlom dr. Bagdy Emőke szavait:

Légy tudatos! – ez az egészségpszichológia [/viselkedépszichológia – a szerző megjegyzése] legfontosabb üzenete. Tanuld meg, hogy mit kell tenni, és tedd! (Bagdy 2012, 18)
Ez szükséges egy emberi(bb) közgazdaságtan életre hívásához.

IRODALOMJEGYZÉK

- Akerloaf, George A. – Shiller, Robert J. (2011): *Animal spirits, avagy a lelki tényezők szerepe a gazdaságban és a globális kapitalizmusban*. Corvina Kiadó.
- Bagdy Emőke (2012): Az érzelmi kölcsönösség adhat igazi boldogságot. in: *Pszichológia HVG Extra*, 2012/04. 16–19. o.
- Bod Péter Ákos (2013): Heterodox gazdaságpolitikák korszaka? *Köz-gazdaság*, 2013/2, 89–101. o.
- Bolla Emőke – Faragó Péter (2012): Krízishelyzet az iskolapadban – avagy emberi erőforrás válságban? in: *Válóság*, 2012. december, 94–102. o.
- Borgulya Istvánné – Barakonyi Károly (2004): *Vállalati kultúra*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest.
- Chen, Keith (2013): The effect of language on economic behaviour. Evidence from saving rates, health behaviours, and retirement assets. *American Economic Review*, 103/2, 690–731. o.
- Csaba László (2008): Módszertan és relevancia a közgazdaságtanban. A mai közgazdaságtan és a társtudományok. in: *Közgazdasági Szemle*, LV. évf., 2008. április, 285–307. o.
- Csaba László (2009): *Economics in crisis?* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csaba László (2013): *Kérdőjelek a közgazdaságtanban és oktatásában*. [web:] http://www.csabal.com/downloads/kerdojelek_a_kozgazdasagtanban.pdf (2014. 02. 15.)
- Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.) (2012): *A változó világgazdaság. Útkeresések, tapasztalatok és kilátások*. MTA KRTK Világgazdasági Intézet. Világgazdasági Kutatásokért Alapítvány.
- Goleman, Daniel (1993, 1997): *Érzelmi intelligencia*. Háttér Kiadó.
- Hámori Balázs (2006): *Érzelem-gazdaságtan*. Kossuth Kiadó, Budapest. (9–206. oldal)
- Komáromi György (2004): *Részvénytársasági buborékok anatómiája*. PhD-értekezés, Gazdálkodás-és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Veszprémi Egyetem.
- Kopátsy Sándor (2011): *Új Közgazdaságtan. A minőség társadalma*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kornai János (2010): Hiánygazdaság – többletgazdaság. Tanulmány a piac elméletéről – 1. rész. in: *Közgazdasági Szemle*, LVII. évf., 2010. november, 925–957. o.
- Magyari Beck István (2000): *A homo oeconomicustól a homo humanusig*. Aula Kiadó, Budapest.
- Szántó Richárd – Wimmer Ágnes – Zoltayné Paprika Zita (2011): *Döntéseink csapdájában, viselkedéstudományi megközelítés a döntésméletben*. Alinea Kiadó, Budapest.
- Szűcs Róbert Sándor (2012): Ki a felelős? – Áttekintés a gyermekkori elhízásról. in: *E-conom*, I. évf./1. szám, 92–103. o.
- Zoltayné Paprika Zita (2002): *Döntésmélet*. Alinea Kiadó, Budapest.
- Zsótér Boglárka – Nagy Péter (2012): *Mindennapi érzelmeink és pénzügyeink*, <http://www.asz.hu/penzugyi-szemle-cikkek/2012/mindennapi-erzelmeink-es-penzugyeink/310-321-zsoter-nagy.pdf>

JEGYZETEK

1	Csak néhány a www.origo.hu utóbbi évi cikkcímek közül.	4	Akerloaf–Shiller: <i>Animal Spirits</i> ... i. m.
2	http://gregmankiw.blogspot.jp/2006/05/scientists-and-engineers.html	5	www.index.hu , 2013.07.13.
3	http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/2-04122013-BP/EN/2-04122013-BP-EN.PDF	6	http://hvg.hu/gazdasag/20130523_Unortodox_politikaval_szarnyalnak_a_japan 2014.02.15.
		7	http://index.hu/gazdasag/2013/02/16/koszege_botond/ 2014.02.17.
		8	Kelet-Európában élő átmeneti ember.

A közép- és kelet-európai történetírás¹

A közép- és kelet-európai történetíráshoz² mindenekelőtt az volna megjegyezhető, hogy alapvetően követő volt, tehát többé-kevésbé (nem minden területen és államban persze) követte a nyugat-európai történetírás mintáit. (Különösen a cseh és a lengyel területeken – időnként államokban, valamint Oroszországban is, de erről később.)

Ennek alapján lehet állítani, hogy a 16–18. században itt is jelentkezik, jóllehet meglehetősen töredékesen, a kritikai történetírás, azaz a források módszeres összegyűjtésének, illetve mondjuk a segédtudományok művelésének néhány személyisége és eleme. Ez – hasonlóan Nyugat-Európaéhoz – alkalmanként felekezeti és nemzeti retorikával párosul/egészítődik ki, s olyan neveket lehet megemlíteni ebből a szempontból, mint a cseh filológiai-kritika megteremtője Dobner és Dobrowsky³, a lengyel Narusewic és Lelewel⁴, vagy az orosz Lomonoszov és Taticsev.⁵

A 19. század elvileg a nemzeti ébredés kora, s ebben a nemzeti öntudatra ébredésben lényegi szerepe van a történetírásnak is, különösen a század első felében. Ezt az időszakot lehetne a romantikus történetírás időszakának nevezni, amikor is a történelem felé fordulás oka a dicsőséges nemzeti múlt felfedezése iránti igény, a múlt iránti lelkesedés felkeltése volt (mint Horvát Istvánnál), aminek egyik leginkább kedvelt terepe az őstörténet, a nagy ősök keresése – vagy inkább feltalálása – volt. Ez a periódus ugyanis (bár nem ekkor fogalmazták meg először) a latin-, illetve dákó-román kontinuitás⁶, a nagymorva birodalomról szóló mítoszok virágzásának kora, de ekkor indul meg a szláv népek ún. öntudatra ébredése is, s számos munkában gyűjtik össze, örökítik meg a szláv nyelv(ek), a kultúra, a népballadák, zene stb. korábbi alkotásait, amelyek mind azt bizonyították volna, hogy e népek már régóta önálló népi egyéniséggel és kultúrával rendelkeztek.⁷ Ki lehet emelni ebből az időszakból a cseh *Palacký* munkáit⁸ (aki persze jelentős iskolázottsággal és történetírói erudícióval rendelkezett, s munkái során a huszitizmusban, tehát a németek és magyarok elleni függetlenségi háborúban találta meg a cseh nép/nemzet múltjának legdicsőbb korszakát, s aki a szlávok legnagyobb szerencsétlenségének a magyarok Kárpát-medencében történő letelepedését tartotta. De igen fontosak és beszédesek a szlovák Safarik, a szerb Vuk Karadzic, az ukrán Tarasz Sevcenko⁹, az orosz Karamzin munkái is¹⁰, valamint pl. a litván Daukantas¹¹, akik mindannyian e nemzeti-népi öntudatra ébredés szolgálatában tevékenykedtek.¹²

A század második felére ehhez képest az volt a jellemző, hogy bizonyos területeken (ahol ennek részben korábbi hagyományai vagy inkább előzményei és előfeltételei is voltak) meghonosodnak a rankei típusú történettudomány bizonyos elemei. Így (ennek mintáit, módszereit nyugat-európai – többnyire német – egyetemeken tanulták a készítő) jelentős forrásgyűjtemények indultak (a *Monumenta Germaniae Historica* mintájára), a cseheknél például a *Monumenta Bohemiae Historica*, a lengyeleknél a *Monumenta Poloniae Historica*, a románok inkább egyszemélyes vállalkozása, a Hurmuzaki stb.¹³ De ez a periódus a szakfolyóiratok megindulásának kora is, amelyek közül a legnevezetesebbek a máig is működő *Casopis Historicky*, illetve a *Kwartalnik Historyczny*. Ez az időszak e térségben is a szemináriumi rendszer (ez a segédtudományokban való jártasság, a filológiai kritika elsajátításának lehetőségét biztosította) kialakulásának kora, de itt is többnyire az a jellemző, amit a magyar viszonyokat taglalva említettünk: ez részben parciális volt, tehát mondjuk csak személyekhez kötődött, s így csupán egy-két segédtudomány

– oklevéltan, paleográfia – elsajátítására volt lehetőség. Másrészt inkább a nyugat-európai nagy egyetemeken és intézményekben (Sickel-féle Institut für die Österreichische Geschichtsforschung, École des Chartes) volt erre lehetőség.¹⁴ Fontosnak tekinthető, hogy a legkitűnőbb történészek közül többen elméleti kérdésekkel is foglalkoztak, egyfajta módszertani bevezető, historika írásával is kísérleteztek, ezek azonban inkább Bernheim, Langlois-Seignobos, Freeman szabad fordításai voltak, itt-ott engedményeket téve a pozitivistá történeti/történetírói pozíciónak.¹⁵

Érdemes megjegyezni, hogy természetesen a rankei történetírás azon jellegzetességét is átvették, miszerint az állami és a politikai történetírás („Der Primat der Aussenpolitik”) állt a középpontban történetírásukban, bár ennek ezen a területen némileg megváltozott a kontextusa. Mindenesetre a történetírás fő feladatának a nemzetállami építkezés elősegítését tartotta, egyes történészek (pl. a román Kogalniceanu¹⁶) politikusi, miniszterelnöki pozíciót is betöltöttek. Jellemzőnek tartható a lengyel történetírás ún. varsói és krakkói iskolájának a vitája (Szujski-Bohrzinski stb.¹⁷), amely mindenekelőtt a lengyel állam 18. században bekövetkezett felbomlásának okai körül forgott. Az egyik iskola (varsói) ebben sokkal nagyobb szerepet tulajdonított a lengyel társadalom belső ellentmondásainak és torzulásainak, a nagyszámú lengyel nemességnek és a rendi anarchiának, ami pl. a lengyel parasztság helyzetének olyan hihetetlen mértékű bizonytalanságát és romlását eredményezte, hogy egyenesen örült a rendezetebb körülményeket biztosító porosz megszállásnak. Ehhez képest a krakkói iskola Lengyelország háromszori felosztásának, és így a lengyel állam bukásának fő okát a kedvezőtlen külpolitikai helyzetben, az osztrák, porosz és orosz birodalom mohó terjeszkedési törekvéseiben látta, hiszen a velük való szembeszállás, a lengyel nemzet létének biztosítása, a nemzeti szuverenitás egyébként is a lengyel történelem generális problémája.¹⁸

A két világháború közötti időszak Közép- és Kelet-Európában részben a nemzeti-állami történetírás továbbélését, kontinuitását hozta magával.¹⁹ Ez több területen/térségben érthető is volt, hiszen (vö. Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország) több állam ekkor nyerte el, illetve vissza függetlenségét, s így egyértelmű feladata lett a történetírásnak e nemzeti-állami lét több évszázados (esetenként évezredes) folyamatosságának a bizonyítása.

A térség leginkább jelentős, vagy inkább vezető történészei ennek a szemléletnek a bővületében alkottak, például a lengyel Askenazi, a cseh Pekar, a szlovák D. Rapant²⁰, a bolgár Zlatarski, Muftafcsiev²¹, a horvát Sisic vagy a román N. Iorga²². Különösen is ismert (akár szélesebb körökben is) ez utóbbi, aki – jellemző módon – jelentős állami-politikai tisztségeket is betöltött, néhány éven keresztül miniszterelnök is volt, és a valaha élt legtermékenyebb történészek/történetírók közé tartozik.²³ Hiszen több mint tízezer publikációja jelent meg (köztük ezernél több könyv), s munkái a román történelem különböző szempontú és korokban készült összefoglalásán kívül kiterjedtek Erdély, a török birodalom vagy akár Bizánc történetére is. Utóbbiak persze mind összefüggtek Románia történetével, amelyben Iorga fő szempontja a román állami kontinuitás, illetve a három nagyobb politikai egység, Havasalföld, Moldva és Erdély összetartozásának a bizonyítása volt. Iorga történeteiben ezért azok játszották a központi szerepet, akik ezt megvalósították és előkészítették, legfőképpen Vitéz Mihály.²⁴

Hozzá kell tenni, hogy mindez nem meríti ki e térségben sem a történetírást, hiszen e konzervatív (de vezető), a nemzeti retorikát középpontba helyező irányzatokkal és személyekkel szemben megfogalmazódnak olyan törekvések is, amelyek a politikatörténeti orientációt meg kívánják haladni a Nyugat-Európában ekkor már jelentős mértékben regnáló társadalomtörténeti/szociologisztikus szempontokkal is. Ez történhet a nemzeti retorikán

belül is (vö. Iorga ellenfelei a két világháború közötti román történetírásban)²⁵, de ezt meghaladó célzattal is, hiszen a lengyel történetírók közül többen – O. Halecki különösen²⁶ – felvetik a térség összehasonlító társadalomtörténete megírásának a szükségességét is. Ennek fő feladata nem a dicső nemzeti múlt bemutatása lenne, hanem sokkal inkább a térség polgárosodási-civilizációs fejlődésének (pl. városiasodás) a nyugat-európaival (és a kelet-európaival) szembeni összehasonlítása, a lemaradás, megtorpanás a töredezettség okainak a feltárása. Azt helyezték volna előtérbe tehát inkább vizsgálataikban, ami közös e népek történetében (társadalmában, népesedésében, városiasodásában, művelődésében... stb.). Ugyanakkor aláhúzták a térségnek a Nyugat-Európával való kapcsolatait is, tehát a keleti, megmerevedett, autokrata társadalmi és politikai alakzatoktól való eltérését is, és így egy átmeneti zóna, Kelet-Közép-Európa keretein belül gondolkodtak.²⁷

Hozzá kell tenni ezzel egyidejűleg, hogy bizonyos területeken/országokban igen erőteljes volt a szellemtörténet hatása és befolyása is (az orosz viszonyokról lesz még szó), sőt a történetelmélet, történetfilozófia is, persze elsősorban a nemzeti sorskérdések, a nemzeti hovatartozás problematikáját középpontba állítva. Közülük bizonyos vonatkozásban európai ismertségre tett szert (igaz, hogy akkor már nem hazájukban élve) a román történeti gondolkodás, pl. a nagy vallástörténész – és persze sajnos Vaszgárda-tag és szimpatizáns – Mircea Eliade, Cioran, Noica. (Utóbbi már inkább a háború után.²⁸) Ők szinte valamennyien egyfajta Nyugat-kritikát fogalmaztak meg, amely részben a szellemtörténet jegyében a Nyugat-Európai civilizáció kifulladását, az ipari-technikai társadalmak eltömegesedését és útvesztését, a tudomány szolgává válását... stb. tematizálták, s ezért kétségbe vonták azt a programot, hogy Románia ennek útját kövesse. Ezzel szemben kifejezetten fő feladatnak – és egyfajta panaceának – a román népi egyéniség megőrzését tartották, a román történelem autochton és keleti vonatkozásait és kapcsolatát hangsúlyozták – vö. az ortodox, pravoszláv egyházzal összefüggő álláspontjuk –, sőt Mircea Eliade egy kifejezetten Nyugat-ellenes, antihistorista álláspontot fogalmazott meg.²⁹ Szerinte ugyanis az „ugyannak az örök visszatérésé”-n alapuló keleti, misztikus gondolkodásmód hitelesebb valóság és világértelmezés, mint az Isten országához a történelmen és a haladáson keresztül eljutni kívánó judeo-keresztény hagyomány, amely végül Nyugat-Európának a két világháború közötti kiüttlanságába torkollott.³⁰

A térség háború utáni történetírásának jellegét természetesen az 1945 utáni fordulat határozta meg, s ezután itt is a marxista történetírás korszakáról, sőt egyeduralmáról beszélhetünk. Előljáróban el kell oszlatnunk azt a félreértést és illúziót, mintha a marxista történetírás (főleg ebben a kelet-európai változatában) valamiféle demokratikusabb, az alsóbb társadalmi rétegek és a nép történetét középpontba állító, gazdaság- és társadalomtörténet-centrikus történetírás lett volna, és így kapcsolódna a nyugat-európai modernizáló, szcientista iskolákhoz.³¹ A marxista történetírás ebben a formájában ugyanis óriási visszaesést jelentett még a két világháború közötti történetíráshoz képest is, mert annak viszonylagos sokszínűségével (vö. a társadalomtörténeti, szellemtörténeti, népiségtörténeti elemek, illetve irányzatok) szemben visszatért a történetírás leginkább primitív formájához, a politikai eseménytörténethez. A „történettudomány” fő szűzsége ugyanis az osztályharc, az osztályok összeütközésének és konfliktusainak története volt, ami egyértelműen politikai eseménytörténetet involvál. De igen fontos velejárója volt még mindennek az ún. citatológia (tehát a módszeres forráskritika, pl. a segédtudományok művelésének elhanyagolása), általában a középkor és az ókor marginalizálása, az újkor és a közelmúlt – középpontban a párttörténet – dominanciája, sőt bizonyos területeken a hagiográfia évezredek tradícióinak újbóli felbukkanása (s így a történelemnek erre való redukálása) is.³²

Természetesen mindegyik számos példát lehetne hozni, s számos olyat is, amelyek je-

lentősen árnyalják vagy élesítik ezt a képet, a következőkben mégis inkább néhány olyan elemet emelnék ki, amelyek módosítják az itt elmondottakat, hiszen – jellemző módon a demokratikusabb/polgáribb elemek megjelenésével együtt – több olyan tendencia is megfigyelhető, amelyek modernebb, Nyugat-Európához inkább kötődő társadalom- és gazdaságtörténeti kezdeményezést jelentenek.

Ilyen például a lengyel történetírás gazdaság- és társadalomtörténeti vonulata, amely alkalmanként igen közel kerül az Annaleshoz is a maga modell- és sktruktúráalkotó kísérleteivel (többször is publikálnak ott), illetve elméleti-teoretikus eredményeivel. (Vö. W. Kula, Ciepelewski, J. Topolski, B. Geremek, K. Pomian, Kloczowski stb.³³). De ilyennek tekinthető az NDK történetíráson belül J. Kuczynski híres gazdaságtörténeti tanszéke és vállalkozása, a „Die Alltagsgeschichte des deutschen Volkes”³⁴, amely a „nép” történetét tárgyalva a mindennapok antropológisztikus megközelítését is felveti, egyfajta előképül szolgálva az említett, s utóbb nagy hírnévre szert tett „Alltagsgeschichté”-nek. Meg lehet említeni bizonyos történészeket a cseh (J. Koralka, M. Hroch)³⁵ a szlovák (D. Kovac, L. Liptak)³⁶ a román³⁷ (D. Prodan, N. Djuvara³⁸, A. Dutu, L. Boia, S. Papacostea, A. Philippidi, V. Neumann) és az orosz-szovjet történetírásban (vö. alább) is, ők azonban (persze ez a lengyel és az NDK esetekre is igaz), inkább a történettudomány margóján helyezkedtek el³⁹, amit alkalmanként az ellenzéki politikai mozgalmakban való tevékeny szerepük is alátámaszt.⁴⁰

Fontos itt még megjegyezni, hogy az 1990-es, tehát a térségben való rendszerváltozások utáni években – természetesen nyugat-európai minták alapján és az ebből következő meglehetősen késéssel – az ún. posztmodern történetírás számos jelensége is felbukkant a tárgyalt nemzetek történetírásaiban. Jelenti ez az ún. történeti antropológiai munkák megjelenését (sokszor a nyugat-európaiak lefordítását), a mikrotörténelem, a mindennapok, az emlékezet, a női történet, a mítoszok, a történeti imagológia, a kisebb közösségek kutatásának előtérbe kerülését, az elméleti kérdések iránt megújuló érdeklődést, stb. – például az említett L. Boia, a lengyel (persze emigráns) J. T. Gross, a szintén említett Kloczowski, E. Domanska, Zamoyski, a román Bogdan Murgescu, a horvát „Otium” folyóirat vagy M. Gross, a bolgár Maria Todorova, Tz. Todorov (szintén emigráns) tevékenységében.⁴¹

Ugyanakkor talán zajosabb a hagyományos és konzervatív politikai történet, az elméleti kérdések iránt kevésbé érdeklődő, inkább empirikus, a nemzeti történelem nagy narratíváit felmelegítő, illetve kifejezetten a nemzeti identitás megteremtésén munkálkodó (alkalmanként egészen fundamentalista) történészek tábora.

Természetesen az osztrák történetírás nem tartozik a kelet-európai történetíráshoz, ugyanakkor mindenképpen ki kell térnünk erre röviden, mert egyfajta támpontot adhat ennek értékeléséhez, számos kelet-európai vonatkozása van (pl. a következőkben említendő Kelet-Európa-kutatások) sőt, a magyar történetírás egyfajta összehasonlító vizsgálatához is bizonyos mérce lehet.⁴²

Az osztrák történetírás hasonló a kelet-európai történetíráshoz abban, hogy sok vonatkozásban követte a nyugat-európaiakat, bár bizonyos esetekben (főként a 19. században) az élenjáró német történetírással szinte karöltve fejlődött.

A középkori előzmények után (pl. Troppauai Márton, Thomas Ebendorfer)⁴³ a 16–18. században itt is megfigyelhető a forrásgyűjtő, erudita irányzat megjelenése, azaz megkezdődött a történetírás egyfajta tudományos művelése.⁴⁴ A 18. században különösen jelentős volt az ún. bécsi kameralisták működése, akik (Turgot-hoz, Quesney-hez, a fiziokratákhoz hasonlóan) praktikus okokból, közgazdasági, statisztikai, demográfiai szempontból érdeklődtek a múlt kérdéseiről.⁴⁵

A 19. században, mindenekelőtt annak második felében, az osztrák történetírás is nagy léptékkal haladt a történetírás professzionalizálódása irányában, magától értetődően itt is (sőt itt aztán elsősorban a térségben) rankei minták alapján. Megkezdődött a – mindenekelőtt a Habsburg-ház történetére vonatkozó – forrásanyag összegyűjtése, amelynek során nagy mennyiségben adták ki, immár módszeresen a korábbi osztrák történelemre vonatkozó okleveles, elbeszélő és akta jellegű forrásokat.⁴⁶ („*Fontes Rerum Austriacarum*”, „*Monumenta Habsburgiensis*”⁴⁷, számos anyag a „*Monumenta Germaniae Historica*”-ban, s az újkori anyag feldolgozására jött létre a 20. század elején a „*Comission für die neuere Geschichte Österreichs*”⁴⁸) Az intézményesülés igen jelentős összetevője volt itt is a szemináriumi rendszer kialakulása, amely az elsődleges forrásokkal való bányászati tudás, azaz mindenekelőtt a segédtudományokban való jártasság elsajátításának volt a kerete/intézménye. A legjelentősebb ilyen jellegű intézmény azonban (az École des Chartes-hoz hasonlóan) egyetemen kívül működött. A híres és részben már érintett „*Institut für die österreichische Geschichtsforschung*”-ről van szó, amelyet Th. Sickel alapított 1854-ben, s amely a szakszerű forráskritika, a segédtudományokban (főként diplomatika, de paleográfia, genealógia stb. is) való jártasság elsajátításának intézménye volt, ahol a későbbiekben számos magyar és kelet-európai (lengyel, cseh, román) történész is megismerkedett a történészi munka alapjaival. Az intézet fő kiadványa az első szakszerűen szerkesztett (maig is a legjelentősebb) osztrák történészfolyóirat, a „*Mitteilungen des Instituts für die österreichische Geschichtsforschung*” (MIÖG) volt⁴⁹, amely a *Historische Zeitschrift* mintájára jött létre, s szakszerű, lábjegyzetekkel alaposan ellátott tanulmányokat közölt az osztrák és az európai történelemről, tájékoztatott a külföldi történeti irodalomról, forrásokat és recenziókat közölt, s részben itt lehetett lefolytatni az osztrák történetírás különböző kérdéseivel összefüggő vitákat is.⁵⁰

Igen lényeges elem volt az osztrák történetírásban is a specializáció megjelenése, amelynek persze voltak már előzményei, hiszen Hammer Purgstall már a 19. század első felében az orientalisztika, illetve turkológia európai hírnevű mesterének számított.⁵¹ A század utolsó harmadában azután szintén európai hírnevet szerzett az osztrák diplomáciatörténet (Friedjung, A. Huber, A. Helfert, A. von Arneth, A. Springer, F. Krones⁵²), de főképpen például a balkanisztika, illetve pl. Jirecek, aki a modern bulgarisztika egyik megalapítójának tekinthető⁵³, vagy a magyar szempontból is igen jelentősnek tekinthető gazdaságtörténet (Roscher, Inama Sternegg), sőt az egyháztörténet (Pastor) is⁵⁴.

Természetesen az osztrák professzionális történetírásnak is voltak ideológiai felhangjai, hiszen döntő szempont a politikatörténet (a rankei „*Primat der Aussenpolitik*”) volt, s alapvető kérdés a nemzeti szuverenitás problémája⁵⁵, azaz a történészeknek mindenekelőtt az egységes – alkalmanként „nagy” – osztrák nemzet kialakulásához kellett municiót szolgáltatniuk, amelyben döntő szerepet kaptak a kiemelkedő uralkodói egyéniségek (de Savoyai Jenő is⁵⁶), alapvető volt a katolikus szempont érvényesítése, illetve pl. a nemzeti/rendi függetlenségi mozgalmak (cseh, lengyel, magyar) elítélése. Ebből a szempontból igen jellemző a korábban már tárgyalt Sybel–Ficker-vita⁵⁷, amelyben utóbbi a középkori német-római császárság itáliai politikáját pozitívan értékelte, mert ebben a Habsburg univerzalizmus egyfajta előképét látta, s mindezzel a német egység nagynémet, azaz Habsburg vezetéssel történő megvalósításáért tört lándzsát.⁵⁸

A két világháború közötti osztrák történetírás (amely persze ekkor jelentős mértékben más kereteket kapott és átalakult)⁵⁹ egyik legfontosabb, de mindenképpen sajátos irányzata az ún. „*gesamtdeutsch*” történetírás/történetfelfogás volt.⁶⁰ A „*gesamtdeutsch*” történetfelfogás lényegében a „kisnémet” (Sybel) és a „nagynémet” (Ficker) történetírás egyfajta ötvözéséből jött létre, s nyilvánvaló politikai célja a porosz és a Habsburg el-

lentétek meghaladása, a német nagyhatalmi törekvések megalapozása volt. Ennek jegyében⁶¹ alapvetően pozitívan ítélte meg a Habsburgok szerepét a német történelemben, de a „Drang nach Osten”-t, vagyis a poroszok által képviselt kelet-európai gyarmatosítást is, valamint 1866-ot, illetve a német egyesítés porosz vezetéssel történő megvalósítását sem sérelmezte. Fontos eleme volt a felfogásnak az ún. Mitteleuropa gondolat⁶², amelynek képviselői az első világháború alatt inkább a megegyezéssel béke híveként kívántak politizálni (Verstaendigungsfrieden), a közép-európai államok szövetségét és egymásra utaltságát hangsúlyozták és nem ragaszkodtak mindebben feltétlenül a kizárólagos német vezető szerephez.

Hangsúlyozni kell mindezzel együtt, hogy talán ebben az időszakban az osztrák történetírás egyfajta „szellemtörténeti” korszakáról is beszélhetünk. Mindezt alátámasztja maga Srbik is – az ún. „gesamtdeutsch” történetírás vezető személyisége⁶³ –, aki fiatal korában mindenekelőtt diplomácia- és eszmetörténeti kérdésekkel foglalkozott. Igen jelentős, nagy visszhangot kiváltott műve az első világháború után a 3 kötetes Metternich-életrajza⁶⁴, amely a konzervatív politikust alapvetően megértően, rokonszenvvel, pozitív színekkel ábrázolja, ami magában rejtje a politikai nézeteivel való azonosulást is (tehát a Habsburg és katolikus szempontok érvényesítését). Srbik az Anschluss, illetve a náci hatalomátvétel után politikai szerepet is vállalt (ekkor fogalmazza meg tulajdonképpen a „gesamtdeutsch” történetfelfogás lényegét is), az osztrák akadémia elnöke lett.⁶⁵ A háború után írta meg a máig is alapvetőnek tekinthető „*Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart*” című historiográfiai összefoglalását⁶⁶, amely a 15. századtól kezdődően foglalja össze a német történetírás és történeti gondolkodás történetét. Ebben különösen pozitív szerepet kap Ranke, a két világháború közötti szellemtörténet, de a népiségtörténet, a „Volkstumkunde” is.

A szellemtörténeti szemléletet képviseli az osztrák történetírásban természetesen az ún. osztrák művészettörténeti iskola – Alois Riegl, M. Dvorak, E. Panovsky, Sedlmayer stb.⁶⁷ –, amelynek fő érdeme (amint erről már korábban esett szó) pl. a művészettörténeti, világnézeti korszakok fogalmi, „ideáltipikus” elkülönítése – úm. gótika, reneszánsz, barokk –, s ebben jelentős sajátosságnak tekinthető az ún. osztrák barokkról szóló felfogás, amely ezt a korszakot különösen pozitívnak értékelte.⁶⁸ Hiszen – a nézet képviselői szerint – ez reprezentálja az alapvető osztrák szellemiséget, amely a katolicizmus túlsúlyán, a társadalmi hierarchia elismerésén, a tekintélyelv dominanciáján alapul.⁶⁹

A szellemtörténet mellett persze igen jelentős egyéb iskolák, irányzatok is voltak a két világháború közötti osztrák történetírásban. Így például a „Volkstumkunde”, a népiségtörténet egyfajta osztrák változata⁷⁰, amelyet Helbok és H. Steinacker képviselt a legerőteljesebben⁷¹, de nem lehet kétséges az irányzattal való rokonsága Otto Brunnernek⁷² sem, aki a huszadik század egyik legjelentősebb medievistájának tekinthető. Viszont „*Land und Herrschaft*” című munkája⁷³ a maga „Hausmacht” koncepciójával (amely földesúr és alattvalók kölcsönös egymásra utaltságát, „közösségi” és patriarchális viszonyát állította a középpontba) a társadalmi és osztályellentéteket kizáró, ún. „népi” szemlélet retorikai apparátusával élt. Kevésbé tekinthető a Volkstumkunde képviselőjének, ugyanakkor annak számos módszertani törekvésével rokonítható a másik igen híres medievista, Alphons Dopsch⁷⁴, aki gazdaságtörténettel, kormányzattörténettel és településtörténettel foglalkozott elsősorban. Leghíresebb, az európai várostörténetet alapvetően befolyásoló tézise az ún. kontinuitás-teória. Ezek szerint az európai városok kialakulásának legfontosabb alapja a római (a Római Birodalom által alapított) városok folytatása volt, azaz ez azokon a területeken fejlődött/ment végbe leginkább, amelyek korábban római fennhatóság alá tartoztak (mindenekelőtt tehát Nyugat-Európában).^{75, 76}

A második világháború után magától értetődően szintén több irányzat bontakozott ki az osztrák történetírásban, amelyek közül több bizonyos kontinuitást jelentett a két világháború közötti korszakkal is⁷⁷, illetve amelyek részben leképezései a háború utáni politikai viszonyoknak is. Jelentős újdonság volt viszont a marxizmus erőteljesebb jelenléte. Ez különösen a teoretikus Ernst Fischer (Lukács Györggyel szemben az avantgárd pozitívabb értékelője) és E. Priester munkáiban jutott kifejezésre.⁷⁸ Náluk lényegesen nagyobb hatású (és jelentőségű) a hagyományos historizmushoz sok tekintetben közel álló Hans Kohn, Robert Kann⁷⁹, E. Hasslinger, illetve Friedrich Engel Jánosi történetírói tevékenysége.⁸⁰ Közös jellemzőjük volt a társadalomtörténeti, illetve szociológiai jelenségek iránti nagyfokú közömbösség, az állami-hatalmi, valamint politikai, eszmetörténeti problémák (vagy pl. főként a nacionalizmus) iránti különös érdeklődés, s mindezek felül – pontosabban mindezzel szoros összefüggésben – az inkább a hermeneutikához közelebb álló módszer. Meineckéhez és pl. F. Chabod-hoz hasonlóan új elem náluk az állami-nemzeti szempontoknak bizonyos európai, univerzalista szempontokból való megközelítése, azaz az egyes országok (Ausztria) „államrezon”-ját az európai (mindenekelőtt nyugat-európai) közösség értékeivel kívánták kibékíteni, összhangba hozni, egy nyilvánvaló antikommunizmus és szovjetellenesség jegyében.⁸¹ Sok vonatkozásban kiemelkedik közülük F. Engel Jánosi munkássága, aki a német historizmus kialakulásának pazar eszmetörténeti elemzését adja, s ebben – többek között – Schillernek, Humboldtnak, Goethének, Nietzschének és Schopenhauernek tulajdonít nagy jelentőséget (persze az obligát Hegel és Ranke mellett).⁸²

Jelen van a hagyományos értelemben vett s időnként nacionalista felhangokkal telített politikai eseménytörténet is, amely különösen Fellner, Zöllner⁸³ munkáiban vagy az 1970-es években alapított jelenkortörténeti intézet („*Institut für Zeitgeschichte*”) tevékenységében/kutatásaiban jut kifejezésre. Utóbbi – nyugat-európai társaihoz hasonlóan – különösen az osztrák keresztényszocializmus, a két világháború közötti baloldali mozgalmak, az antiszemitizmus, a hidegháború stb. kérdéseivel foglalkozik elsősorban.⁸⁴

Az eszmetörténeti irány mellett a háború utáni osztrák történetírás legjelentősebb, európai mércével is számon tartott irányzata a társadalomtörténeti iskola, amely mindenekelőtt Werner Mitterauer történeti-demográfiai munkáiban, E. Hanisch vagy Bobek kutatásaiban jut kifejezésre.⁸⁵ Megközelítésükre jellemző a sktrukturális szempontokat érvényesítő, modelleket alkalmazó, a rokntudományok (pl. Bobek esetében a földrajz) eredményeire nagy mértékben támaszkodó, a hagyományos diplomácia-történeti forrásanyagot „felülíró” (azaz kvantitatív-statisztikai forrásokat használó) megközelítés, amely viszont kevésbé épít a Fischeréknél megfigyelhető doktrinális marxizmusra; sőt – pl. E. Hanisch esetében⁸⁶ – kifejezetten katolikus-etikai értékrendszerrel telített. Különösen is kiemelkedik közülük a strukturális történeti demográfia Európa-szerte ismert reprezentánsa, W. Mitterauer, aki P. Laslett ismert (itt korábban tárgyalt) tézisének vetette alá falszifikációs próbának, s bizonyította be, hogy a cambridge-i professzor által felállított családmodell kelet–nyugati vonala nem egészen ott húzódik, ahol eredetileg feltételezték.⁸⁷

Az 1980–90-es években jelentkeznek az osztrák történetírásban a „nyelvi fordulat”, illetve a posztmodern történetírás elemei. Megjelenik például a par excellence gender-történetírás, amelynek az 1990-es évektől kezdődően külön folyóirata is működik, „*L'homme*” címmel⁸⁸, s amely – egyéb nyugat-európai társaihoz hasonlóan – nagy figyelmet fordít az eddig ismeretlen női problematika megjelenítésére, akár a történetírók vagy a nemzetépítők között is. Emellett a társadalomtörténeti megközelítéssel sok tekintetben merészen szakító, az új kultúrtörténet szempontjait érvényesítő történetírói attitűd figyelhető meg pl. Csáky Moritz, Brigitte Hamann⁸⁹, Karl Vocelka, Edith Saurer,

Herta Nagl-Docekal, Anna Maria Sigmund és mások műveiben⁹⁰, akik strukturális (és persze eszme-, vagy politikatörténeti) szempontok helyett, inkább történeti antropológiai megközelítésűek, azaz tárgyuk inkább a mindennapi, esetenként népi kultúra, a lakás, öltözködés, mentalitás, mítoszok stb. Mindez az eseménytörténeti, elbeszélő történetírás visszatértét, vagy kvalitatív források (naplók, levelek, emlékiratok, naptárak, képeslapok, de akár szakácskönyv is) rehabilitálását jelenti. Különösen is ki lehet emelni ezek közül (ma már embléma) Csáky Moritznak a századforduló (19–20. sz.) bécsi kultúrájáról írott könyvét⁹¹, amelyben a Bécsre (és a Monarchiára) oly jellemző „operettkultuszt” veszi górcső alá. Ebben az Annales módszereivel elméletileg is tudatosan szembeszegülve érvel amellett, hogy az operett által megjelenített „multikulturalizmus” (az például, hogy a magas politika és kultúra által hierarchizált, háttérbe szorított, sőt lenézett alacsonyabbrendű – balkáni, cigány – melódiai zenei világa, azaz kultúrája, a „salade bowl”-hoz hasonlóan egyenértékűen, a közös kultúrát gazdagítva és színezve jelenik meg bennük) a Monarchia egyik legfőbb jellemvonása, sőt fennállásának egyik alapja is volt.⁹²

A kelet-európai történetírás legnagyobb apparátussal, legkiterjedtebb intézményrendszerrel rendelkező historiográfiája magától értetődően az orosz.⁹³ Az orosz történetírás kezdetei – természetesen – a középkorig nyúlnak vissza (a korábbiakban erről már részben esett szó), s olyan ismert művek említhetők meg ezzel összefüggésben, mint a Nestor krónika, az Igor ének, Herberstein Zsigmond könyve („Historia rerum Moscovitarum”) vagy a Novgorodi évkönyvek.⁹⁴

Amint már szintén szó volt róla, a 18. században a nyugat-európai kritikai történetírói iskolák hatása is jelentkezett ezen a területen⁹⁵, pl. a polihisztor Lomonoszov vagy Taticscsev. Azaz ez az időszak itt is egyfajta átmeneti periódus, amikor az alapvetően irodalmias történetírás és a kezdődő tudományos, erudita történetírás elemei keverednek egymással.⁹⁶ A 19. század elejére pedig a romantikus történetírás olyan képviselői járultak hozzá az orosz nemzeti öntudatra ébredéshez, mint Karamzin.⁹⁷

A 19. század második felében itt is megfigyelhető a történetírás bizonyos fokú professzionalizálódása, amely rankei alapokon ment végbe, mind módszertani, mind ideológiai vonatkozásban.⁹⁸

A 19. századi orosz történetírás leginkább eredeti vonását azonban az orosz történeti gondolkodás adja (amely persze bizonyos szálakkal összeszövődik például a rankei történetírás ideológiájával is⁹⁹). Ennek az orosz történeti gondolkodásnak nyilvánvaló összefüggése volt akár a napi politikával is, egyik fő kérdése azonban az orosz történelem általános vagy különös/sajátos jellege vagy inkább a nyugat-európaihoz való viszonya volt. Ebben az egyik oldal, az ún. szlavofilek és narodnyikok (pl. Kirejevskij, Akszakov, Homjakov Danilevskij¹⁰⁰ stb., de a nagy író, Dosztojevskij is hasonlóan vélekedett¹⁰¹) az orosz nép, az orosz történelem különlegességét, valamint egyediségét és a nyugat-európainál magasabbrendűségét hangsúlyozták. Elvetették tehát a Nyugat-Európához való felzárkózást elősegíteni kívánó társadalmi reformokat, a modernizációt, illetve az orosz történelemnek azokat az alakjait (leginkább természetesen Nagy Pétert), akik követendő mintának tartották azt. Ehelyett sokkal inkább fő feladatnak az orosz népi jelleg megőrzését tekintették (amelynek persze leginkább az orosz parasztság volt a letéteményese), amely a maga vallásosságával, erkölcsiségével, a racionalizmus elvetésével, hagyomány- és tekintélytisztetéssel, s például „közösségi” elven alapuló intézményrendszerével (vö. „obscsina”, mir) az individualizmuson és hamis haladáshiten/illúzióon alapuló üres nyugati világ tökéletes ellenképe volt.¹⁰² Mindezzel összefüggésben ez a szemlélet az orosz történelem fő hangsúlyát az őskorra vagy az oroszok államnélküli történetére helyezte, illetve a Nagy Péter előtti uralkodók közül különösen Rettegett Ivánt tisztelte. Természetesen

tagadta ez a felfogás az orosz állam alapításának germán voltát és politikai programjában érintkezhetett az ún. pánszláv politikai és eszmei mozgalmakkal. Utóbbi a szláv népek öntudatra ébredésén túl, a szláv népek orosz vezetéssel történő összefogását, a germán vagy a turáni népekkel való létharcát tartotta a legfontosabbnak, s ebben egyik fő intézményes segítsége az ortodox egyház, illetve ennek központja, a Konstantinápoly után az ortodox egyház centrumát képező Moszkva, mint „harmadik Róma” volt.

Ezzel a narodnyik iránnyal többféle ún. nyugatos (zapadnyik) áramlat állt szemben, amelyek részben az anarchizmus (Bakunyin, Kropotkin¹⁰⁵), részben a marxizmus, illetve a hegelianizmus felé is tehettek kitérőt. A nyugatos irányzat (bár természetesen ez sem tekinthető egységesnek) szinte minden formájában elvetette a narodnyik gondolatot s Oroszországnak a Nyugat-Európa-hoz való tartozását hirdette, ezért különösen fontosnak és pozitívnak vélte a Nagy Péter által bevezetett reformokat, illetve általában is az államiságot, az orosz állam meglétét az orosz nemzet legmagasabbrendű teljesítményének tartotta. Utóbbiból is következően a hivatalos és professzionális történetírás legtöbb képviselője hozzájuk (tehát a nyugatos irányzathoz) csatlakozott s közülük olyan kiváló történészeket kell megemlíteni, mint Klucsevszkij, Szolovjev, Platonov, Vinogradov, Karejev¹⁰⁴ és mások¹⁰⁵. Ők a régmúlt dicső orosz története helyett a nyugat-európai reformok megvalósítását, Oroszország európaizálódását kívánták elősegíteni, ezért történetírásukban nagy teret szenteltek az orosz állami intézmények fejlődésének, de a polgárosodás és iparosodás egyéb elemeinek, így a városiasodásnak vagy az iskolázási rendszer fejlődésének, s persze mindemellett a tudományok vagy a művészetek eredményeinek is.

Hangsúlyozni érdemes, hogy a 19. század második felétől ez a professzionális történettudomány igen nagy fejlődésen ment keresztül (szakfolyóiratok, nagy forráskiadványok, szemináriumok, önálló történeti tanszékek, metodikai kézikönyvek stb.), amelyet az említettek mellett olyan történészek, illetve résztudományok képviselnek, mint az orosz intézménytörténet (Vinogradov¹⁰⁶), az orosz régészet és bizantinológia (Radlof, Vasziljevskij¹⁰⁷), de a később emigrációba vonult történészeket, például Miljukovot¹⁰⁸ is megemlíthetjük ezzel összefüggésben.

A századforduló egyik legnagyobb (és persze később alapvetővé váló) újdonsága a marxizmus megjelenése, amely persze átvezet már a két világháború közötti, sőt a későbbi időszakhoz is.

Az orosz marxizmus leginkább nevezetes képviselői ekkor természetesen Plehanov és Lenin¹⁰⁹, a továbbiakban részletesebben mégis inkább Lukács Györgyre térnék ki, aki természetesen nem orosz, de orosz/szovjet területen működött s nézeteinek alakulása sok tekintetben tükrözi a marxizmus kelet-európai változatának alternatíváit és mibenlétét.

Persze Plehanov és Lenin esetében meg kell jegyezni, újdonságot az orosz történelmi gondolkodásban (mint ahogy a marxizmus általában a századfordulón) abban a tekintetben hoztak, hogy velük megjelennek a munkásosztály szempontjai is az orosz történelemben, általában a gazdaság és társadalomtörténeti motívumok (a történelem materialista értelmezése), az orosz kapitalizmus fejlődése, szakaszai, a nyugat-európaival való összevetése stb. Plehanov legismertebb történetelméleti fejtegetései az egyén és a tömeg történelemben játszott szerepének a megítélése körül forogtak, s Plehanov azt a túlhajtott (de persze saját pártjának szempontjából jogos/logikus) felfogást képviselte, hogy az egyéniség, az egyéni döntés lehetőségei csekélyek és nem is fontosak, általában alárendelődnek a tömegbefolyásnak, s ilyen tömegszerű determinánsokban kell keresni a történelmi magyarázatokat.

A marxizmus egyik legmélyebb kelet-európai teoretikusa azonban természetesen Lukács György volt¹¹⁰, aki első rendszeres történetelméletét a Frankfurti Iskolára alapvető

hatást gyakorló „Történelem és osztálytudat” (1923) című művében¹¹¹ fejtette ki. Lukács itt a Kantra és Hegelre visszanyúló marxi kapitalizmuskritikát, az elidegenedés-elméletet gondolta/fogalmazta át saját kora viszonyainak megfelelően, s arra a következtetésre jutott, hogy a kapitalizmus ellentmondásai (használati érték – csererérték antinómiája) nem kell hogy szükségszerűen a végtelenségig éleződjenek a szocialista-kommunista forradalom megvalósításához. Elég ehhez ez ellentmondás alapjának és megszüntetése módjának a tudata, azaz egy kisebbség, a kommunista párt jelenléte is.¹¹² Ennek megfelelően Kelet-Európában jogos a kommunista diktatúra (a kisebbség uralma és terrorja, vö. Thomas Mann Naphtájának ezzel kapcsolatos fejtevéseit¹¹³), hiszen ez az elidegenedés megszüntetésének egyetlen biztosítéka. Lukács nézeteiben azonban már a húszas években, a Blum-tézisek¹¹⁴ idején egy jelentős, a polgári demokrácia felé tett elmozdulás figyelhető meg, amennyiben a szocialista forradalmat nem tekinti közvetlenül megvalósítandó feladatnak, s annak bekövetkeztéig egy átmeneti időszakot is feltételez.¹¹⁵ A végső fordulat azonban a harmincas–negyvenes években következik be „Az ész trónfosztása” (megjelent 1954)¹¹⁶ koncepciójának kialakulásával. Itt Lukács már nem a polgári demokráciát, hanem a fasisztust tekinti fő ellenségnek. Teóriája szerint a nemzeti szocializmus kialakulásának az oka, hogy a 18–19. században a német társadalmi-szellemi fejlődés elkanyarodik a nyugat-európaiától („Sonderweg”), továbbélnék a feudális struktúrák, aminek következtében Hegel után Schelling, Kierkegaard, Schopenhauer, Nietzsche, Spengler, Baumler, Rosenberg irracionáliszmusába, majd faji mítoszaiba süllyed a filozófiai gondolkodás. Azaz Lukács már nem a diktatúrát s a kapitalizmus, illetve a polgári demokrácia kritikáját, hanem a demokrácia megvalósítását tekinti legfőbb feladatnak (amelynek érdekében a polgári demokrácia „legjobb”, a humanisztikus értékeket képviselői erőivel való összefogást sürgeti¹¹⁷). A fordulatot világosan tükrözi esztétikai nézeteinek módosulása is, ahol realizmus-koncepciójában döntő szerep Goethe, Balzac, Gottfried Keller, Thomas Mann és mások polgári humanizmusának jut. (Az avantgárdot azonban élete végéig elutasította.)¹¹⁸

Természetesen Lukács György mellett érintenünk kell az orosz/szovjet marxista történetírás kifejezetten orosz képviselőit is a két világháború közötti periódusban, akik közül a legismertebb volt és a marxizmus osztályharc-, illetve formáció-elméletét a leginkább dogmatikus módon Pokrovszkij alkalmazta¹¹⁹. Pokrovszkij teljesen figyelmen kívül hagyta például a nemzeti szempontokat a történetírásban, illetve Trockijjal folytatott nagy vitákat az orosz burzsoázia, a polgárosodás és a kapitalizmus mibenlétéről, amelynek nyilván politikai, a konkrét korbeli viszonyokhoz (húszas évek) köthető töltete volt. A vita ugyanis arról szólt, hogy Nagy Péter korában elég erős volt-e az orosz burzsoázia a polgári reformok megvalósításához. Pokrovszkij szerint igen, ami a Trockijjal való vitában a sztálini álláspont történeti igazolásához vezetett, miszerint a szocializmus egyetlen országban is felépíthető, míg Trockij az ezzel ellentétes álláspontot képviselte. Szerinte az orosz burzsoázia Péter korában sem volt erős, az orosz kapitalizmus azután később sem fejlődött ki teljes egészében (így a munkásosztály sem) így a szocializmus egy országban nem építhető fel, tehát a világförradalom van napirenden.¹²⁰

Meg kell említeni mindeközben, hogy az ún. szellemtörténeti (és hagyományos polgári) tradíciónak nagy hatása maradt a két világháború közötti orosz történeti gondolkodásra¹²¹, amelynek leginkább nevezetes képviselője N. Bergyajev¹²² volt, akinek végül emigrálnia kellett. Bergyajev kötődik a szellemtörténeti pozícióhoz, amikor az orosz kommunizmus eredetét is mesteri eszmetörténeti esszében vizsgálja, de eszmetörténeti, szellemtörténeti, sőt hegelianus gyökerűek az „Új középkor”-ban megfogalmazott kultúrkritikája¹²³, az eltömegesedésről vallott nézetei is. Bergyajev gyógymódja azután a

keresztény perszonalizmus egyik válfaja, amennyiben szerinte az egyént öncélként megfogalmazó keresztény szeretet és erkölcs (amely az egyént/személyt nem rendeli alá az osztályérdeknek) megerősítése és feltámasztása a szellemi elit legfontosabb megvalósítandó feladata.

S ha már felvetődött Bergyajev emigrációja (és a szellemtörténet), emlékeztetni lehet arra, hogy a két világháború közötti (és utáni) orosz-szovjet (és részben pl. balti) emigráció számos kiváló, európai rangú és európai eszméket, módszereket alkalmazó történészt tud felmutatni. Elég csak utalni a már említett Miljukovra, a híres bizantinológus Ostrogorskira¹²⁴, a nagy ókortörténész Rostovzeffre¹²⁵, a gazdaságtörténész Kondratieffre¹²⁶, később a ruszisztika orosz apostolaira, Riazanovszkira, Pipesra vagy a baltisztika mestereire (Rauch stb.)¹²⁷

Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy magában a Szovjetunióban is – persze különböző és gyakran viszontagságos körülmények között – a szovjet-orosz történetírásnak számos európai mércével is számottevő történésze alkotott.

Mert az persze igaz, hogy a hivatalos „történettudomány” alapvető jellemzője az osztályharc élesedésének dogmája, azaz a silány politika és párttörténet volt (vö. Kratkij kursz¹²⁸), s a „történettudomány” eseményeit is gyakran Sztálin orákulumszerű kinyilatkoztatásai és azok értelmezései jelentették, azonban számos orosz történész még a régi rendszerben (és európai vagy európai rangú intézményekben) kapta képzettségét. Elég csak Platonov, Tarlé és Manfred¹²⁹, vagy akár Kozminszkij¹³⁰ tevékenységére gondolnunk, akik részben európai történeti témákkal foglalkoztak, részben azokat modern eszme- és művelődéstörténeti aspektusokkal gazdagították.

De szintén felidézhetjük Grekov és Szkazkin parasztságtörténeti kutatásait¹³¹, amelyek a szovjet történetírás társadalomtörténeti, szociologisztikus jellegét erősítették, s már magában a parasztságtörténet is botránykönek számíthatott, hiszen így a parasztságot a munkásosztálytól eltérő érdekekkel rendelkező társadalmi réteggként tételezhették.¹³²

Lehet utalni azután az orosz ókortudományra és régészetre is, amelynek szintén gazdag hagyományai voltak még a cári időkben is, s ekkor Maskin, Utcenko, Djakonov¹³³ vagy a bizantinológusok (Kazsdan-Litavrin, Igor Sevcsenko)¹³⁴ voltak a leginkább nevezetes képviselői. Különösen is ki lehet emelni Maskinnak az Augustus principatusáról belső emigrációban, Taskentben írott művét, amely a császári autoritást a császár törvényalkotó, törvényhozó, a belső társadalmi békét és rendet alkotó „auctor” jellegéből vezette le.¹³⁵

Meg lehet említeni mindezekben felül az orosz történetelméleti, történetfilozófiai és történelemszociológiai gondolkodást is, amelynek jelentős reprezentánsai Kon, Aszmusz¹³⁶, a már említett Kozminszkij, Barg¹³⁷ és mások. Ők részint társadalomtörténeti kérdéseket feszegettek s először vetették fel Kelet-Európában az ún. „torlódott társadalm szerkezet” tézisé¹³⁸, de igen kiterjedt vitákat folytattak az ősközösségről vagy az ún. „ázsiai termelési” mód problémáiról is. A nevezett teoretikusok pedig a történelemfilozófián kívül erőfeszítéseket tettek például a történelem és szociológia, valamint a történelem és pszichológia kapcsolatának vizsgálatára is.¹³⁹

Szólni kell azután a politikatörténetről is, ahol inkább a hetvenes–nyolcvanas években bukkannak fel olyan történészek, mint például J. Afanaszjev, Ejdelmann és R. Medvegyev¹⁴⁰, akik azután a gorbacsovi reformok tevékeny előkészítői és támogatói voltak. Különösen is ki lehet említeni R. Medvegyevnek a Hruscsovról írott életrajzát¹⁴¹, aki Hruscsovot mint a szocializmus reformerét mutatta be, egyidejűleg sugallva a szocializmus reformjának, a demokratizálódásnak a szükségességét is.¹⁴²

Végül megemlíteném, hogy – különösen a Szovjetunió összeomlása után – megjelent az ún. posztmodern néhány eleme is az immár orosz történetírásban. Ez itt is egyfajta

antropológiai fordulatot kívánt megvalósítani, ami részint a történetírás depolitizálódását szolgálta, s megjelent a múlt mikrotörténeti, gender vagy ironikus hangvételű olvasata is. Különösen a balti államok járnak élen ebben a tekintetben, de mindezen törekvéseknek Oroszországban külön folyóirataik is vannak, *Odyssea* és *Kazusz*¹⁴³ néven, s nem feledkezhetünk meg a nagy elődökről, Bahtyinról¹⁴⁴ vagy Gurevicsről sem. Hiszen ők már a szovjet- és osztályharcos időkben is a mindennapi életről, időérzékelésről, rítusokról, ünnepekről és mentalitásról írtak.¹⁴⁵

Új jelenségnek tekinthető Oroszországban és az utódállamokban a saját nemzeti történeti tradíciók (és történetírás) újrafelfedezése, az akár az őstörténetig is visszanyúló „etnikai reneszánsz”, szerencsés esetekben ez ugyanakkor nem holmi extrém politikai ideológiai folytonosság, identitás megkonstruálására, hanem éppen annak leleplezésére szolgál.¹⁴⁶

Befejezőként meg kell említeni néhány jelenséget az orosz történetírással kapcsolatban az 1990-es évek utáni időszakból is. Az egyik legfontosabb ezek közül itt is az ún. *reprofesszionalizálódás*, ami Kelet-Európa egyéb országaihoz hasonlóan, részben már az 1980-as évek második felében megindult, s nemcsak a szakszerű és módszeres forráskiadás és forráskritika újbóli megindulását vagy megerősödését jelentette, hanem számos esetben az addig titkos és elzárt anyaghoz (pl. KGB-iratok, pártkongresszusok jegyzőkönyvei stb.) való hozzáférést is. Fontos elem még a már említett történeti antropológiai fordulat több elemének adaptálása, az elméleti kérdések, a mindennapok története, a gender, a történelem és film viszonyának (egyáltalán ábrázolhatóságának) firtatása, itt is nyugat-európai példák alapján.¹⁴⁷ Itt is érvényes ugyanakkor a politikai történet többé-kevésbé változatlan regnálása, ami részben együttjár a nemzeti retorika, azaz az orosz nemzeti múlt, az orosz nemzeti nagyság (pl. a nagy cárok, modjuk II. Miklós) újbóli felfedezésében, a nyugati szemlélet és gondolkodásmód, általában a Nyugat bírálatával (Szolzenyicin, Radzinszkij¹⁴⁸), illetve a birodalmi/nagyhatalmi álmok felmelegítésével, ami persze a teljes sztálini rendszer értékelésére is kihat.¹⁴⁹

JEGYZETEK

- 1 Részlet egy historiográfiai összefoglalásból.
- 2 A kelet-európai történetíráshoz vö. Histoire et historiens depuis cinquante ans. I-II. (Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926.) Librairie Félix Alcan, Paris, 1927. The New History. (Trends in Historical Research and Writing Since World War II.) Edited by Walter Laqueur & George L. Mosse. Harper Torch books. Harper&Row, Publishers, New York and Evanston, 1967. Benne: Frantisek Ryszka: Poland: some recent revaluations. 103–119. o. Karel Bartosek: Chechoslovakia: the state of historiography. 137–149. o. Dimitrije Djordjevic: Yugoslavia: work in progress. 253–265. o. Pompiliu Teodor: Die Entwicklung des historischen Denkens in der rumänischen Geschichtsschreibung. Cluj, 1972. Horst Glassl: Die slowakische Geschichtswissenschaft nach 1945. Wiesbaden, 1970.

Niederhauser Emil: A kelet-európai történetírás útja a mítosztól a tudományosságig. Világosság, 1983. 8–9.

Denis Deletant and Harry Hanak(eds.): Historians as Nation-Builders: Central and South Eastern Europe. London, 1988.

Piotr Stefan Wandycz: Historiography of the Countries of Eastern Europe: Poland. American Historical Review 97(1992), 1011–1025. o.

Czechoslovakia. By Jiri Koralka. Uo. 1026–1040. o.

Roumania. By Keith Hitchins. Uo. 1064–1083. o.

Yugoslavia. By Ivo Banac. Uo. 1084–1104. o.

Bulgaria. By Maria Todorova. Uo. 1105–1117. o.

Hungary. By Istvan Deák. Uo. 1041–1063. o.

Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. História. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1995.

Frederich Kellog: A history of Roumanian historical writing. Charles Schlacks Jr., Publisher Bakersfield, California, 1990.

Lucian Boia: Történelem és mítosz a román köztudatban. Kritérion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 1997.

A lengyel történetíráshoz Norman Davies: Lengyelország története. Osiris Kiadó, 2006. Millennium. (Ezer év történelme című fejezet) 21–40. o.

Frank Hadler: Drachen und Drachentöter. Das Problem der nationalgeschichtlicher Fixierung in den Historiographien Ostmitteleuropas nach dem Zweiten Weltkrieg. In: Christoph Conrad und Sebastian Conrad (Hg.): Die Nation schreiben. (Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich). Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen 2002. 137–164. o.

Past in the Making. (Historical Revisionism in Central Europe after 1989.) Edited by Michal Kopecek. Central European University Press, Budapest – New York, 2008.

Narratives Unbound. (Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe). (Edited by Sorin Antohi, Balázs Trencsényi and Péter Apor. Central European University Press, Budapest New York, 2007.

Monika Baár: Historians and Nationalism. (East-Central Europe in the Nineteenth Century.) Oxford University Press, Oxford New York, 2010.

Nation and History. (Polish Historians from the Enlightenment to the Second World War.) Edited by Peter Brock, John D. Stanley, and Piotr J. Wróbel. University of Toronto Press, Toronto Buffalo London, 2006.

Klio Ohne Fesseln? (Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus) Herausgegeben von Alojz Ivanisevic, Andreas Kappeler, Walter Lukan und Arnold Suppan. Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften. Wien, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, 2002.

Atlas of European Historiography. (The Making of a Profession.) Edited by Ilaria Porciani and Lutz Raphael. Palgrave Macmillan, New York, 2010.

Bogdan Murgescu: Romania. Uo. 98–101. o.

Jerzy Centkowski and Leszek Zygmunt: Poland. Uo. 156–159. o.

Pavel Kolar: Czech Republic. Uo. 148–152. o.

Dobrinka Parusheva: Bulgaria. Uo. 95–97. o.

(Mindegyikben többé-kevésbé bőséges irodalom is.) Fontos munka még az 1980-as és 90-es évekhez Antoine Mares (ed.): Histoire et pouvoir en Europe médiane. L'Harmattan, Paris, 1996. (Sous la direction d' Antoine Mares Centre d'étude médiane [INALCO])

Benne A. Zub: Horizon clos - L'historiographie roumaine des années 80. 105–116. o.

Andrei Pippidi: Une histoire en reconstruction. La culture historique roumaine de 1989 à 1992. 239–262. o.

Pavol Petruf: L'historiographie slovaque des années 80. 81–103. o.

Pavol Petruf: L'historiographie slovaque dans les années 1990-1992. 211–228. o.

Vladislav Marjanovic: L'historiographie contemporaine serbe des années 80: de la démystification idéologique à la mystification nationaliste. 139–170. o.

Uő: L'histoire politisée. L'historiographie serbe depuis 1989. 283–308. o.

Ivan Iliev: La science historique bulgare au cours des années 70 et 80. 171–187. o.

Drago Roksandic: L'historiographie croate apres 1989. 273–281. o.

Tomasz Schramm: L'historiographie polonaise 1976-1989. 29–43. o.

Uő: L'historiographie polonaise de 1989 à 1994. 191–202. o.

Az itt megjelölt irodalomhoz még az alábbi megjegyzést tennem: a korábbi fejezetekben már tárgyalt összefoglaló irodalomban alapvetően alig esik szó a közép- és kelet-európai történetírásról, jöllehet – amint ez a fentiekből és a továbbiakból is látható – ennek ma már meglehetősen bőséges irodalma van, mégha főként nemzeti leosztásban vagy biográfikus formában is. Ernst Breisach nagyívű összefoglalásában (Ernst Breisach: Historiográfia. Osiris, Budapest, 2004) pl. pusztán Cosmasra és Callimachos-ra utal a középkori történetírásban, illetve a huszadik században Pokrovszkij nevét említi a szovjet történetírással kapcsolatban. Mirjana Gross csak a szovjet történetírásnak szán egy rövid fejezetet. Ugyanakkor magyar nyelven rendelkezünk egy igen terjedelmes összefoglalóval (vö. Niederhauser: A történetírás története Kelet-Európában. i. m.), amely roppant részletesen mutatja be az egyes nemzeti történetírásokat, a kezdetektől 1945-ig, az orosz esetében 1917-ig. Niederhauser műve ugyanakkor tipikus példája az irodalomban (hamisan) „pozitivistá”-nak nevezett felfogásnak, igen sokat tudhatunk meg belőle az egyes történészek életútjáról, iskoláiról, a műveikről (legtöbbször azonban csak címszerű felsorolással), alkalmanként az intézményekről, az egyes segéd- és rész tudományok fejlődéséről, stb. Viszont értelmezés kevés van a könyvben, s nemigen lehet mit kezdeni az olyan fogalmakkal, mint „fejlett történetírás 1918 előtt” és „fejlett történetírás 1918 után”. (Mitől fejlett?) Ráadásul – címétől eltérően, amely a teljes kelet-európai történetírás bemutatását ígéri – amint erről már szó volt, a folyamatokat csak 1945-ig (az orosznál 1918-ig) elemzi, s éppen az egyik legkényesebb kérdés, az 1945 utáni, illetve a marxista történetírás kérdéseinek bemutatása elől tér ki.

Az alábbi összefoglalás a két szélső álláspont, tehát a meg sem említés, illetve a túlzott terjenyesség közötti paramétereknek kívánja bemutatni

- röviden a közép- és kelet-európai történetírás történetét, szinte napjainkig bezárólag, elsősorban arra összpontosítva, hogy a főként Nyugat-Európában megfigyelt folyamatok, paradigmák, miként jelentkeztek ebben a térségben. Nem ennek a tanulmánynak a feladata ebből következően, hogy kitérjen egyáltalán a Közép- és Kelet-Európa fogalom tartalmával összefüggő számos probléma részletezésére. Viszont rövid összefoglalást adok az osztrák történetírás történetéről, amely persze beletartozhat Közép-Európa fogalmába (sőt ezt részben ott koncipiálták), másrészt viszonylag jó összevetési alapot nyújt az egyéb térségbeli historiográfiák mibenlétének értékeléséhez.
- 3 Vö. pl. Berkes Tamás: *A cseh eszmetörténet antinómiái*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. (Különösen A cseh felvilágosodás című fejezet 93–177. o.)
  - 4 Vö. Joan S. Kurnowicz: *Romantic Nationalism and Liberalism: Joachim Lelewel and the Polish National Idea*. East European Monographs, Boulder. Columbia University Press, New York, 1981.
  - 5 Vö. pl. Niederhauser: i. m. 203–204. o. Természetesen még számos történetíró megemlíthető itt, a románból például Ureche, Miron Costin, D. Cantemir, Cantacuzino stb. Egyebekben pedig a szlovák Papánek, a bolgár Pajiszij, és Hilendarszkij és mások. Vö. Kutassátok az írásokat. (Román krónikairók munkáiból.) Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta: Pompiliu Teodor. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár-Napoca, 1983. Perényi József: *Hilendarszkij, az első bolgár történetíró*. (XVIII. sz.) Századok, 107. évf, 1973. 427–434. o.
  - 6 Itt a román kontinuitás-elméletek megfogalmazásában alapvető a híres „erdélyi triász”, Petru Maior, G. Sincai, S. Micu Klein szerepe. Vö. erről Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első évszázada*. Bp., 1946. Illetve pl. Elemér Illyés: *Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area*. East European Monographs, Boulder. Columbia University Press, New York, 1988. Valamint Miskolczy Ambrus: *Az erdélyi triász Pest-Budán*. História, 2000/4. sz. 22–23. o.
  - 7 Vö. ehhez pl. Niederhauser Emil: *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1976.
  - 8 Vö. Frantisek Palacky: *A huszitizmus története*. (Fejzetek a cseh nemzet történetéből.) Európa Könyvkiadó, Budapest 1984. Róla még Jan Havránek: *Nemzeti és birodalmi eszmények vonzásában*. (Frantisek Palacky – a politikus és kora.) In. *Csehország a Habsburg Monarchiában 1618–1918 (Esszék a cseh történelemlről)*. Szerkesztette, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Szarka László. Gondolat. Budapest, 1989. 103–131. o.
- Valamint pl. Joseph Frederick Zacek: *Palacky (The Historian as Scholar and Nationalist.) Mouton, The Hague. Paris, 1970. Illetve Baár Mónika: i. m.*
- 9 Vö. még mindehhez Szabó István: *Ukrajna. Magyar Szemle, 1939. március. 262–270.*
  - 10 Vö. mindehhez pl. még Rátz Kálmán: *A pánszlávismus története*. Budapest, 2000. (Eredetileg, 1941.)
  - 11 Vö. erre pl. Baár Mónika: i. m.
- Valamint pl. Virgil Krapauskas: *Nationalism and Historiography: The Case of Nineteenth-Century Lithuanian Historism*. East European Monographs, Boulder. Distributed by Columbian University Press, New York, 2000.
- 12 A román történetírásban ebben a vonatkozásban pl. Balcescu, később Xenopol, Onciul, Hasdeu, Bogdan, Papiu Ilarian emelhetők ki. Vö. pl. Balcescu Miklós válogatott írásai. (Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta I. Tóth Zoltán.) Hungária Könyvkiadó, Budapest, 1950. Valamint Niederhauser: i. m. passim és persze Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999. A román történetírás és történeti gondolkodás számos kérdéséről legújabbban vö. *Key Concepts of Romanian History*. (Edited by Victor Neumann and Armin Heinen.) Central European University Press, Budapest-New York, 2013.
  - 13 A 19. századi, illetve részben a két világháború közötti kelet-európai történetírásokhoz vö. még Roumanie. Par N. Iorga. In. *Histoire et historiens*. 320–340. o. Russie. Par N. Kareev. Uo. 341–370. o. Bulgarie. Par Gaston Cahen. Uo. 72–85. o. Pologne. Par Marcel Handelsman. Uo. 287–303. o. Yougoslavie. Par É. Haumont. Uo. 455–468. o. Valamint pl. Niederhauser Emil: *A történetírás és a nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. (Előadások a Történettudományi Intézetben). Budapest, 1987. Giacomo Brucciani: *The ‚Nation‘ during the First Bulgarian Risorgimento: A Discussion of Paisij Hilendarski and Spiridon Palauzov*. In: *Public Power in Europe*. (Studies in Historical Transformations.) Edited by James S. Amelang and Siegfried Beer. Pisa University Press, 2006. 69–87. o. Zoltán Györe: *Serbian Historiography and the Modern State*. Uo. 89–108. o. A román történetíráshoz Radu Marza: *The History of Romanian Slavic Studies*. (From the Beginnings until the First World War) Romanian Academy (Center for Transylvanian Studies), Cluj-Napoca, 2008. Valamint a korábbi/korabeli magyar irodalomból Hunfalvy Pál: *Hogyan csinálódik némely história*. (Pillantások a rumun történetírásra.) Budapest, 1885. A lengyel és a cseh fejlődéshez Maciej Janowski:

- Mirrors for the Nation: Imagining the National Past among the Poles and Czechs in the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: *The Contested Nation. (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories.)* Edited by Stefan Berger and Chris Lorenz. Palgrave, Macmillan, London, 2008, 442–462. o.
- 14 Vö. a korábbiak.
- 15 Vö. erre példaul Niederhauser i. m. 386. o. és passim. Niederhauser itt a román Xenopol műveire utal elsősorban.
- 16 Vö. Barbara Jelavich: Mihail Kogalniceanu. *Historian as Foreign Minister, 1876–8.* In: *Historians as Nation-Builders.* 87–105. o.
- 17 Vö. ehhez pl. N. Davis idézett tanulmánya. Valamint Niederhauser: i. m. 47–56. és passim. Illetve Andrzej Feliks Grabski: *The Warsaw School of History.* *Acta Poloniae Historica.* 1972. Marian Henryk Serejski: „L'école historique de Cracovie” et l'historiographie européenne. *Acta Poloniae Historica* 1972.
- Valamint pl. Maciej Janowski: *Three Historians.* *Central European University, History Department Yearbook, Budapest, 2001–2002.* 199–232. o.
- 18 Természetesen még számos más nemzetépítő történetíró megemlíthető a térségből, így pl. a szlovák Bottó, Sasinek, a román Xenopol, Densusianu (ő persze nyelvész volt), a horvát Katancic, a cseh Goll, a lengyel Smolenski, a szerb Ruvarac és mások. Vö. ehhez pl. Niederhauser Emil: *A történetírás és a nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában.* i. m. Valamint Paul A. Hiemstra: *Alexandru D. Xenopol and the Development of Romanian Historiography.* *Garland Publishing, Inc. New York and London, 1987.* *Nation and History. (Polish Historians from the Enlightenment to the Second World War.)* i. m.
- 19 Vö. Niederhauser Emil: *Négy arckép. Történelmi Szemle* 1980/4. 577–590. o.
- Valamint Trencsényi Balázs: *A történelem rémülete. Eszmetörténeti vázlat a két világháború közötti kelet-európai nemzetkarakterológiai vitákról.* In: *Uő: A politika nyelvei. (Eszmetörténeti tanulmányok)* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely. Budapest, 2007. 302–336. o.
- Legújabb Trencsényi Balázs: *A nép lelke. (nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.)* Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely. 2011.
- 20 Magyarul tőle vö. Daniel Rapant: *A szlovákok a történelemben.* In: Rudolf Chmel (szerk.): *A szlovák kérdés a XX. században,* Kalligram, Pozsony, 1996.
- Daniel Rapant: *Magyarosítás, Trianon, revízió és demokrácia.* Uo.
- Daniel Rapant: *Slovenské povstanie v roku 1848–49,* Matica Slovenská, Turócszentmárton, 1937.
- Vö. mindezekhez pl. Szarka László (Gabriel Viktor álnéven): 1848–49 legendája a szlovák történetírásban, Kalligram, Pozsony, 1999.
- Szarka László: *A történeti Magyarország a szlovák történetírásban,* Világtörténet, 1992/ősz-tél, 8–23. *A szlovák és a cseh történetírás kedvenc tételei ekkor pl. a cseh-szlovákizmus, amely azt jelentette, hogy a cseh és a szlovák nép/nemzet története mindig is összefonódott, közös volt és etnikailag sincs különbség a kettő között, tehát a versailles-i békeszerződés tulajdonképpen ezt az öröktől fogva való összetartozást szentesítette. A szlovák történetírás ezenkívül előszeretettel hangoztatta, hogy a szlovákok által lakott területek mindig is a korábbi, „történelmi Magyarország” legfejlettebb, leginkább városiasodott, leginkább polgáriassult részei voltak. Mindezekhez társult alkalmanként mondjuk a nyitrai fejedelemség tézise is, miszerint a szlovákság már a magyarok megjelenése előtt is önálló államalakulattal rendelkezett, sőt Csák Máté területiális uralmát is az önálló szlovák államiség előzményeként értelmezték. Vö. ehhez pl. Jozef Škultéty: *A volt Felső-Magyarországról,* Matica Slovenská, Turócszentmárton, 1929.*
- Magyar részről Iványi Béla: *Felső-Magyarországról,* Városi Ny., Szeged, 1930.
- Illetve korábban. Iványi Béla: *Pro Hungaria Superiore,* Debrecen, 1919.
- 21 Vö. Trencsényi Balázs: *A nép lelke.* i. m.
- 22 Ua. A két világháború közötti történetírás intézményeihez a térségben vö. pl. Bianca Valota: *Institutionalisierungsverlaufe der rumänischen Geschichtswissenschaft bis zum Zweiten Weltkrieg.* In: *Matthias Middel/Gabriele Lingelbach/Frank Hadler: Historische Institute im internationalen Vergleich.* *Akademische Verlaganstalt, Leipzig, 2001.* 149–171. o.
- Jan Havránek: *Institutionen der tscheschischen Geschichtswissenschaft bis zum Zweiten Weltkrieg.* Uo. 173–184. o.
- 23 Iorgáról irodalom vö. Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában.* 396–401.o. és passim.
- Valamint Maurice Pearton: *Nicolae Iorga as Historian and Politician.* In: *Denis Deletant and Harry Hanak (eds.): Historians as Nation-Builders.* 157–173. o.
- Pompiliu Teodor: *N. Iorga et l'histoire de Transylvanie.* *Revue de Transylvanie.* 1991. Nr. 1. Decembre. 18–30. o.
- N. Iorga – l'homme et l'oeuvre. Réd. D.M. Pippidi. Bucuresti, 1972.
- Nicholas M. Nagy Talavera: *Nicolae Iorga. (A biography.)* *The Center for Romanian Studies.* Iasi–Oxford–Portland, 1998.
- Magyarul Lipcsey Ildikó: *Nicolae Iorga és az erdélyi magyarok.* Possum, Budapest, 1998.
- Illetve Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék. (Kritikai esszék a román múlt és jelen*

- vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről.) Bereményi Könyvkiadó, ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Budapest, 1994.
- 24 A második világháború előtti román eszmetörténethez vö. még pl. Pászka Imre (vál.): Román eszmetörténet 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban. Aetas–Századvég, 1994. Természetesen a román történetírásnak még számos képviselője megemlíthető itt, a régész Parvan-tól, Lupasig, Panaitescuig, Giurescuig és Oteteáig. Vö. L. Boia: i. m., illetve pl. Omagiu lui Ioan Lupas. (La implinirea de 60 ani august 1940.) Bucuresti, 1943.
- 25 Vö. előző jegyzet.
- 26 Vö. ehhez még Piotr Wandycz: East European History and its Meaning the Halecki-Bidlo-Handelsman Debate. In Király Béla Emlékkönyv. Háború és társadalom. War and Society. Guerre et Societe. Krieg und Gesellschaft. Szerkesztők Jónás Pál, Peter Pastor, Tóth Pál Péter. Budapest, 1992. 308–321. o. Valamint magyarul pl. Oscar Halecki: A nyugati civilizáció peremén. Osiris–Századvég–2000. Bp., 1995. Halecki, Oscar: Európa millenniuma. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. Gery Klára: Oscar Halecki gondolatai az európai társadalomfejlődésről. Grotius, 2008. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=KLVIP0>
A lengyel történetírás ekkori kiemelkedő képviselője még a gazdaságtörténész I. Ruttkowski. Kiemelhető még Bujak, Kot, Brückner, Konopczynski tevékenysége is. Vö. Nation and History. (Polish Historians from the Enlightenment to the Second World War.) i. m. Valamint pl. Ian Ruttkowski: Histoire économique de la Pologne avant les partages. (Insitut d’Études Slaves de l’Université de Paris, Bibliotheque Polonaise’.) Paris, 1927. Illetve Niederhauser: i. m. 102–103. o.
- 27 Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg a román történetírásban is. Az említett Panaitescu, Giurescu, Bratianu (a román történetírás „új iskolája” a két világháború közötti időszakban) Iorga-ellenes fellépése ebből a szempontból is értelmezhető. Nem beszélve Zeletin, Lovinescu, Dobrogeanu Gherea vagy a szociológus D. Gusti és Stahl ilyen irányú tevékenységéről, gondolatairól.
Vö. mindezekhez pl. E. Lovinescu: A modern román civilizáció története. Palamart Kiadó (h. n.), 2002. Roumania. By Keith Hitchins. American Historical Review 97(1992). i. m. Lucian Boia: Történelem és mítosz a román köztudatban. i. m.
- 28 Vö. Pászka Imre (vál.): Román eszmetörténet 1866–1945. Boia: i. m., K. Hitchins: i. m.
- 29 Vö. Mircea Eliade: Az örök visszatérés mítosza. Avagy mindenség és történelem. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998. Eliadéről magyarul vö. pl. Miskolczy Ambrus: Mircea Eliade és a huszadik századi mítoszok. BUKSZ, 1996. tavasz. 32–37. o.
Uő: Twentieth Century Myths and Mircea Eliade. Budapest Review of Books, 1996. Spring. 18–23. o.
Emile M. Cioran: A bomlás kézikönyve. Atlantisz, Budapest, 1999.
Vö. legújabbban Trencsényi Balázs: A nép lelke. Uo. bőséges irodalom is.
- 30 A két világháború közötti román történetíráshoz vö. még Makkai László: A román történetírás új iskolája. Századok, 1938. (72). 60–65. o. Elekes Lajos: A román történetírás válsága. Századok, 1940. (74) 30–83. o.
A háború után jelentős szerepet játszott pl. M. Roller, A. Otetea, D. Prodan vagy Dacovicu is. Vö. Boia: i. m., illetve pl. Andrei Otetea: A reneszansz és a reformáció. (Európa nagy korszakai.) Gondolat, Budapest, 1974. Valamint D. Prodan: Supplex Libellus Valachorum. Böhlau Verlag, Köln Wien, 1982.
- 31 Vö. G. Eley: Marxist Historiography. In. S. Berger, H. Feldner and K. Passmore (eds.): Writing History. Theory and Practice. London, Arnold, 2003. 63–82. o.
- 32 Természetesen ennek a marxista-kommunista történetírásnak még számos jellemzője és összetevője van a felsoroltakon kívül, így az újkori és főleg a párttörténet előtérbe kerülése, az intézményrendszer (levéltárak, kutatóintézetek stb.) államosítása, és ezzel a szabad, kritikai gondolkodás felszámolása, a módszeres forráskritika és a segédtudományok háttérbe szorulása, a klasszikus nyelvek (latin, görög) elhanyagolása, a rokontudományok elsorvasztása, a szláv (főként orosz) kultúrával való kapcsolat, alkalmanként és egyenesen a szláv kultúra fölényének túlzott hangsúlyozása, és hát – nem ritkán – a történelem tényeinek par excellence meghamisítása, elhallgatása. Mindezek következtében a térség országaiban, főleg az 1970-es évektől kezdve, a történettudomány *reprofesszionalizálására* volt szükség, ami Közép- és Kelet-Európa államai történetírásának egyenesen „differentia specifica”-ja ebben az időszakban a Nyugat-Európában nagy léptekkel tért nyерő társadalomtörténeti megközelítésmódokhoz képest (s ami a 19. századi paradigmához való visszatérés szükségszerűségét jelenti). Vö. mindeerre az Atlas of European Historiography említett tanulmányai.
Ennek a kommunista, nemritkán amatőr történettudománynak számos hírhedt, ma már joggal feledésbe merült képviselője volt, a részben már említett román Mihail Rollertől és Cherestiesiutól Daicovicu-ig, Pascuig és másokig. Vö. Lucian Boia: Történelem és mítosz a román köztudatban. i. m.
Fontos műfaj viszont az emlékirat-irodalom, amelyből kiemelkedik pl. Kazimierz Moczarski:

- Beszélgetések a hóherral. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- Mindenekelőtt persze a kommunista martirologia az egyik fő szüzsé itt (ami a maga helyén ugyanakkor szintén tiszteletre méltó lehet). Vö. Gusta Fucikova: Hat év a pokol tornácán. (Emlékezés Julius Fucikra.) Kossuth Könyvkiadó, 1972. Illetve Julius Fucik: Riport az akasztófa tövéből. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- 33 Vö. pl. Witold Kula: A feudális rendszer gazdasági elmélete. Gondolat, Budapest, 1985.
- J. Ciepelewski: A Szovjetunió gazdaságtörténete. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- Topolskihoz vö. Jerzy Topolski. In. Ewa Domanska: Encounters. (Philosophy of History after Postmodernism.) University Press of Virginia. Charlottesville and London, 1998. 114–137. o. (Uo. Topolski legfontosabb művei is.) Domanskához uo. Ewa Domanska. 257–267. o.
- A lengyelekhez vö. még The Broken Mirror. (A Collection of Writings from Contemporary Poland.) Edited by Pawel Mayewski under the auspices of the East Europe Institute. Random House New York, 1958.
- Adam Broke: The Meaning and Uses of Polish History. East European Monographs, Boulder. Columbia University Press, New York. 1987. Ebben a munkájában a szerző azt emeli ki, hogy a lengyel történetírásban és történeti gondolkodásban idealizmus és realizmus harca figyelhető meg, még a második világháború után is. Ebben az idealisták az egész lengyel újkori történelmet egyfajta függetlenségi harcként, felkelések sorozataként értelmezik, amelynek fő állomásai 1794, 1830, 1863, 1944, 1956 és természetesen 1981. Ehhez képest a „realisták”, akik a pozitivistá szociológia tudományfelfogásához állnak közel, inkább a kompromisszumokra, a hatalommal való kiegyezésre, a békés építőmunkára összpontosítanak. Ő magát inkább az utóbbiakhoz sorolja. Mindez hasonlít a magyar történetírás kuruc–labanc ellentétéhez.
- Kloczowskihoz vö. Bemutatjuk J. Kloczowski lengyel történészt. Aetas, 1994/1. 158. o.
- A háború utáni intézménytörténethez vö. Frank Hadler: Geschichtsinstitute an ostmitteleuropäischen Wissenschaftsakademien. Budapest, Prag und Warschau im Vergleich. In. Matthias Middel/Gabriele Lingelbach/Frank Hadler: Historische Institute im internationalen Vergleich. 285–309. o.
- 34 NDK-hoz vö. Georg G. Iggers: New Directions in Historical Studies in the German Democratic Republic. History and Theory. Vol. XVIII. 1989. number 1. 59–78. o.
- 35 Vö. pl. Jiri Koralka: A világpolitika színpadán. (Egy „állam nélküli nemzet” a nemzetközi kapcsolatokban 1900 és 1918 között) Csehország a Habsburg Monarchiában 1618–1918 (Esszék a cseh történelemről.) i. m. 156–195. o.
- Miroslav Hroch: Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analyses of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. trans. Ben Fawkes. Cambridge: University Press, 1985.
- A cseh történeti gondolkodás, történetfilozófia európai szemszögből is jelentős képviselője Jan Patocka. Tőle magyarul vö. *Mi a cseh?* Esszék és tanulmányok (Kalligram, 1996), *A jelenkor értelme: kilenc fejezet egyetemes és cseh problémákról* (Kalligram, 1999), *Európa és az Európa utáni kor* (Kalligram, 2001). Patocka gondolataiból ki lehet emelni pl. a nagycseh és kiscseh ellentétről alkotott felfogását, amelyben az előző a pozitív, a cseh nemzeti gondolatot az európaival egyesíteni kívánó irányzat. Fontos még gondolkodásának általában historikus beállítottsága, azaz nézeteit történeti keretekbe ágyazva fejti ki, a történeti látószöveget nagyon fontosnak tartja, s az európai történelem is ott kezdődik szerinte (ez egyfajta szellemtörténeti attitűd), amikor a görög gondolkodás rákérdez a történelem értelmének, céljának alapvető kérdésére.
- A szlovák történetírás jelentős reprezentánsa A. Spiesz, aki lényegileg tagadta a második jobbágyág téziséit. Vö. például Anton Spiesz: Die neuzeitliche Agrarentwicklung in der Tschechoslowakei: Gutsherrschaft oder Wirtschaftsherrschaft? Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 32. 1969. 222–237. o.
- Uő: Czechoslovakia's Place in the Agrarian Development of Middle and East Europe of Modern Times. Studia Historica Slovaca VI. Bratislava 1969. 7–62. o.
- 36 Vö. pl. Lubomir Lipták: Száz évnél hosszabb évszázad – a történelemről és a történetírásról, Kalligram, Pozsony, 2000.
- 37 Hogy a térség történetírásának sok vonatkozásban a politikai történetírás az alapja, azt bizonyítja a román történetírás esete is. Itt külön kérdés persze a Ceaușescu ideje alatti nemzeti-kommunista fordulat (ami önmagában is politikátörténet-centrikusságot involvál), ahol különösen megerősödik a dákoromán kontinuitás tézise, Burebista kultusza stb. Különösen áttetszővé válik ez a magyar történészekkel való vitában, ahol – az őstörténet mellett – változatlanul pl. az 1437-es parasztfelkelés kizárólag román megmozdulásként való minősítése, Hunyadi János és Mátyás román mivolta, Erdély államiságának nem magyar jellege, Vitéz Mihály, a Horia és Kloska-féle felkelés idealizálása, Varga Katalin nemzeti hőssé való emelése, Avram Iancu dicsőítése, a két világháború közötti magyar kisebbség problémáinak eltüntetése, a második világháború alatti magyar atrocitások egyoldalú bemutatása, stb. mind-mind politikai eseménytörténeti kérdések alapvetően, ráadásul egyoldalú nemzeti elfogultsággal fűszerezve. Mindennek egyik kulminációs pontja az

- 1980-as években a 3 kötetes Erdély történetéről folytatott vita a magyar történészekkel.
- Vö. mindezekhez Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. i. m.
- Elemér Illyés: *Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area*. i. m.
- Valamint *Historians and the History of Transylvania*. Edited by László Péter. East European Monographs, Boulder. Distributed by Columbia University Press, New York. 1992. és pl. mondjuk a magyarul is megjelent Varga Katalin „irodalomból” Vlaicu Barna: Varga Katalin regénye. (II. kiadás) Albatrosz Könyvkiadó, Bukarest, 1977. (Utóbbi persze nem szaktörténeti munka, de jellemző a „korszellem”-re.)
- 38 Vö. pl. Neagu Djuvara: *A románok rövid története*. Koinónia, Kolozsvár, 2010. Az említett szerzőkhöz vö. Hans-Christian Maner: *The Notion of Europe from the Perspective of Romanian Historical Studies*. In: *The Key Concepts of Romanian History*. 223–262. o.
- 39 A szerb és a horvát történetírásban ki lehet emelni még például Ivo Banac, Mirjana Gross és Ekmecic munkáit, akik alapvetően modernizáló, társadalomtörténeti törekvéseket képviselnek. Különösen jelentős ebben a vonatkozásban a horvát *Otium* című folyóirat, ahol a posztmodern történetírás, a történeti antropológia vagy a gender studies szempontjai is megjelennek.
- Vö. mindehhez pl. Drago Roksandic: *L’historiographie croate apres 1989*. i. m.
- Illetve Neven Budak: *Post-socialist Historiography in Croatia since 1990*. In: Ulf Brunnbauer (ed.): *(Re)Writing History—Historiography in Southeast Europe after Socialism*. LIT Verlag, Münster, 2004. 128–164. o.
- Valamint magyarul *A nők története Horvátországban*. (Nőtörténelem és női művelődés.) Szerkesztette Andrea Feldman. Balassi Kiadó, Budapest, 2008.
- 40 Vö. Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. című idézett műve. A román történetírás újabb irányzatairól.
- Trencsényi Balázs: *A megújulás esélyei*. A román történetírás 1989 után. (Constantin Iordachival). In: *Uő: A politika nyelvei*. (Eszmetörténeti tanulmányok) 337–373. o.
- Uő: *Lucian Boia és a román történeti mítoszok*. Uo. 374–394. o.
- Valamint pl. Miskolczi Ambrus: *Eszmék és téveszmék*. (Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről.) i. m.
- A korábbi ellenzéki mozgalmakban igen fontos szerepet játszott a történészek közül (a később említendő oroszok mellett) például A. Michnik vagy F. Tudjman is.
- 41 Vö. Jan T. Gross: *Szomszédok*. (A jedwabnei zsidók kiirtása.) Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2004. Illetve legújabban Jan Tomasz Gross with Irena Grudzinska Gross: *Golden Harvest*. (Events et the Periphery of the Holocaust.) Oxford University Press, New York. 2012.
- Adam Zamojski: 1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata. Budapest, 2008.
- „Posztkolonális értelmiséginek tartom magam”. Beszélgetés Ewa Domanska lengyel történésszel. (Az interjút készítette Erős Vilmos.) *Aetas*, 2010/4. december. 151–160. o.
- Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. Oxford University Press. New York, Oxford. 1997.
- Tzvetan Todorov: *A rossz emlékezet, a jó kísértése*. Mérélen a XX. század. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.
- Egyéb kelet-közép-európai folyamatokról pl. Owen V. Johnson: *Begetting&Remembering*. *Creating a Slovak Collective Memory in the Post-Communist World*. In: *Past in the Making*. 129–143. o.
- Rafael Stobiecki: *Historians Facing Politics of History*. *The Case of Poland*. Uo. 179–196. o.
- Illetve a 2. jegyzetben említett művek.
- 42 Az osztrák történetíráshoz vö. K. von Otenthal: *Autriche*. In: *Histoire et historiens depuis cinquante ans*. I-II. 39–50. o.
- Alphons Lhotsky: *Österreichische Historiographie*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien. 1962.
- Fritz Fellner: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 2002.
- Fritz Fellner und Doris A. Corradini: *Österreichische Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*. (Ein biographisch-bibliographisches Lexikon.) Böhlau Verlag, Wien, 2006.
- Erich Zöllner: *Probleme und Aufgaben der österreichischen Geschichtsforschung*. (Ausgewählte Aufsätze.) Herausgegeben von Heide Dienst und Gernot Heiss. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1984.
- Heiss Gernot: *Im “Reich der Unbegreiflichkeiten”*. *Historiker als Konstrukteure Österreichs*, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 1996/4, 455–478. o.
- Gudrun Exner: *Austria*. In: *Atlas of European Historiography*. 146–148. o. Uo. további irodalom is.
- Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*. (Herausgegeben von Heimold Helczmanovszki.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1973.
- Karel Hruza (Hg.): *Österreichische Historiker 1900-1945*. I-II. Böhlau Verlag Wien-Köln-Weimar, 2008, 2012.
- Az osztrák eszmetörténet kérdéseiről általában vö. Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről*. (Filozófiatörténeti tanulmányok.) Gondolat, Budapest, 1980.

- Uő: Európa szélén. (Eszmetörténeti vázlatok.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- 43 Vö. Lhotsky: i. m.
Valamint Thomas Ebendorfer: Chronica regum Romanorum VI, VII, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, III.vol. (Innsbruck, 1890-1894), 38–222. o.
- 44 Anna Coreth: Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit 1620-1740. Wien, 1950.
- 45 A kameralisták mellett ki lehet említeni a kritikai történetírás erudita képviselőit is, pl. Pez-t, Kollár Ádámot, vagy Johannes Schwandner.
Vö. Hieronymus Pez: *Scriptores rerum Austriacarum veteres et genuini*, Leipzig, 1721-1725: *Rerum Austriacarum scriptores* Hrg. von A. Rauch. Wien, 1793-1794.
Kollárhoz pl. Szalay László: Kollár Ádám Ferenc mint jogtudós. In: Uő: Válogatott történeti tanulmányok. Szerkesztette: Soós István. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 145–157. o.
Schwandtner, Johannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, partim primum ex tenebris eruti partim antehac quidem editi...* / Vindobonae, Kraus, 1746. I.
A kameralistákról (Sonnenfels, Justi) vö. Madarász Aladár: Kamerализmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, XLIX. évf., 2002. október, 838–857.
- 46 Vö. Gudrun Exner: Austria. i. m.
- 47 Ua., illetve vö. pl. *Fontes rerum Austriacarum*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Historische Kommission Wien : K.K. Hof- und Staats-Druckerei. 1901.
- 48 Vö. Fellner: *Geschichtsschreibung und nationale Identität*.
- 49 Vö. Alphons Lhotsky: *Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1854-1954*. Festgabe zur Hundert-Jahr-Feier des Instituts. Böhlau, Graz-Köln, 1954.
- 50 Vö. Heinrich Friedjung – ein österreichischer „Ahner der Oral History“. In: Fritz Fellner: *Geschichtsschreibung und nationale Identität*. i. m. 293–322. o.
- 51 Vö. HAMMER PURGSTALL *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pest 1827-33, 10 Bände.
- 52 Vö. Alfonz Huber: *Ausztria története. I–III*. MTA Budapest, 1901.
Henrik Friedjung: *Harcz a német hegemoniáért (1859-1866)*. MTA Budapest, 1903.
Alfred Ritter von Arneth: *Geschichte Maria Theresia's*. Wien, 1879.
Anton Springer: *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809. I-II*. Leipzig, Verlag von S. Hirzel. 1865.
Franz Krones: *Österreichische Geschichte II. (Vom Tode Albrechts II. bis zum Tode des Kaisers Matthias (1439-1619))*. Berlin und Leipzig, 1915.
- 53 Vö. Walter Leitsch: *East Europeans Studying in Vienna.(1855-1918)*. In: Denis Deletant. 139–156.
Az osztrák kelet-európai kutatásoknak még számos kiváló képviselője említhető ebben az időszaktól, pl. Miklositsch, Jagic, Gindely, Kopitar, Rösler stb.
Vö. mindezekhez pl. Radu Marza: *The History of Romanian Slavic Studies*.
- 54 Vö. Lhotsky: i. m. Illetve pl. G. P. Gooch: *History and Historians in the Nineteenth Century*. Beacon Press, Boston. 1913.
- 55 Vö. Joseph Alexander Helfert: *Über Nationalgeschichte und den gegenwaertigen Stand ihrer Pflege in Österreich*. Prag, 1853.
- 56 Vö. mindezekhez a korábban már említett Arneth monumentális műveit, pl. *Prinz Eugen von Savoyen* (3 vols, 1864); *Geschichte der Maria Theresa* (10 vols, 1863-1879); *Maria Theresa u. Marie Antoinette, ihr Briefwechsel* (1866); *Marie Antoinette, Joseph II. and Leopold II., ihr Briefwechsel* (1866).
- 57 Vö. Gottfried Koch: *Der Streit zwischen Sybel und Ficker und die Einschaeztung der mittelalterlichen Kaiserpolitik in der modernen Historiographie*. In: *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft I*. 311–336.o.
- 58 Az első világháború alatti kérdésekre vö. Günther Ramhardtter *Geschichtswissenschaft und Patriotismus. (Österreichische Historiker im Weltkrieg 1914-1918)*. Verlag für Geschichte und Politik Wien, 1973.
- 59 Vö. K. von Ottenthal: i. m.
- 60 Vö. Tokody Gyula: *A fasizmus kori osztrák és német történetírás néhány kérdése*. Acta Universitatis Debreceniensis, KLTE Debrecen, 1966. 131–145. o.
Uő: *Der Einfluß der revolutionären Veränderungen nach dem ersten Weltkrieg auf die großdeutsche Geschichtsschreibung. (Die gesamtdeutsche Geschichtsauffassung.) Egyetemes Történeti Tanulmányok II.* (Szerkesztette Tokody Gyula). KLTE, Debrecen, 1968. 67–117.o.
Valamint Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. (A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.) Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest, 2010.*
Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. (A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.) L'Harmattan, Budapest, 2005.*
- 61 Vö. *minderre még pl. Heiss, Gernot: Die „Wiener Schule der Geschichtswissenschaft“ im Nationalsozialismus: „Harmonie kämpfender und Rankescher erkennender Wissenschaft“?* In: Mitchell G. Ash / Wolfram Nieß / Ramon Pils (Hg.), *Geisteswissenschaften im*

- Nationalsozialismus. Das Beispiel der Universität Wien (Göttingen 2010) 397–426. o. Valamint Martina Pesditschek: Heinrich (Ritter von) Srbik. In: Österreichische Historiker 1900–1945. II. 263–328. o. Ugyanott további részletes irodalom is Srbikről.
- 62 Vö. pl. Irinyi Károly: Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai gondolkodás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- 63 Vö. még Fritz Fellner: Heinrich von Srbik – „Urenkelschüler Rankes”. In: Geschichtsschreibung und nationale Identität. 330–345. o.
- 64 Vö. Heinrich von Srbik: Metternich. Der Staatsmann und der Mensch, München 1925 (2 Bände).
Uő: Deutsche Einheit. Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz, München 1935–1942 (4 Bände).
- 65 Fritz Fellner: i. m.
- 66 Heinrich Ritter von Srbik, *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart. I–II.* Salzburg–München, 1950.
- 67 Vö. erről Erős Vilmos: A szellemtörténet. *Valóság*, 2008/5. 20–35. Valamint Max Dvorák: A művészet szemlélete. (Válogatott tanulmányok.) Corvina Kiadó, Budapest, 1980. Alois Riegl: Művészettörténeti tanulmányok. Balassi Kiadó, Budapest, 1998.
Valamint pl. Leo Frobenius: Afrikai kultúrák. (Válogatott írások.) Gondolat, 1981.
Illetve pl. Egon Friedell vö. Az újkori kultúra története I. Holnap Kiadó, Budapest, 1998.
- 68 Vö. Romsics G.: i. m.
- 69 Terjedemi korlátok miatt nincs itt tér az osztrák történetírással összefüggő olyan kérdések tisztázására, mint pl. ennek az irodalomhoz vagy a filozófiához való viszonya, illetve mindennek ilyen irányú vonatkozásai. Pedig egy Karl Krauss, H. Broch vagy éppen A. és S. Zweig, F. Werfel és persze a filozófusok, Wittgenstein, Popper, Husserl stb. magától értetődő problémák ebben a vonatkozásban is, S. Freudról nem is beszélve. Mindezt (pl. a történelemhez való viszonyukat elemezve) egy kibővített tanulmányban kívánom elvégezni. Freudtól említéssék meg legalább pl. Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1992.
Irányadók még – természetesen – Nyíri Kristóf említett könyvei.
- 70 Vö. pl. Hugo Hantsch: Österreich. (2. Auflage). Tyrolia Verlag, Innsbruck, Wien, München, 1937.
- 71 Vö. pl. Die süddeutsche Volksgrenze. Der Grenzraum Wien–Pressburg–Radkersburg–Osttirol. In Zusammenarbeit mit Waldemar Wicher, hrsg. von Frierich Heiss. Berlin, 1934.
Vö. *erről Mályusz Elemér*: A középkori magyarság település- és nemzetiségi politikája. (Soós István szerk.) Lucidus Kiadó, Budapest, 2002, passim. Mályusz itt különösen Klebellel vitatkozik a magyar és német (osztrák) nyelvhatár kérdésében. Utóbbiról vö. Wlfram Ziegler: Ernst Klebel (1896–1961.) In: Österreichische Historiker 1900–1945. 489–522. o.
- 72 Természetesen meg kell említeni itt a magyarok számára jól ismert Steinackeréket is. Vö. Tokody Gyula: Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban. Századok, 1997. 677–722. o. Valamint Renate Spreitzer: Harold Steinacker (1875–1965.) Ein Leben für „Volk und Geschichte”. In: Österreichische Historiker 1900–1945. 191–224. o.
Valamint *Harold Steinacker: Volk und Geschichte - Ausgewählte Reden und Aufsätze*, Rudolf M. Rohrer, Brünn/München/Wien 1943.
- 73 Vö. Otto Brunner: *Land und Herrschaft*. (Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter.) Rudolf :Rohr Verlag, Brünn/München/Wien. 1942. (2-e Auflage)
Brunnerhez legújabban Stefan Weiss: Otto Brunner und das ganze Haus. Die zwei Arten der Wirtschaftsgeschichte. *Historische Zeitschrift*, 273/1. 2001.
- 74 Vö. Hanna Vollrath: Alfons Dopsch. In: Hans-Ulrich Wehler (Hrsg.): Deutsche Historiker. Band 7, Göttingen 1980, 39–54.o. Thomas Buchner: Alfons Dopsch 1868–1953. „Die Mannigfaltigkeit der Verhältnisse.” In: Österreichische Historiker (1900–1945). I. 155–190. o.
- 75 Természetesen még számos fontos történetíró megemlíthető – különböző okokból – ebből az időszakból. Így pl. Bibl, Santifaller, Pribram, O. Redlich, Bittner, Zatschek, W. Bauer, Hirsch, Charmatz, Klebel, E. Molden stb. A rokontudományok közül kiemelhető pl. az antropológia.
- Vö. mindezekhez a korábbi összefoglalásokon kívül Viktor Bibl: Kaiser Franz. (Der letzte römisch-deutsche Kaiser.) Johannes Günther Verlag. Leipzig und Wien, 1938.
Ress Imre: Szekfű Gyula, Ernst Molden és az Eötvös Collegium. In: Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. (Szerk. Paksa Rudolf.) Argumentum Kiadó – Eötvös Kiadó, Budapest, 2007. 17–42.
Hugo A. Bernatzik: *Gari Gari*. (Életem és kalandjaim a Felső-Nílus négerei között.) Bibliotheca, Budapest, 1957.
- 76 A harmincas években jelentős szerepet játszottak a bécsi egyetemen német származású vendégprofesszorok, pl. filozófusok és szociológusok is, akik részben a Volkstumskundéhoz közel álló nézeteket képviseltek (Gehlen, Freyer, G. Ipsen stb.).
Vö. Gernot Heiss: „... wirkliche Möglichkeiten für eine nationalsozialistische Philosophie”? Die Reorganisation der Philosophie (Psychologie und Pädagogik) in Wien 1938 bis 1940. In: Kurt Fischer und Franz Wimmer (Hg.), Der

geistige Anschluß. Philosophie und Politik an der Universität Wien 1930 bis 1950 (Wien 1993) 130–169. o.

Az osztrák történetírás kapcsán mindenképpen meg kell említenünk a Habsburgokkal, a Habsburg monarchiával összefüggő, annak történetét feldolgozó kutatásokat is, hiszen ki-tűnően tükrözik a történetírás „fejlődésében”/alakulásában jelentkező paradigmákat. A Habsburg monarchiát tárgyaló művek egyik irányzata politikatörténeti indíttatású – részben hasonló Szekfü Gyula felfogása, illetve az ő nagymagyarokról és kismagyarokról szóló tézise –, s olyan alapvető művek tartoznak ide, mint Robert Kann és Hans Kohn, Hugo Hantsch munkái. Ez a fajta értelmezés részben kötődik a 19. századi Sybel–Ficker vitához, illetve utóbbinak ahhoz a véleményéhez, hogy a Habsburgok egyfajta keresztény-katolikus univerzalizmus letéteményesei, s a német egységnek ilyen formában való megvalósulása a német érdekeknek az általános európai értékekkel való kibékítését eredményezhetné. Robert Kann és Hans Kohn ötvenes években kifejtett nézetei szerint a Habsburg birodalom tulajdonképpen a Közép- és Kelet-Európában kialakult kisállami-nemzetállami nyomorúságra kínált alternatívát, s egy a „Pax Britannicá”-hoz hasonló, nemzetekfölötti (de nem világpolgári) birodalom keretében nyújtott volna mégiscsak békés kereteket a térség fejlődéséhez. A Monarchiát ugyanakkor, főként az 1960-as, 70-es években – de e megközelítés egészen pl. Jászi Oszkárig visszanyúlók – többen, mint társadalmi-gazdasági terepet tekintették, s rámutattak arra, hogy a térség, s így Magyarország modernizációja szempontjából kiemelkedő lehetőséget biztosított. A nézetnek az említett Jászi Oszkáról kívül a magyar Ránki György és Berend T. Iván szerzőpáros, valamint pl. Hanák Péter a fő reprezentánsai, de pl. az amerikai John Komlos, vagy Eddie Scott, tehát az antropometria, illetve a kliometria képviselői is ide sorolhatók. Külön csoportként, s persze önálló történetírói pozícióként konstituálódik ez is, kezelhető a Habsburg monarchiát mint kulturális, művelődési, mentalitástörténeti keretként tekintő irányzat, képviselői közül említettük már az amerikai Shorskét, de például az író Claudio Magris is idetartozik. Egyik kérdésük, hogy elmaradottabb társadalmi bázison alapuló, de mindenképpen egy hanyatló, alkonyuló történelmi-politikai fázisban lévő közeg hogyan termelte ki a kultúrának azt a sokszínűségét, sőt burjánzását, amely Freudtól és Musiltól egészen Kokoschkáig, Wittgensteinig, Herzlig, Kafkáig, Schönbergig, Karl Kraussig, Schnitzlerig, Rilkéig, Hoffmanstahlig terjed. Itt is felvetődik már mondjuk a társadalmi elkötelezettségtől nem érintett esztéticizmus és a kulturális kontextus kategóriája, amely tehát a

Monarchiában nem a modernizáció bölcsőjét, hanem a modernizációból megcsömörlött kiábrándulás és dekadencia, a „fin de siècle” életérzés kultúráját látja. Ez már elvezet a Monarchia mondhatjuk posztmodern, multikulturális megközelítéséhez, amelynek legpregnansabb kifejeződése a grazi egyetem professzorának, Csáky Mórincnak a századforduló bécsi operettjéről (illetve annak kulturális vonatkozásairól) írott könyve. Csáky értelmezése szerint ugyanis a Monarchia legfőbb összetartó ereje, kovásza a különböző kultúrák egymásmelletisége, mondhatnánk „salátástálla” volt, amit legjobban az operett műfajának népszerűsége bizonyít. Ez ugyanis a Monarchiában élő különböző népek kultúrájából, folklórijából számos motívumot képes volt magába ötvözni, így minden kultúra és minden nép számára biztosított azonosulási, identifikációs lehetőséget. Jellemző, hogy mindennek bemutatását Csáky az operett, a felső, magas kultúra által lenézett, populáris, „nép-szerű” műfajban mutatja be, tökéletes összhangban a posztmodern által sugallt történeti antropológiai fordulat kánonjával, amely az elit és a győztesek hatalom által kanonizált kultúrája helyett a vesztesek, a népi kultúra terepére fókuszál.

Vö. mindezekhez (pl. Kannhoz, Miskolczyhoz, Csáky Mórithoz stb.) egyéb jegyzeteket, valamint A polgári történetírás és az Osztrák–Magyar Monarchia című fejezet. In: Kovács Endre: A mai polgári történetírás. 180–186. o.

Claudio Magris: A Habsburg-mitosz az osztrák irodalomban (részletek). Európa Könyvkiadó, Budapest 1988.

Gernot Heiss, Árpád von Klimó. Pavel Kolár and Dusan Kovac: Habsburg's Difficult Legacy: Comparing and Relating Austrian, Czech, Magyar and Slovak National Historical Master Narratives. In: *The Contested Nation (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories)*, Edited by Stefan Berger and Chris Lorenz, Marchal. Palgrave Macmillan, 2008. 367–404. o.

Csak az osztrák történetírás vonatkozásában Werner Suppanz: Supranationality and National Overlaps: The Habsburg Monarchy in Austrian Historiography after 1918. In: *Disputed territories and Shared Pasts*. (Edited by Tibor Frank and Frank Hadler.) Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011. 66–91. o.

- 77 Vö. Barta István: Az osztrák történetírás a második világháború után. *Századok*, 1947, 178–191. o. Illetve pl. Heiss Gernot: Von der gesamtdeutschen zur europäischen Perspektive? Die mittlere, neuere und österreichische Geschichte, sowie die Wirtschafts- und Sozialgeschichte an der Universität Wien 1945–1955. In: M. Grandner, G. Heiss, O. Rathkolb (Hg.), *Zukunft mit Altlasten*. Die Universität Wien 1945 bis 1955

- (= Querschnitte 19, Wien-Innsbruck etc. 2005) 189–210. o.
- 78 Vö. Pavel Kolar: *Rewriting National History in Post-War Central Europe: Marxist Syntheses of Austrian and Czechoslovak History as New National Master Narratives*. In: *Nationalizing the Past (Historians as Nation Builders in Modern Europe)*, Edited by Stefan Berger and Chris Lorenz, Palgrave Macmillan, 2010. 319–340. o.
- 79 Mérei Gyula: A „nemzetekfölötti állam” eszméje a nyugat-német és az osztrák burzsoá történetírásban : 2. rész Századok, (96. évf.) 1962, 1–2. sz. 150–182. o.
- 80 Vö. Friedrich Engel-Janosi: *Die Wahrheit der Geschichte. (Versuche zur Geschichtsschreibung in der Neuzeit.)* Verlag für Geschichte und Politik, Wien. 1973.
- 81 Meg kell itt jegyezni, hogy bár a háború után az osztrák történetírásban végbement egy (alapjában persze igazolható) politikai tisztogatás – az említett „Entnazifizierung” –, az osztrák historiográfiának egy olyan jellegű reprofesszionalizációjára nem volt soha szükség, mint Kelet- és Közép-Európa többi államában. Ebben rejlik a háború utáni viszonyok talán legnagyobb különbsége, illetve a lényegesen nagyobb mozgástér, a társadalmi és politikai szabadság, szuverénitás jelentősége.
- 82 Egyéb művei közül megemlíthető pl. *Österreich und der Vatikan. 1846–1918*. 2 Bände. Styria, Graz 1958/1960; Band 1: Die Pontifikate Pius’ IX. und Leos XIII. (1846–1903); Band 2: Die Pontifikate Pius’ X. und Benedikts XV. (1903–1918).
- 83 Vö. Erich Zöllner: *Ausztria története. Osiris kiadó, Budapest, 2000.*
- 84 Vö. Gerhard Botz: „Eine neue Welt, warum nicht eine neue Geschichte.” (Österreichische Zeitgeschichte am Ende ihres Jahrhunderts). *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*. 1990/1. 49–76. o.
- 85 Vö. pl. *Beitraege zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*. (Herausgegeben von Heimold Helczmanovszki.) Verlag für Geschichte und Politik, Wien. 1973.
Benne Hans Bobek: *Der Beitrag der Geographie zur Bevölkerungs- und Sozialforschung in Österreich*. 19–28. o.
Valamint Michael Mitterauer: *Zur Familienstruktur in Laendlichen Gebieten Österreichs im 17. Jahrhundert*. Uo. 167–222. o.
- 86 Vö. *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen – Perspektiven – Vermittlungen (A társadalomtörténet bécsi útjai. Témák – távlatok – közlemények)*. Szerk. Eder, Ft. X.–Feldbauer, P.–Landsteiner E. Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Universität Wien-Böhlau, Bécs–Köln–Weimar 1997. = *Kulturstudien*. Bibliothek der Kulturgeschichte. 30.
- Erről ismertetés Halmos Károly: *A társadalomtörténet bécsi útjai*. Klió, 1998/3.
- Valamint pl. E. Hanisch: *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien: Uebereuter, 1994.
- 87 Természetesen itt is még számos kiváló osztrák történész megemlíthető. Különösen is kiemelném azonban a változatlanul élénk Kelet-Európa kutatásokat, amelynek Bécsben és Grazban vannak a fő műhelyei. Mindenekelőtt H. Haselsteiner, A. Suppan, Urbanitsch, P. Wandycz, R. Plaschka, korábról Miskolczy Gyula, Gogolák Lajos, P. Wandycz, D. Silagi újabban U. Brunnbauer neveit említeném meg.
Vö. pl. Adam Wandruszka: *Das Haus Habsburg (Die Geschichte, einer europaeischen Dynastie.)* 2-te Auflage. Friedrich Vorwerk verlag, Stuttgart. 1956.
Horst Haselsteiner: Joseph II und die Komitate Ungarns (Wien-Köln-Graz: Böhlau, 1983).
- 88 Vö. Saurer, Edith: *Women’s History in Austria: An Almost Critical Assessment*. *Austrian History Yearbook*. 1996. 261–287. o.
Valamint *20 Jahre L’homme*. Register 1990–2009. Böhlau, Wien, 2009.
- 89 Vö. pl. Brigitte Hamann: *Winifried Wagner, avagy Hitler és Bayreuth*. Európa, Budapest, 2005. Egyéb munkái közül vö. uő: *Rudolf: a trónörökös és a lázadó*. Európa, Budapest, 1990. Uő: *Bécs és Hitler: egy diktátor tanulóévei*. Európa, Budapest, 2000.
Uő: *Erzsébet, Magyarország királynéja*. Budapest, Fabula, 1992.
Legújabban uő: *Hitlers Edeljude. (Das Leben des Armenarzes Eduard Bloch.)* Piper, München, Zürich, 2008.
- 90 Vö. Karl Vocelka: *Glanz und Untergang der höfischen Welt. (Repraesentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat.)* Ueberreuter, Wien, 2001. Anna Maria Sigmund: *A náci asszonyai*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007.
Valamint Martina Winkelhofer: *Der Alltag des Kaisers. (Franz Joseph und sein Hof.)* Wien, 2010.
- 91 Vö. Csáky, Moritz: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség: kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Európa, Budapest, 1999.
- 92 Az 1990-es, 2000-es évek egyik lényeges jelensége még az osztrák emlékeztetőtörténeti kutatások megjelenése. Ebben a legfontosabb jelenségek az ún. Waldheim-affér (még az 1980-as évekből), amikor a volt ENSZ-főtitkárról nyilvánvalóvá vált náci múltja, illetve a Heldenplatz-ügy. Utóbbiban – főleg a híres író, Thomas Bernhard műve kapcsán – az osztrák nemzeti identitás alapkérdései vetődtek fel, azaz, hogy mennyiben a náciizmus áldozatai az osztrákok, s mennyiben tevőleges támogatói, sőt oszlopai a náci rendszernek és

- ideológiának, amit Hitler 1938-as bevonulásának 50. évfordulóján vált különösen akuttá (amikor is felvetődött, hogy az Anschluß idején az osztrákok túlnyomó többsége szinte önkívületi állapotban üdvözölte őt a turisták számára máig nevezetes térer, s a későbbiekben is lelkes híve volt.)
- Vö. mindezekhez Ernst Bruckmüller: *Nation Österreich*. Wien, 1996.
- Peter Stachel: *Mythos Heldenplatz*. Pichler, Wien, 2002.
- Robert Menasse: *Ez volt Ausztria. (Összegyűjtött esszék a tulajdonságnélküli országról.)* Kalligram, Pozsony, 2008.
- Kurt Waldheim: *Nehéz mesterség. (Éric Rouleau közreműködésével.)* Gondolat, Budapest, 1979.
- Az osztrák emlékezetkutatásokhoz általában vö. *Memoria Austriae* (Hrsg. von Emil Brix, Ernst Bruckmüller, Hannes Stekl.) Wien München : Verlag für Geschichte und Politik Oldenbourg Verlag, 2004.
- 93 Az orosz történetíráshoz vö. A Mazour: *Modern Russian Historiography*. Princeton, 1958.
- Georg Vernadsky: *Russian historiography. A history*. Belmont, 1978.
- J. J. Gapanovitch: *Historiographie russe. (Hors de la Russie.) Introduction à l'histoire de la Russie*. Paris, 1946.
- Joachim Höslér: *Die sowjetische Geschichtswissenschaft 1953 bis 1991. Studien zur Methodologie- und Organisationsgeschichte*. Verlag Otto Sagner. München, 1995.
- Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában. História. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1995.*
- Historiography of Imperial Russia. (The Profession and Writing History in a Multinational State)*. Edited by Thomas Sanders. M.E. Sharpe, Armonk New York. London, England, 1999.
- Andrej Szaharov: *Az orosz történelem új terminológiája. Magyar Ruzsisztikai Intézet, Budapest, 2000.*
- After the Fall. (Essays in Russian and Soviet Historiography)*. Edited by Michael David Fox, Peter Holquist, Marshall Poe. Bloomington, Indiana, 2004.
- Anatole G. Mazour: *The Writing of History in the Soviet Union*. Stanford University Press. 1971.
- Robert W. Davies: *Soviet History in the Yeltsin Era*. Houndmills, Basingstroke/Hampshire, London, 1997.
- Robert W. Davies: *Perestroika und Geschichte. Die Wende in der sowjetischen Historiographie*. München, 1991.
- Facing up the Past. Soviet Historiography under Perestroika.* (ed. Takayuki Ito.) Sapporo, 1989.
- Alexandr Antoshchenko: *Russia*. In. *Atlas of European Historiography*. 2010. 87–92. o.
- Jutta Scherer: *'Sehnsucht nach der Geschichte'. (Der Umgang mit der Vergangenheit im postsowjetischen Russland.)* In. Christoph Conrad und Sebastian Conrad (Hg.): *Die Nation schreiben. (Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich)*. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen 2002. 165–206. o.
- New Directions and Results in Russistics. [Új irányzatok és eredmények a ruszisztikában.] Szerk. Szvák Gyula. Ruszisztikai Könyvek, XI. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2005.*
- Egyes kérdésekről Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter utóélete. Magyar Ruszisztikai Intézet. Budapest, 2001.*
- Az újabb historiográfiai összefoglalásokból Mirjana Gross „Die russisch-sowjetische Geschichtsschreibung” című fejezet. I. m. 418–425. o.
- 94 Vö. ezekről részletesebben Niederhauser Emil: *A történetírás története Kelet-Európában. História. i. m. Valamint Daniel Wolff: A Global History of History*, New York, Cambridge University Press, 2011.
- 95 Vö. még Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev: *Utazás Pétervárról Moszkvába. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979.*
- 96 Számos érdekességgel szolgál Avvakum pápa önéletírása. (Fordította és jegyzetekkel ellátta Juhász József.) *Kritérium*, Bukarest, 1979. Ez per sze az irodalmias történetírásra példa elsősorban.
- 97 Vö. Niederhauser: i. m. 206–208. o. és 200–204. o., illetve mindkettőről passim.
- 98 Vö. mindehhez legújabban Szvák, Gyula: *The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century*. In: Macintyre, Stuart – Maiguashca, Juan – Pók Attila (eds.): *Oxford History of Historical Writing, vol. 4: 1800-1945*. Oxford, 2011. 321–323. o.
- 99 Vö. ehhez Niederhauser Emil: *A társadalmi gondolkodás. In. Uő-Sargina Ludmilla: Az orosz kultúra a XIX. században. (Európa nagy korszakai.) Gondolat, Budapest, Budapest, 1970. 68–108. o.*
- Valamint és különösen Alexander Vucinic: *Social Thought in Tsarist Russia. (The quest for a general science of Society, 1861-1917.)* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1976.
- 100 Vö. erre Vucinic i. m. 96–106. és passim.
- Valamint és természetesen Niederhauser Emil: *A szlavofilek történetnézelméletéhez. Acta Universitatis Debreceniensis, KLTE Debrecen, 1966. 27–43. o.*
- 101 Vö. F. M. Dosztojevskij: *A történelem utópikus értelmezése. (Tanulmányok.) Szerkesztette Sisák Gábor. Osiris Kiadó. Budapest, 1998.*
- 102 Vö. N. G. Csernisevskij *Válogatott filozófiai művei. (Fordította Lukács Györgyné.) Akadémiai Kiadó, 1979. Valamint pl. Kovács Endre: Herzen. Gondolat. Budapest, 1878.*
- 103 Vö. Mihail Bakunyin: *Gyónás. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983.*

- Peter Kropotkin: A francia forradalom 1789–1793. Genius Könyvkiadó, Budapest, 1921.
- 104 Vö. Klutschewskij, W. O.: Russische Geschichte. I-II. B. Zürich, 1945.
- Platonov: Oroszország története. Atheneum KV. Budapest, é. n.
- 105 Melletük még – természetesen – számos kiváló történész említhető ebből a korszakból, így Pogodin, Csicserin, Scsapov, Granovszkij, Gerje, illetve az ukránok: Kocszomarov, Hruszevszkij. Vö. minderre pl. Historiography of Imperial Russia. i. m.; Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. i. m.
- Mihajlo Hruszevszkij: History of Ukraine-Rus'. Volume 1. From Prehistory to the Eleventh Century. Translated by Marta Skorupskij. Edited by Andrzej Poppe, Frank E. Sziszin, Uliana M. Pasicnik. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton-Toronto, 1997. 602 o.
- 106 Vinogradovra vö. még F. M. Powicke: Modern Historians and the Study of History: Essays and Papers. Oldham, London, 1955.
- 107 Wilhelm Radloff: Aus Sibirien. Bd. I-II. Leipzig, 1884.
- 108 Vö. Niederhauser: i. m. 238–250. o. és passim. Illetve magyarul tőle vö. P. N. Miljukov: Az orosz kultúra történetének alapvonásai. Világtörténet, 1984. 3. sz. 118-130. o.
- 109 Vö. Plehanov válogatott filozófiai írásai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.
- 110 Vö. Erős Vilmos: Történetfilozófiai iskolák a huszadik században. Történeti Tanulmányok XVI. Szerkesztette Velkey Ferenc. Debrecen 2008. 7–30. o.
- 111 Lukácshoz vö. pl. Hermann István: Lukács György élete. Corvina Kiadó, Budapest, 1985. A fő művei mellett vö. még Georg Lukács: Zur Kritik der faschistischen Ideologie. Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar, 1989.
- Sziklai László: Proletárforradalom után. Lukács György marxista fejlődése 1930–1945. Kossuth Könyvkiadó, 1986. Úó: Lukács és a fasizmus kora. Magvető Kiadó, Budapest, 1981.
- Valamint pl. Poszler György: Az évszázad csapdái. (Tanulmányok Lukács Györgyről.) Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
- 112 Lukácshoz, illetve a „Történelem és osztálytudat”-hoz még a következő megjegyzéseket fűzném: amint ismeretes, maga a mű (illetve annak fő tanulmánya) alapvetően három részre oszlik. Az elsőben Lukács a használati- és csereérték alapvetően marxi fogalmait járja körül; a másodikban ismerteti a „polgári gondolkodás antinómiáit”; a harmadikban pedig a „proletariatus álláspontját” fejtű ki. Kulcskategória Lukácsnál az ún. szubjektum–objektum viszony, illetve annak elemzése. Az elmélet egyik fő eleme ugyanis, úgy elemezni a fennálló viszonyokat (az elidegenedést, a használati érték – csereérték

ellentmondását), hogy azokat ne törvénytörvénynek és ezzel megváltoztathatatlanoknak, valamint szükségszerűnek írja le (ezzel maga is hozzájárulna az elidegenedés fennmaradásához), hanem emberileg *létrehozott*-nak (vö. a werden hegeli kategóriája), azaz egyúttal megváltoztatásának módját, az elidegenedés (ellentmondás) felszámolásának/megszüntetésének alternatíváját is felvázolja. Lukács abban látja a polgári gondolkodás antinómiát (amely persze maga is felismerte az elidegenedés jelenségét, vö. pl. kultúra és civilizáció szembenállását már Schillernél, de Kantnál és Hegelnél is, Nietzsche-nél és Spenglernél pedig különösen), hogy annak elemzése, leírása nem elég konkrét (néha egyenesen mítosz), s pl. Hegel is egy világszellemtől (tkp. magától a filozófustól) várta a világ „ésszerűvé” tételét. A marxizmus azért tartja az előbbemutottnak és tudományosnak, mert ennek elemzése konkrét, azaz az elidegenedést nem általános és elvont jelenségként, törvénytörvényként írja le, hanem egy társadalmi formációhoz (a kapitalizmushoz) kötöttként, ráadásul konkrét („tudományos”) közgazdasági kategóriákkal analizálja azt (használati érték–csereérték). Elmélet szerint az elemzés konkrétságából adódik a megváltoztatás, a megszüntetés módjának a „reális” felvázolása is: meg kell keresni a történelemnek azt a szubjektumát, amelynek elemei „érdeke” fűződik az ellentmondás megszüntetéséhez, ez pedig nem más, mint a proletariatus, a tulajdon nélküliek, nincstelenek nagy tömege, amelynek nincs semmije, nem húz hasznat a piaci manipulációkba való belépésből, a használati és csereérték „olló”-jának fenntartásából. Ebből következően a proletariatus a történelem igazi szubjektuma, s az emberiség általános felszabadulása is csak tőle várható.

Hangsúlyozni lehet persze, hogy Lukács igazi novuma a marxi elmélet egyfajta leninizálásában rejlik, azaz a kelet-európai és az orosz viszonyokra való adaptálásában (ezért is tárgyalható a szovjet-orosz történetírásnál, illetve történeti gondolkodásnál). Hiszen a marxi elmélet szerint a kapitalizmus alapvető ellentmondásai Nyugat-Európában éleződnek ki leginkább, ott várható tehát először a szocialista/társadalmi forradalom. A lukácsi–lenini névum/ében annak a megfogalmazása (s így lehetséges Kelet-Európában előbb társadalmi-szocialista forradalom), hogy a konkrét (mondjuk orosz) társadalmi viszonyoknak nem kell ezt a „fejlettséget” elérnie (azaz az alapvető ellentmondásoknak a végsőkig feszülnie), elég, ha létezik ennek a „tudata” (azaz annak felismerése, hogy ez az egyetemes fejlődés / a történelem általános menete). Ennek pedig legfőbb instanciája a párt, a kommunista párt megléte, társadalmi forradalom tehát mindenhol lehetséges (így Kelet-Európában is), ahol megalakul/létrejön egy ilyen szervezet. A történelem végső

- szubjektuma így a kommunista párt, nem maga a proletariátus, Lukács illetően gondolatai – megjegyzem – számos feltűnő hasonlóságot mutatnak Gramscival vagy Gentile „aktualizmusá”-val.
- Lukács gondolatai közül – amint ezt a főszövegben is jelzem – kiemelném még fokozatos és egyfajta „szociáldemokratizálódását”. Azaz, már a Blum-tézisektől kezdve, de a harmincas évektől különösen, immár a fasizmus válik a fő ellenségé, amivel szemben a polgári demokratikus/humanisztikus tradíció minden képviselőjével összefogva, s „Az ész trónfosztása”-ban már nem ennek kritikája, elégtelenségének bemutatása, hanem az ettől való letérésre zúdított esszék áll a középpontban. Mindez tulajdonképpen a *népfront*-gondolatnak – *horribile dictu*: a többpártrendszer elvének – megfogalmazása, s nem véletlen, hogy Lukács a sztálini-rákossista rendszernek alapvetően ellenzéke is (vö. Lukács-per), s a második Nagy Imre-kormányban is tagja volt.
- Lukácsnál is meg lehet jegyezni egyébként (mint Hegelnél), hogy – bár nem volt „szaktörténész” – pl. „Az ész trónfosztása” akár történetírói szempontból is mesterműnek tekinthető (ráadásul majd mindent alapvetően történeti szempontból, „fejlődésében”, „alakulásában” közelített meg – ez is alapvetően hegeli hagyomány.) Bevezető nagy társadalomtörténeti tablója akár a később nagy szerepet játszó „Sonderweg” egyfajta megelőlegezéseként is interpretálható, az utána következő ideológiatörténeti/eszmetörténeti fejtegetések pedig a szellemtörténet legjobb hagyományait idézik fel (ami nem is áll távol Lukáctól, egyesek 1918 előtti korszakát kifejezetten szellemtörténetiként minősítik.)
- Vö. mindezekhez Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, 1978. Illetve az egyéb jegyzetekben említett művek.
- 113 Vö. erre még Novák Zoltán: *Thomas Mann és a fiatal Lukács*. (A Leo Naphta-rejtély megoldásához.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- 114 Vö. erre Lackó Miklós: Lukács György „Blum-tézisei”. In: Uő: *Sziget és külvilág*. 191–202. o.
- 115 Vö. Lukács György: *A történelmi regény*. Magvető Kiadó, Budapest, 1977.
- 116 Vö. Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Magvető Kiadó, Budapest, 1978. (5. kiadás)
- 117 Vö. a *népfront* gondolatról, illetve szerepéről a második Nagy Imre-kormányban korábban elmondottak.
- 118 Lukács humanizmusának 1956 utáni kritikájához vö. Gedő András: *A modern revizionizmus filozófiai bírálatához*. (Tanulmányok.) Kossuth Könyvkiadó, 1961.
- 119 Vö. Krausz Tamás: *M. N. Pokrovskij és az orosz abszolutizmus vitája a 20-as években*. *Történelmi Szemle*, 1980/4. 627–648. o.
- Valamint John Barber: *Soviet Historians in Crisis, 1928-1932*. Holmes&Meier Publishers, Inc. New York, 1981.
- 120 Vö. még Ernst Breisach: *Historiográfia*. Osiris, Budapest, 2004. 358–359. o.
- 121 Vö. erre pl. *Az orosz vallásbölcselet virágkora*. Tolsztojtól Bergyajevig. I–II. (Válogatta és a bevezetőket írta Török Endre.) Vigilia, Budapest, 1988.
- 122 Vö. Nyikolaj Alekszandrovics Bergyajev: *A történelem értelme*. In: *Történetelmélet*. I. 566–611. o.
- Irodalom Bergyajevhez (benne részletesen magyarul megjelent művei, recepciója stb.) Uo. 564–565. o.
- Valamint magyarul Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég Kiadó, Budapest, 1971.
- Illetve Juhász Anikó: *Nyikolaj Bergyajev*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- 123 Vö. N. Berdiaiev: *Das neue Mittelalter*. Darmstadt, 1927.
- 124 Vö. Georgije Ostrogorski: *Geschichte des byzantinischen Reiches*. Beck, München, 1952.
- 125 Vö. Michael Rostovtzeff: *The Social and Economic History of the Roman empire*. Oxford, 1966. Uő: *A History of the Ancient World*. Oxford, Clarendon Press, 1927.
- 126 N. D. Kondratyev: *A gazdasági fejlődéshozsú távú hullámai*. *Történelmi Szemle*, 1980/2. 241–269. o.
- 127 Vö. mindezekhez Gapanovitch: i. m.
- Valamint pl. Nicholas V. Riazanovsky: *A History of Russia*. (Fourth Edition) Oxford University Press. New York Oxford. 1984.
- Georg von Rauch: *Geschichte der baltischen Staaten*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz. W. Kohlhammer GmbH. 1970.
- Romuald J. Misinuas – Rein Taagepera: *The Baltic States. Year of Dependence 1940-1980*. University of California Press. Berkeley-Los Angeles, 1983.
- Pipestől legújabban vö. uő: *Russain Conservatism and its Critics. A Study in Political Culture*. Yale University Press, New Haven-London, 2005. Erről Sashalmi Endre ismertetése in. *Klió* 2006/3. 42–46. o.
- Magyarul megjelent munkái Richard Pipes: *Az orosz forradalom története*. Európa Kiadó, Budapest, 1987.
- Uő: *A kommunizmus*. Európa, Budapest, 2004.
- Önéletrajzi kötete Richard Pipes: *Vixi*. (Memoirs of a Non-Belonger.) Yale University Press, New Haven&London, 2003.
- 128 *A Szovjetunió Kommunista (Bolszevik) Pártjának története*. Rövid tanfolyam. Szikra kiadása. Budapest, 1945.
- Ebből a korszakból a vezető történészek közül pl. Pankratova, Efimov, Potyemkin, Minc, Kozminszkij, Porsnyev, Diakonov neveit és műveit lehetne kiemelni.
- Vö. pl. Joachim Höslér: *Die sowjetische Geschichtswissenschaft 1953 bis 1991*.

- Valamint Zelnik, Reginald E.: Perils of Pankratova: Some Stories from the Annals of Soviet Historiography Seattle: University of Washington Press, 2005.
- 129 Vö. A. Z. Manfred: Napóleon. Kossuth Könyvkiadó / Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.
J. Tarle: Napóleon. (Hatodik kiadás) Gondolat Kiadó, Budapest, 1967.
A régebbi és az új generáció közötti vitához vö. még George M. Entreen: Marxists versus Non-Marxists: Soviet Historiography in the 1920s. Slavic Review. Volume 35. Number 1. March 1976. 91–110.
- 130 A. V. Misulin – E. A. Kozminkszkij: Az ókori világ története / A középkor története. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.
- 131 Vö. B. D. Grekov: Az orosz művelődés forrásai és a keleti Ruszj művelődése. Uő: Az orosz állam kialakulása. Míndkettő Budapest, 1948.
B. D. Grekov: Az orosz parasztság története a legrégebbi időkől a XVII. századig. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956.
Szergej D. Szkazkin: A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Gondolat. Budapest, 1979.
Vö. még mindehhez Niederhauser Emil: Agrártörténetírás Kelet-Európában. (Vázlat.) In. Szabó István Emlékkönyv. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 488–491. o.
- 132 Ki lehet említeni még Nyekrics könyvét is az 1960-as évekből, aki először vetette fel pl. Sztálin hadvezetési hibáit a németek elleni háború első időszakában. Vö. A. M. Nyekrics: Így történt... (1941. június 22.) Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- 133 Vö. Maskin, N. A.: Augustus principatusa. Kialakulása és társadalmi lényege. (ford. Borzsák István; szerk. Harmatta János.) Akadémiai Kiadó. Budapest, 1953.
Sergej L'ovic Utkenko: Julius Caesar. Gondolat. Budapest, 1983.
- 134 Magyarul A. P. Kazsdan – G. G. Litavrin: Bizánc rövid története. (Studium Könyvek 25.) Gondolat Kiadó, Budapest, 1961.
- 135 A régészeti ekkori fejlődéséhez vö. Mordovin Maxim: A normann elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig. Korall, 24–25. 7. évf., 2006. július. 118–162. o.
Valamint pl. V. Masszon: Egy kőkori település Közép-Ázsiában: Dzsejtun. (A termelő gazdálkodás kezdetei.) Gondolat, Budapest, 1978.
Ju. I. Szemjonov: **Hogyan keletkezett az emberiség?** Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- 136 Vö. I. S. Kon: Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts. (Kritischer Abriss.) I-II. Akademie Verlag, Berlin. 1964.; V. F. Aszmusz: Marx és a polgári historizmus. Gondolat, Budapest, 1973.
- 137 Vö. pl. M. A. Barg. A módszer problémája a mai polgári történetírásban. In. Történetelméleti és módszertani tanulmányok. (Válogatta Glatz Ferenc és Niederhauser Emil). Gondolat, Budapest, 1977. 370–396. o.
- 138 Vö. mindezekre még pl. Kövér György: A szovjet társadalomtörténeti kutatás változatai. Történelmi Szemle, 1976/4. 761–774. o.
- 139 Vö. még pl. Történelem és filozófia. (Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban.) Válogatta Huszár Tibor. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.
- 140 Vö. Iouri Afanassiev: Ma Russie fatale. (Révélations d'un historien engagé.) Calman-Lévy, 1992.
Valamint Roy A. Medvegyev: Hruscsov. (Politikai életrajz.) Laude Kiadó, 1989.
Uő: Let History Judge. (The Origins and Consequence of Stalinism.) Oxford University Press, 1988.
Tovább... Tovább... Tovább! 1953–1958. Szerkesztette: Szilágyi Ákos. Szabad Tér Kiadó, 1988. (Benne Roy Medvegyev, életrajz is róla röviden stb.)
Megemlíthető még Natan Ejdemann: Forradalom fölülről? (Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gereben Ágnes.) Maecenas–Téka, 1989.
- 141 Vö. előző jegyzet.
Medvegyev főművének mégis persze a Let History Judge című könyve tekinthető, amelynek első kiadása az 1970-es évek elején jelent meg, elsők között beszélve a sztálini rendszer kifejezetten bűnöző voltáról, s számos kiadatlan levelet, titkosított felszólalást, visszaemlékezést stb. használt fel, mindezzel a szovjet rendszer mindennapjaiba is bepillantást nyújtva.
- 142 Nem tartozik jelen összefoglalás szorosan vett problémaköréhez, de felvethető, hogy számos esetben az irodalom sokkal közelebb járt a valós élet ábrázolásához és jobban megőrizte függetlenségét, mint a „szaktörténetírás”. Az írók vették fel először a sztálini koncepciók pereket, a GULAG, a második világháború alatti hibák, az ötvenes évek számos látszatpereinek, stb. kérdéseit. Az orosz huszadik századi történetelmélethez alapvető például A. Szolzsenyicin: A pokol tornáca. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1990.
Uő: Ivan Gyenyiszovics egy napja. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. Uő: Az „orosz kérdés” a XX. század végén. Európa, Budapest, 1997.
Valamint számos vonatkozás pl. in. Több fényt. (Válogatás a glasznoszty sajtójából.) Válogatta és szerkesztette Gereben Ágnes. Téka Könyvkiadó, Budapest, 1988.
Kiemelkedik még Andrej Platonov: Csevangur. Magvető Kiadó, Budapest, Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1989.
Gereben Ágnes: Iszaak Babel ismeretlen naplója. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
Anatolij Ribakov: Az Arbat gyermekei. Magvető Kiadó, Budapest, 1988.
Borisz Paszternak: Zsivago doktor. Árkádia, Budapest, 1988.

- Mihail Bulgakov: A Fehér Gárda. Európa Könyvkiadó, 1983.
 Vö. az egész tematikához Mozart és Salieri. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 2005.
- 143 Vö. erre Georg G. Iggers: *Historiography in the Twentieth Century. (From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge.)* Wesleyan University Press, Hanover and London, 1997. 94. o.
 A Kazusz-hoz Szijártó M. István: *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. (Oroszország mikrotörténelmének tanulságai.)* Keszthely, 2011. A szerző könyvében mindenekelőtt persze O. Figues és Zamoyski korábban már említett könyveit elemzi, akik alapvetően a mindennapokra összpontosítanak, tehát egyfajta antropológiai fordulat jegyében írnak. Egyikük sem él azonban Oroszországban, tehát nemigen lehetnek bizonyítékok az orosz mikrotörténelm meggyökerezésére.
- 144 Vö. Aron Jakovlevics Gurevics: *Mi a történeti tény? In. Történetelmélet I. 193–216. o. Gurevics-től és róla irodalom stb. uo. 191–193. o. Különösen is Aron Gurevics: Az individuuum a középkorban. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2003.*
 Mihail Mihajlovics Bahtyin: *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. (Ford. Kőnczöl Csaba) Európa, Budapest, 1982.*
- 145 Röviden érdemes még megemlékezni természetesen itt is az ún. emlékirat-irodalomról, hiszen ez a szovjet-orosz történetírásban is számos érdekességgel szolgál, és a személyes történelem mellett bizonyos esetekben itt is egyfajta ellentörténelem, a hivatalos történetírással szembenálló, de azt legalábbis korrigáló, kiegészítő funkciót láthat el (persze nem minden esetben). A névsor – a teljesség igénye nélkül – Ilja Ehrenburgtól Zsukovon, Csuszkijon és Mikojanon keresztül egészen a neves irodalmár Viktor Sklovszkijig terjed.
 Vö. pl. Viktor Sklovszkij: *Így éltünk. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964.*
 G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok. Kossuth Könyvkiadó, Zrínyi Katonai Kiadó, 1970.*
 A. I. Mikojan: *A harc útján. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1973.*
 Ilja Ehrenburg: *Emberek, évek, életem. Budapest, 1966.*
- 146 Vö. még a legújabb törekvésekhez *New Directions and Results in Russistics. (Új irányzatok és eredmények a ruszisztikában. Szerk. Szvák Gyula. Ruszisztikai Könyvek, XI. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2005.*
 Valamint pl. Szvák Gyula: *Ruszlan Szvinnyikov szovjet történész esete Félelmetes Iván orosz cárral. Aetas, 2012/2. 86–100. o.*
 Az ukrán és orosz történetírás egymással folytatt vitáiról a harmincas évek sztálini ukrán népiratásairól vö. Sz. Bíró Zoltán: *Politika, történetírás, történelem. (Ukrán–orosz vita az 1932–1933. évi éhínségről.) História, 2011/8. 10–13. o.*
 A szerző itt bemutatja, hogy az ukránok inkább etnikai, az oroszok inkább társadalmi motívumokkal magyarázzák a szörnyűségeket.
- 147 Vö. a Kazusz folyóiratról elmondottakat, illetve Szijártó M. István: *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. i. m.*
 A kultúraelmélet újabb törekvéseihez vö. Jurij Lotman: *Kultúra és robbanás. Pannonica Kiadó, 2001.*
- 148 Edvard Radzinskij: *Az utolsó cár – II. Miklós élete és halála. Európa, 1996. Uő: II. Sándor (Az utolsó nagy cár). Európa, Budapest, 2006.*
 A. Szolzsenyicin: *Hogyan mentjük meg Oroszországot? Töprengések. Magvető, Bp., 1991.*
 Szolzsenyicinről megjegyezhető, hogy – korábban említett írásaiban is – alapvető szerepe volt a sztálini rendszer hazugságainak és bűneinek leleplezésében. Ugyanakkor ezt több vonatkozásban egy a szlavofil, illetve a pánszláv eszméhez kötődő, alapvetően egy Nyugat-ellenes és nacionalista szemszögből teszi, amiért sok orosz bírálója is támadt.
 Magyarul vö. pl. Alekszandr Szolzsenyicin: *Az „oroszkérdés” a 20. század vége felé. 2000. 1994. december. 15–17. o. Ezzel szemben Grigorij Pomerac: *Ellenérvek mögül. Uo. 18–20. o.**
- 149 A *Kritika* című amerikai folyóiratban megjelent tanulmányok alapján a sztálini rendszer, illetve általában az egész 1917-től kezdődő bolszevik hatalomátvétel és az 1990-es évekig tartó kommunista berendezkedés értékelésével kapcsolatban három alapvető álláspont körvonalazható: az egyik szerint ez egy modernizációs kísérlet volt, amelyben az erőltetett iparosítás, a mezőgazdaság és a parasztság megnyomorítása és persze akár a harmincas évekbeli tisztogatások az ország ipari-gazdasági nagyhatalommá tételének érdekében tett végsősoron mégiscsak igazolható, értelmes áldozatok voltak. A totalitárius elképzelés szerint a kommunista rendszernek semmiféle pozitív modernizációs programja nem volt, pusztán az öncélú terror és a megfélemlítés, az emberek tízmillióinak (az osztályellenségnek) értelmetlen megkínzása és megsemmisítése, Sztálin egyeduralmának öncélú kiépítése volt a tartalma. A harmadik elképzelés szerint a sztálini rendszer és utódai pusztán a cári nagyhatalmi-imperialista törekvések folytatói voltak, részben ugyan más módszerekkel, de alapvetően új területek (Kelet-Európa, Afganisztán) bekebelezésére vagy a régi hódítások (Belső-Ázsia, Szibéria) megtartására törekedett. Vö. *After the Fall. (Essays in Russian and Soviet Historiography.)* i. m.

A romantika tudósai

A romantika már a kortársi megítélésben is, de még inkább az utókor különféle történetírói szemléletében folytonosan változó fogalomként jelenik meg, tartalmi, lényegi meghatározása az idők során időről időre megújuló értelmezést nyert. A vizsgálatok az egységesítő romantika-szemlélettel szakítva egyre inkább a sokoldalúság láttatására irányultak, a különböző szakterületek és művelőik közötti kapcsolatrendszer fel-tárásával. A romantika és a tudományok fogalmi összekapcsolásában az 1980–1990-es évek történetírói, tudományfilozófusai hoztak újat, teremtették meg az új kutatási irányzat elméleti alapját.

A feldolgozások a romantikát gyakorta összefüggésbe hozták az irracionalitással, transzcendentalitással, középkori vagy keresztény gyökerekre vezetve azt vissza. Érthető tehát, hogy a legproblematisabb kérdések abból adódtak: miképpen tárják fel a tudományok kapcsolódási pontjait. Az új tudománytörténeti elmélet alapján cáfolatát adták annak, hogy a tudományok fejlődése egy töretlen, zökkenőmentes út, amely a kutatók személyétől független, empirikus hátteret feltételez. (Hivatkozással Nicolas Jardin munkáira, Thomas Kuhn tudományos forradalom teóriájára és a paradigmaváltások jelentőségére, Lakatos Imre tudomány-filozófiai elméletére, vagy a Békés Vera által megfogalmazott „göttingai paradigma” fogalomra.)

A 18–19. század eszmetörténetének szentelt, Szarvason megrendezett konferenciásorozatot, és azokat összegző tanulmánykötetek utolsó darabját adta közre a Gondolat Kiadó 2012-ben. A korai romantika és a német idealizmus létrejötté során kialakuló tudományos kölcsönhatások és egyértelmű átfedések bemutatását tűzték ki célul. Jelen kötet a tudós kutatók munkásságán, személyén, gondolkodásmódján át keres választ a nevezett tudománytörténeti korszak lényegi megértésére.

Négy nagy tematikai egység fogja keretbe a tanulmányokat. (*A tudományról és a tudósokról alkotott kép a romantika korában – A romantikus tudományok filozófiai háttere – A romantika korának tudósai – A romantikus tudós alakja az irodalomban és a művészetekben.*)

A korábban említett tudományos sokrétegűséget példázza több kutató tevékenysége. Az orvos-filozófus Petőcz Mihály, aki a holisztikus szemléleten át jutott el a filozófiáig, a reformkor nyelvújítási mozgalmához kapcsolódó „nemzeti filozófia” kérdésköréhez. (*Mészáros András: Ki lehetett magyar filozófus az 1830-as években?*) A svéd botanikus, Carl Linné munkásságának multidiszciplináris kisugárzása a 18. századi tudományosság meghatározója volt. (*Both Mária: Felvilágosult világiárók*) A természettudományos nevelésre és felvilágosításra kiváló példa Georg Christian Raff gyermekek számára írt természethistóriai tankönyvének európai és magyarországi karrierje. (*Sz. Kristóf Ildikó tanulmánya*) A Habsburg Birodalom közegészségügyi fejlődésének fontos szereplői voltak a közszereplővé és közhivatalnokká váló orvosok. (*Krász Lilla: Orvosi tudás és hatalom...*) A költőóriás, Goethe természetfilozófiai szemlélete és e tárgyban írott művei már több kutatót foglalkoztatott, de a hátrahagyott életmű gazdagsága okán, mindig újabb szempontok figyelembe vételével tudunk közelebb kerülni a goethei természetfelfogáshoz. (*Zemplén Gábor: Goethe morfológiájának strukturális jellemzői...*) Az orvosi végzettségű Carl Gustav Carus munkássága szinte iskolapélda lehet a sokirányú kapcsolatrendszerre, a hasonlítások, az integrálás módszerére, ahogyan egyik tudományterület tapasztalatait fel-

használta a másik problémáinak megoldására. Miképpen orvosi szakmunkáiban tette, képzőművészeti tevékenységére is az elődök eredményeinek integrálása és az általuk létrehozott alapra való építkezés, és új teremtése volt a jellemző. Különösen figyelemre méltó a tájképfestészet és a természettudományok (elsődlegesen a földrajz) összekapcsolása, amelynek írásműként való megnyilvánulásai a mintegy tíz éven át írott levelei. Az irodalom és a tudományos elméletek összefonódása megfigyelhető számos irodalmi alkotásban, így E. T. A. Hoffmann és Vörösmarty Mihály műveiben.

A tanulmányok rövid, angol nyelvű összefoglalásai is olvashatók a kötet függelékéeként.

(Gurka Dezső (szerk.): Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák. Bp., Gondolat Kiadó, 2012, 289 p. 15 sztl. l. illusztrált.)

xerox + 205

Magyar katonaeorvosok a Bécsi Katonaeorvosi Akadémián

A Josephinum rövid története

Közép- és Kelet Európa abszolút hatalommal rendelkező uralkodói már a 18. század első felében felismerték a polgári fejlődés előnyeit és annak veszélyeit az abszolutista módon kormányzott országokra, de azt is, hogy az uralkodói akarattal kialakítható olyan forma, ami mindkét fél számára megfelelő lehetőségeket is biztosít. E két törekvés „találkozása” a felvilágosult abszolutizmus lényege. A korszak uralkodói – a porosz, az osztrák, a magyar, az orosz és kb. 40 év lemaradással a lengyel uralkodók – „felülről hozott” rendelkezésekkel teremtették meg azokat a társadalmi, gazdasági, igazgatási, művelődési és közegészségügyi formákat, amelyek a polgárság törekvéseinek középpontjában álltak, de lehetőséget teremtettek a felvilágosult abszolutista államhatalmi formák átmentésére. A 18. században alapvető kormányzati átalakulások zajlottak le Poroszországban, a Habsburg Birodalomban, Lengyelországban és Oroszországban.

Az említett országokban a reformok nem egy időben és azonos gyorsasággal valósultak meg. Az eredeti „minta” I. Frigyes Vilmos (1640–1688) brandenburgi választófejedelem 1685-ben kiadott Orvosi Rendelete volt, amelyet fia, II. Frigyes Vilmos (1713–1740) porosz király fejlesztett tovább, amely az államszervezet teljes átalakításán belül szabályozta a porosz közegészségügyet, az orvosi közigazgatás formáit, a helyi és az országos orvosi betegellátást, annak infrastruktúráját, az orvosképzés formáit, a felügyelet rendjét, stb. Az orvosi, a sebészi, a gyógyszerészi tevékenységnél alapvető követelmény lett az egységes képzés, a követelmények meghatározása, a képzés intézményeinek kialakítása és működtetése. Azokban az országokban, ahol működtek egyetemek (a német államok, Lengyelország, Habsburg Birodalom) teljes egyetemi reformot hajtottak végre, de növelték az egyetemek számát is. A Magyar Királyságban és Oroszországban megszervezték az orvosképzés egyetemi formáit. Egészen új forma a katonaeorvos-képzés lett, hiszen a korszerű hadsereg nem létezhetett önálló egészségügyi szolgálat, illetve ennek intézményi hálózata nélkül. Az előző évszázadokban a zsoldos hadseregek általában polgári orvosokat és sebészeket szerződtettek a helyőrségi és a csapatszolgálatra, a hadsereg mozgása (például hadgyakorlatok) esetén igénybe vették az adott térség a polgári orvosait és intézményeit (ispotályokat, gyógyszerházakat stb.). A hadsereg csak helyőrségében szervezett katonakórházakat, ahol hivatásos orvosok és sebészek szolgáltak, akik feladata lett a hivatásos katonai sebészek kiképzése. A brandenburgi, illetve a poroszországi Orvosi Rendtartás kiadása (1725) után a Katonai Tanács, illetve a hadsereg főparancsnoksága több katonakórház (például Berlinben, Brandenburgban) felépítését rendelte el. Ezekben hadi sebészképzés folyt. A Habsburg Monarchia területén előbb Bécsújhelyen, majd 1768-ban a brüsszeli Katona Sebészeti Tanodán folyt hasonló sebészképzés, ennek ideje két év volt. I. Péter cár előbb Moszkvában, majd még tíz városban építtetett katonakórházakat, amelyeket felruházott sebészképzéssel is. Tekintettel a nagy oroszországi orvoshiányra a cár engedélyezte, hogy ezekben a katonai intézményekben polgári személyeket is kiképezzenek. A Lengyel Királyságban is hasonló módon jártak el a katonai sebészképzés átszervezésének vonatkozásában, előbb Varsóban és Lublinban, később Krakkóban és Vlnóban szerveztek olyan katonai intézményeket, ahol a hadsereg számára sebészképzés folyt, később ezekből formálódott ki több lengyel egyetem orvosi kara.

A 18. század második felében az előbb említett katonai sebészképzéssel szemben akkora követelményeket támasztottak, hogy növelni kellett a képzés idejét – két évről előbb háromra, majd négy esztendőre –, a jelöltektől magasabb előtanulmányokat vártak el, illetve az új képzési intézmény egyetemi szervezettséget mutatott. Így alakult meg 1785-ben a bécsi, 1781-ben a berlini Katonaorvosképző Akadémia, illetve Oroszországban az I. Péter által alapított moszkvai, szentpétervári és a kronsadti (haditengerészeti) katonaorvos-képző intézeteket II. Erzsébet cárnő akadémiai (főiskolai) rangra emelte.

Az 1785-ben alapított Orvos-sebészeti József-Akadémia az egész Habsburg Birodalom számára képzett – négyéves oktatási időben – katonaorvosokat, amelynek előzménye volt, hogy 1768-tól a polgári sebészek köréből toborzottaknak szerveztek két esztendőig tartó tanfolyamot a brüsszeli Katonai Sebészi Tanodában, amit 1785-ben leváltott a II. József császár által alapított bécsi katonaorvos-képző intézmény. Igaz, hogy a brüsszeli intézmény gyenge színvonala miatt már 1770-től a bécsi Gumpendorfban létesített katonai kórházban egy katonai orvos-sebészi tanodát is szerveztek, amely 1775-ben nyitotta meg kapuit. Ez sem javított a katonaorvosi ellátás színvonalán, így a császár 1778-nan Giovanni Alessandro Brambillát (1728–1800) bízta meg egy új intézmény megszervezésével. Ekkor küldenek ki hat tehetséges fiatal katonaorvost európai tanulmányútra, akik közül nevezték ki azt az öt személyt, akik a bécsi katonaorvosi tanoda első tanárai lettek, sőt II. József 1781. augusztus 31-én kiadta azt a legmagasabb császári döntést, amely szerint „mindazon katonai személyek, akik belföldi egyetemeken szándékoznak tanulni, Gumpendorfban, a katonai kórházban kétéves tanfolyamot kötelesek végezniük.” 1783-ban pedig megbízták Isidore Canavale olasz építészt a katonaorvos-képző épületének megtervezésével és felépítésével. Ez két évet vett igénybe, és 1785. november 7-én – a császár jelenlétében – avatták fel. (Ezóta nevezik Josephinumnak). Hamarosan, mint önálló sebészi kar, a bécsi orvosi karral lett egyenrangú intézmény, felemelték a képzési időt négy esztendőre, megkapták a doktoravatási jogot, így Európa legnagyobb katonaorvosi képzőhelyévé vált. Az intézmény fejlődése II. József császár korai halála (1790. február 20.) után sem torpant meg, bár a napóleoni háborúk befejezése után a bécsi egyetem befolyásos vezetésének sikerült elérni 1850-ban a Josephinum bezárását, de a hadsereg érdekei miatt 1824-ben ismét megnyitotta kapuit. Az újjáalakított Josephinum ekkor már az egyetemmel egyenrangú orvosképző intézménynek, főiskolának számított, amelynek adminisztrációja a hadsereg keretében történt, élén a legfelsőbb parancsnokkal, a császárral. A képzési idő öt évre emelkedett, a hallgatók megkapták a teljes orvosképzés tananyagát, bár a sebészet itt nagyobb hangsúlyt kapott, alaposabban foglalkoztak a hadseregen belül jelentkező betegségekkel. A végzettek – avatási értekezés megvédése után – „orvos- és sebészi doktor” címet kaptak.

A bécsi oktatási minisztérium 1846-ban kísérletet tett az intézménynek a bécsi egyetembe történő beolvasztására, amit 1848-ban, a bécsi forradalmak leverése után végrehajtottak, de – ismét a hadsereg érdekei miatt – 1851-ben ismét megnyitotta kapuit, azonban teljesen önálló intézménnyé csak 1854-ben vált. Ebben az időszakban is – amelyben a közegészségügynek nagy teret szenteltek – sikerült a régi és új tanárok révén kiváló szakemberekre bízni az oktatást. Annak ellenére, hogy az itt oktató tanári kar az egyetemi orvosi karral tudásban és képességben egyenrangú volt, az intézmény továbbra is a szakmai támadások tüzeiben állt. 1864-ben a kormány megszüntette a katonai orvos-sebészek egyetemi képzését, majd az újabb tanügyi reform (1872) a Monarchia összes egyetemén a sebészképzést az orvosképzés szerves részévé tette, a Josephinumot megszüntették. Épülete a Bécsi Egyetem használatába került át, 1914-től az Orvostörténeti Intézet működik falai között. Ebben az intézményben kezdetektől majdnem ezer (993) magyar hadi sebész tanult. A hallgatók a legnagyobb létszámban a 18. század utolsó két évtizedében

látogatták az intézményt, vallásukra nézve katolikusok voltak, míg származási vonatkozásban értelmiségi és polgári családból származtak.

Az elemzések közül kiemelkedik az az adatsor, amely összegyűjti és feldolgozza az intézmény kiváló magyar növendékeinek neveit, így szó esik Stáhly Györgyről, a pesti egyetem későbbi kiváló sebésztanáról, Orlay Jánosról, az Orosz Birodalmi Orvosi Tanács későbbi tagjáról, a szentpétervári orosz katonaeorvos-képző igazgatójáról, Töltényi Szaniszlóról, az intézmény későbbi tanáráról. A kötetet a magyar hallgatók teljes névsora zárja, jelölve az életút legfontosabb állomásait is. Kitűnik, hogy a volt növendékek egy jelentős része részt vett a magyar szabadságharcban, többségük – császári katonai múltjuk miatt – 1849 őszén emigrációba került, s ott később a török hadsereg magas rangú katonaeorvosaiként is tevékenykedtek.

A könyv – egy kötetben belül – magyar és német nyelven került kiadásra, a kutatást és a szerkesztést Robert Offner és Hansgeorg von Killyen erdélyi szász eredetű magyar orvosok, orvostörténészek végezték, akik a Gundelsheim/Neckar székhelyű Erdélyi Honismereti Munkacsoport Természettudományi Szakosztályának aktív tagjai, számos erdélyi vonatkozású művelődés-, egyetem- és orvostörténeti tanulmány szerzői. Számos történeti munkát adtak ki kezükből, gyarapítva azt a kiváló könyvsorozatot, amely Erdély és a magyarság kultúrtörténetét gyarapítja.

(Robert Offner – Hansgeorg von Killyen: A bécsi Orvos-Sebészeti József-Akadémia (Josephinum) magyarországi növendékei és diákjai 1775–1874. / Ungarländische Zöglinge und Studenten der Wiener Medizinisch-Chirurgischen Josephs-Akademie (Josephinum) 1775-1874. /Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 18./ Budapest, 2013, ELTE Egyetemi Levéltár, 142 p.)

Peter Gauweiler

A „tündérkirály” életrajza

Oliver Hilmes: „Ludwig II.“ Der unzeitgemäße König (Siedler Verlag, München, 2013, 448 oldal) című könyvének bemutatása

Ha az olvasó kezébe veszi Oliver Hilmes új, II. Lajos bajor királyról szóló életrajzát, az első dolog, amit meglát, az a színes portré a könyv borítóján. A kép úgy néz ki, mintha Andy Warhol festette volna, pedig valójában egy színezett litográfiáról van szó, amit Cajetan Schweitzer (Wilhelm von Kaulbach [1805–1874] német festő tanítványa) készített 1870-ben. Új könyvével a szerző – saját szavait idézve – egy nagylelkű, de sikertelen ember portréját akarja bemutatni, „aki mindenekelőtt egyvalami volt: anakronisztikus király”. Az olvasó természetesen kételkedik abban, hogy ennek – anakronisztikusnak, a korhoz nem illőnek lenni – feltétlenül negatívumnak kellene lennie. Lajos ellenfelei, a porosz császárok például mindannyian nagyon „korszzerűek” voltak, mint ahogyan az volt a Franciaország ellen vívott háborújuk, és az volt az új flotta építése is az angolok ellen.

Oliver Hilmeshez hasonlóan mindannyian tudjuk, hogy mi lett ennek az eredménye, mint ahogy tudjuk azt is, hogy ezek az „új-német modernségek” egy kicsit többre kerültek nekünk Lajos király tervénél, akinek célja az volt, hogy „Bajorországot tegye a szépség birodalmává.” Hilmes meglátása szerint Lajos egyfajta „performansz-művész” volt, aki a saját ellenvilágában olyan műalkotásokat teremtett, méghozzá „jövöbelátó erővel, amelyek megelőzték az akkori korszellemet”. Hilmes „jelentős mecénásnak” nevezi Lajost, és megjegyzi, hogy a király „minden részletét ismerte” az általa építtetni kívánt épületek terveinek. Megemlíti,

hogy Lajos igyekezett gondoskodni a munkások biztosításáról. Méghozzá már „13 évvel azelőtt, hogy a Reichstag elfogadta Otto von Bismarck törvényét a munkások egészségbiztosításáról”. Hilmes szerint ez „szinte kisebb csoda, tekintettel arra, hogy milyen gyorsan jött létre mindez.” A neuschwansteini kastély 1869. szeptemberi alapkövetétele és a kaputorony befejezése között mindössze négy év telt el, ami – mai perspektívából nézve napjaink szinte az örökkévalóságig épülő kulturális célú építményeire – ismét teljesen anakronisztikus teljesítmény.

Egész Bajorország egyetlen műalkotás

Am itt jön a nagy „de”: „Minden épületben [...] egy dolog közös: Lajos idejében politikailag és társadalmilag is teljesen funkció nélküliek voltak. Az egyetlen feladatuk az volt, hogy építtetőjük személyéhez kapcsolódjanak.” Talán így van, csak hogy ugyanezt el lehet mondani a gízai piramisokról is, és mégis ezek az ókori világ csodái közül az egyetlenek, amelyek még négyezer év múltán is megmaradtak. A szerzőnk mindenesetre a Lajos által létrehozott világcsodát – közvetlenül a könyv *Utak a katasztrófába* című utolsó fejezete előtt – a meglehetősen negatív „légvár” kategóriába sorolja. Ezzel a besorolással pedig Neuschwansteint, Herrenchiemseet, Linderhofot, majd a bayreuthi fesztivált és Richard Wagner megmentését is pusztán mérföldköveknek tekinti a később öngyilkosságot elkövető uralkodó kudarchoz vezető útján. Egy ilyen ábrázolás azonban nem méltó II. Lajos életművéhez.

Intím titkok a Wagner-házból

Nincs más német fejedelem, akiről el lehetne mondani, hogy olyannyira megnevesítette országa karakterét, hogy annak hatása még a 21. században is érezhető. Lajos olyan álmokat építtetett és zenésíttetett meg, amiket máig csodálnak az egész világon. Voltaképp ő

a szalonképes alternatívája berlini császári kollegája szörnyen elrontott „nagy” politikájának – ez viszont nem igazán derül ki Oliver Hilmes könyvéből. Hilmes következtetése szerint: „A király, aki egykor gondosan intézte a hivatalos kormányzati ügyeket, egyre inkább szembehelezkedett az alattvalóival, ami elviselhetetlen körülményeket idézett elő a való életben, és ezzel egy időben megteremtett magának egy költséges párhuzamos világot.” Valahogy így juttathatták kifejezésre ezt a bajor miniszterek is az 1886-os évben, amikor Lajost elmozdították a trónról.

Hogy ne legyünk igazságtalanok, el kell ismernünk azt is, hogy a könyv sok érdekes részletet tartalmaz a Lajos környezetéhez tartozó személyekről, így például az udvari titkárokról, Lutz miniszterelnökről és Bernhard von Gudden elmeorvosáról. Hilmes méltatja, hogy a „félénk uralkodó” támogatta Richard Wagnert, és találkozásukat „az európai művelődéstörténet mesés szerencséjének” nevezi. Ami e mögött a kapcsolat mögött állítólag állt, arról így ír: „talán már kezdettől fogva volt valami mesterkélttség kettejük kapcsolatában, az 1880-as évek elejére viszont lekopott ez a máz. Ami előtűnik alóla, az papírmásé volt”. Ezt azonban aligha lehet állítani. Hogy mi volt akkor ennek a kapcsolatnak a lényege? Bizonyosan az, hogy az európai zenei színházat újabb és újabb magasságokba emeljék. Vagy talán papírmásé a *Rajna kincse*, a *Valkűr*, a *Trisztán és Izolda*, amelyek megvalósítása Wagner és Lajos kapcsolatát fémjelezte? Hilmes ezenkívül elképesztő részleteket tár elénk a Wagner–Cosima–Lajos szerelmi háromszögről, amelyek elsősorban Wagner és Cosima ellen szólnak, továbbá részletesen ír arról, hogyan használta ki Wagner és felesége a királyt.

A trónról az elmeorvosintézetbe

2011-ben II. Lajos király élete és munkája volt a *II. Lajos király és kora – Az istenek alkonya* című nagyszabású kiállítás tárgya. A téma szakértői egy több mint hatszáz oldalas dokumentációban foglalták össze Lajos tevékenységét. Hilmes munkájának nagy hiányossága, hogy ez az *Opus magnum* nem tükröződik a könyvében.

Még azokról a rendkívül drámai eseményekről sem kapják meg Hilmes olvasói a legtöbbet, amit tudni lehet, s amelyek 1886 júniusában véget vetettek Lajos király életének.

Bismarck úgy ír erről a fináléről, hogy a bajor miniszterek „meg tudták volna ölni” Lajost, mert „már nem tudták elviselni”. Vajon tényleg őrült volt Lajos király? A trónról való elmozdítása az államérdék megnyilvánulása volt? Hilmes élesen bírálja a „paranoia” diagnózisért felelős Gudden professzort, ugyanakkor véleménye szerint ha Lajos nem halt volna meg 1886 júniusában a Starnberg-tónál, akkor „1890 körülre valószínűleg már súlyos elmeorvosi esetté vált volna”. „Ha”... és „volna”...

Döntő kérdések maradnak megválaszolatlanul

Hilmes egészen biztos abban, hogy tévesnek kell lennie azoknak a feltételezéseknek, melyek szerint a király nem önkézevel vetett véget az életének. A legtöbb mai pszichiáter egyetért abban, hogy a bajor kormány által kijelölt elmeorvosok királyról alkotott szakvéleménye hibás, a diagnózis téves volt, a szakértők pedig hajlottak arra, hogy a király pszichéjét a lehető legkedvezőtlenebb fényben ábrázolják. Gudden és Lutz miniszterelnök levélváltásából tudjuk azt is, hogy a szakvéleményt, amelyre a döntés alapult, közvetlenül a bajor kormány 1886. június 7-ei döntése előtt „feljavították”. Minderről Hilmes könyvében nem olvashatunk.

Az említett szakvélemény alapján a bajor minisztertanács 1886. június 9-ei ülésén hozott döntéséről Hilmes tömören ezt írja: „A királyt gondnokság alá helyezték.” Ez azonban nem igaz. A kormány megállapítása, miszerint a kormányzás feltételeinek eleget kell tenni, még nem volt „gondnokság alá helyezés”, nem nyilvánította volna cselekvőképtelenné a királyt, és nem adott volna az államnak jogot arra, hogy Lajost „bezárják”. Ennek ellenére a kormány megtette ezt. A válasznak arra a kérdésre, hogy miféle törvénysértés volt ez – szándékos-e, vagy csak tévedésen alapult –, egy történész ítéletéhez rendkívül fontosnak kellene lennie.

Vajon lett volna még az utolsó pillanatban esély a menekülésre? A szerző megállapítja, hogy „a levéltárakban semmiféle bizonyíték”

nem található arra, hogy unokahúga, Erzsébet császárné, aki abban az időben a Starnberg-tó másik partján található Feldafingban tartózkodott, segíteni akart volna Lajosnak, kedvenc rokonának a szökésben. Először a bajor Terézia hercegnő 2011-ben megjelent életrajzában bukkantak fel erre utaló jegyzetek és naplóbejegyzések. Terézia (aki egyébként Lajos testvérének, Ottónak volt a szerelme) arról ír, hogy a császárné „titokban kidolgozott egy szöktetési tervet és erről értesítette a királyt”.

A kiadó, a Siedler Verlag úgy harangozta be a könyvet, hogy az „több mint 30 éve az első II. Lajosról írt átfogó életrajz”. Egy ilyen reklám még nagyobb felelősséget ró a szerzőre, és Oliver Hilmes csak részben felelt meg ennek az elvárásnak.

(Frankfurter Allgemeine Zeitung)

Bruce Riedel¹

Könyv Benazir Bhutto meggyilkolásáról

Heraldo Muñoz: Getting Away With Murder: Benazir Bhutto's Assassination and the Politics of Pakistan (W.W. Norton, 2014) című könyvének bemutatása

2013 decemberében volt Benazir Bhutto meggyilkolásának hatodik évfordulója. A figyelemre méltó politikusasszonyt – aki valóságos szimbóluma volt országának egy jobb jövőbe vetett reményének és kétszer is szolgált Pakisztán miniszterelnökeként – ugyanabban a parkban ölték meg, ahol 1951-ben Liakvat Ali Kánt, Pakisztán első választott miniszterelnökét. A Benazir férje, Aszif Ali Zardari elnök által

vezetett pakisztáni kormány később arra kérte az Egyesült Nemzetek Szervezetét, hogy folytasson vizsgálatot a merénylet körülményeivel kapcsolatban. Nemrégiben jelent meg egy kitűnő könyv Heraldo Muñoz tollából *Getting Away With Murder: Benazir Bhutto's Assassination and the Politics of Pakistan (Megúszeni egy gyilkosságot: Benazir Bhutto meggyilkolása és a pakisztáni politika)* címmel. Muñoz chilei diplomata, ő volt az ENSZ-vizsgálat vezetője.

A 2007 elején száműzetésben élő Bhutto volt a vezéralakja a Pervez Musarraf tábornok („Amerika iszlámábádi embere”) által vezetett katonai diktatúrával szemben álló ellenzéknek. Amikor a Musarraf-rezsim hatalma 2007-ben meginogni látszott, George W. Bush amerikai elnök kiállt pakisztáni szövetségese mellett. Kénytelen-kelletlen kritizálták ugyan, amikor 2007 novemberében Musarraf statáriumot vezetett be az országban, de ahelyett, hogy a jogállamiság és a független igazságszolgáltatás mellett szállt volna síkra, a Bush-kormányzat inkább türelemre és kompromisszumra szólította fel a feleket. Mivel mindenképp szerették volna, ha Musarraf hatalmon marad, a Bush-csapat azt az elgondolást támogatta, hogy egy Musarraf és Benazir közötti politikai „házassággal” próbáljanak javítani a pakisztáni katonai uralom megítélésén. Muñoz szerint Dick Cheney alelnök volt az amerikai törekvés hajtőereje.

A két gyűlölt ellenség eme különös házassága hozta vissza Bhuttót Pakisztánba, hogy miniszterelnökként irányítsa a belpolitikát, miközben Musarraf megmarad az elnöki székben és ellenőrzi a nemzetbiztonsági kérdéseket. A Fehér Ház ösztönzésére Musarraf és Bhutto titokban találkozott egymással Dubajban, és tárgyalásaik során az a vélemény alakult ki, hogy van remény a megegyezésre kettejük között. Benazir esélyt látott arra, hogy hazatérhessen, ejtsék a férje elleni korrupciós vádakot és harcba szálljon a hatalomért. Bár Musarraf nem rajongott igazán az ötletért, de mivel egyre kétségbeesettebben kapaszkodott a hatalmába, így végül engedélyezte a politikus hazatérését.

Hamarosan kiderült azonban, hogy a két fél nem tudja igazán megosztani a hatalmat. Musarraf különösen azt sérelmezte, hogy meg-

---

¹ Bruce Riedel harminc éven át volt a Központi Hírszerző Ügynökség, azaz a CIA munkatársa. Jelenleg a Brookings Institution vezető munkatársa, a Brookings Intelligence Project igazgatója. Legutóbbi könyve *Avoiding Armageddon: America, India, and Pakistan to the Brink and Back* (Brookings FOCUS Book, 2013) címmel jelent meg.

váljon az egyenruhától, azaz lemondjon a vezérkari főnök tisztségéről. Ez volt ugyanis a hatalmi igazi forrása, és Bhutto pontosan tudta, hogy nem irányíthatja igazán az országot, amíg Musarraf vezérkari főnök marad. 2007 októberében így nyilatkoztam a helyzetről a *New York Times*-nak: „ez a színpad mögött kötött megállapodás a szemünk láttára fog szétrobbanni.” A valóság az, érveltem, hogy „Benazir Bhutto és Musarraf megvetik egymást, ezért igen erőltetettnek tűnik az az elképzelés, hogy együtt tudnak majd dolgozni.”

Bhutto 2007. október 18-án tért vissza Karacsiba, és kis híján már aznap este meghalt egy merényletben, miközben ünneplő követőinek tömegeitől körülveve otthonába tartott. 2007. december 27-én gyilkolták meg, amikor egy politikai gyűlésen vett részt Ravalpindiben. A 2008-as választásokon, amelyek viszonylag szabadon és tisztán zajlottak le, a férje, Aszif Ali Zardari került hatalomra. Az ő kérésére folytatott az ENSZ vizsgálatot a Benazir Bhutto elleni „merénylet tényeivel és körülményeivel” kapcsolatban. A vizsgálat eredménye egy lenyűgöző dokumentum lett, amely egyben a pakisztáni politikai rendszer, illetve a pakisztáni hadsereg és a dzsihad közötti kapcsolatok elemzése is.

Az ENSZ megállapította, hogy Benazir Bhuttót valószínűleg az al-Kaida és pakisztáni tálib szövetségeseik ölték meg, akik egy 15 éves öngyilkos merénylőt vettek rá a merénylet elkövetésére. Az al-Kaida egyik szóvivője vállalta a terrorszervezet nevében a gyilkosságot, mondván, hogy a merénylettel „elpusztították Amerika legértékesebb segítőjét” Pakisztánban. Az ENSZ-nyomozók a hírheft al-Kaida ügynököt, Iljasz Kaszmit nevezik meg valószínűsíthető értelmi szerzőként. Oszama bin Laden utóbb azzal bízta meg Kaszmit, hogy készítsen tervet Barack Obama megölésére. Végül azonban Kaszmi halt meg: egy pilóta nélküli harci repülő (drón) végzett vele 2011 júniusában. A jelentés megállapítja, hogy Bhutto képviselte mindazt, amit a dzsihad gyűlöl: egy Nyugaton tanult nő a politikai életben, aki szemben állt a szélsőségesességgel és határozottan támogatta, hogy mérjenek csapást a pakisztáni dzsihadista mozgalomra. A jelentés azt is megemlíti, hogy

sokan siítának tekintették őt, mivel édesanyja és férje is siíta vallású.

Az ENSZ-vizsgálat súlyosabb következtetése azonban az, hogy a Musarraf-kormány – Benazirt Bhutto többszöri kérése ellenére – túlságosan is keveset tett azért, hogy megvédje a politikusszonyt, a merénylet után pedig tudatosan és hatékonyan akadályozta a bűncselekmény körülményeinek alapos kivizsgálását. Megfelelő védelemmel, mondja az ENSZ jelentése, „Benazir Bhutto meggyilkolása megelőzhető lett volna.” Ehelyett a Musarraf-kormány még a Karacsiba elkövetett első támadás után is megtagadta, hogy akár csak azt a szokásos védelmet biztosítsák a számára, amit bármelyik magasabb rangú pakisztáni tisztviselő megkapott volna. A merénylet helyszínét szinte azonnal tűzoltófejskendőkkel locsolták fel, és ezzel gyakorlatilag az összes bizonyítékot megsemmisítették, amit a törvényszéki szakértők használhattak volna. Nem végeztek szakszerű boncolást, ráadásul „magas szintű pakisztáni kormányzati hatóságok akadályozták a hozzáférést a katonai és hírszerzési forrásokhoz”, hogy hátráltassák a vizsgálatot.

Az ENSZ arra a következtetésre jutott, hogy az ISI, azaz a pakisztáni katonai hírszerzés kulcsszerepet játszott az álcázásban, és igyekeztek eltántorítani a rendőrséget attól, hogy a munkájukat végezzék. Az sem kizárt, hogy hallgatólagosan ösztönözték is a gyilkosokat olyan volt tisztviselők révén, akiknek jól ismert kapcsolataik voltak a szélsőségesekkel. Halála előtt Bhutto azt állította, hogy volt ISI-tisztviselők (köztük Hamid Gul, a korábbi főigazgató) azt tervezik az al-Kaidával együtt, hogy végeznek vele. Muñoz szerint Nadim Tadzs, az ISI akkori igazgatója a merénylet napján kora reggel találkozott Bhuttóval, és megpróbálta meggyőzni arról, hogy hagyja abba a hivatalért folytatott kampányát.

Muñoz könyve elmondja annak a történetét, hogy hogyan akadályozta az általa vezetett vizsgálatot szisztematikusan a „pakisztáni establishment”, azaz a fennálló pakisztáni hatalom, ami nem akarta, hogy az igazság kiderüljön. Tömören bemutatja a Bush–Cheney csapat katasztrofális politikáját is, amely megpróbált tető

alá hozni egy politikai alkut annak érdekében, hogy megmentse a Musarraff-rezsimet, és tanúja volt annak, hogy az végül a szó szoros értelmében a szeme láttára robban fel. A könyv kijózanító emlékeztető arról, hogy miért nem szabadna ma Amerikának katonai diktátorokhoz ragaszkodnia muszlim országokban.

(*Lawfare*)

Ian Johnson

Álmok egy másféle Kínáról

Orville Schell and John Delury: Wealth and Power: China's Long March to the Twenty-First Century (Random House, 2013, 478 oldal),

Timothy Beardson: Stumbling Giant: The Threats to China's Future (Yale University Press, 2013, 517 oldal),

Juan Pablo Cardenal and Heriberto Araújo: China's Silent Army: The Pioneers, Traders, Fixers and Workers Who Are Remaking the World in Beijing's Image (Crown, 2013, 350 oldal),

Noah Feldman: Cool War: The Future of Global Competition (Random House, 2013. 201 oldal),

Hugh White: The China Choice: Why We Should Share Power (Oxford University Press, 2013, 191 oldal) és

William A. Callahan: China Dreams: Twenty Visions of the Future (Oxford University Press, 2013, 212 oldal)

című könyveinek bemutatása

2012 novemberében Hszi Csin-ping, a Kínai Kommunista Párt újdonsült főtitkára arra kérte polgártársait, hogy segítsenek a nemzeti megújulás „kínai álmának” megvalósításában. Beszédét, amelyben a fenti kérés elhangzott, sokan mérföldkönek tekintik az új vezetés gondolkodásában, különösen azért, mert Hszi a területi követeléseket erőteljesen védelmébe vevő politikát folytatott, és felszólította az Egyesült Államokat, hogy építsen ki „egy új típusú

nagyhatalmi kapcsolatot” Kínával. Az ilyen és ehhez hasonló megnyilvánulások, cselekedetek – amelyek egy évtizeddel ezelőtt, amikor még Kína a mainál sokkal kisebb, kevésbé fontos globális játékos volt, elképzelhetetlenek lettek volna – szolgáltak bizonyítékkául annak, hogy Hszi tényleg meg kívánja valósítani az álmát.

Hszi nagy gonddal választotta meg azt a „színteret”, amelyen az említett felhívást közölte. A dolog nem a parlament egyik ülésén vagy a főtitkár valamelyik külföldi útja során történt, hanem akkor, amikor Hszi meglátogatta a Kínai Nemzeti Múzeum egyik kiállítását. A Tienanmen tér keleti végén található múzeumot 1959-ben adták át, de a kapui azóta többször voltak zárva, mint nyitva, miközben az egymást követő vezetők azon civakodtak, hogy mit is kellene bemutatni benne. Egy német építészeti cég tervei alapján átalakították és kibővítették a múzeumot, amely 2011-ben, immár mint a világ legnagyobb múzeuma nyílt meg újra a látogatók előtt.²

A múzeum egyik állandó kiállítása „Az út a megújuláshoz” címet viseli; ez volt az a bemutató, amelyet Hszi Csin-ping is meglátogatott. A kiállítás egy olyan történetet mesél el, amiről minden kínai gyerek tanul az iskolában. Kínát a 19. század közepétől kezdve száz éven át újra és újra megalázták a kívülállók, és jó szándékú hazafiak bátor (de elhibázott) kísérletei ellenére csak akkor tért igazán vissza a helyes pályára, amikor a kommunisták 1949-ben átvették a hatalmat. Ettől kezdve az ország egyre erősebb és erősebb lett: ez a kommunista akarat és ideológia elkerülhetetlen győzelme. Ez a kiállítás volt az a háttér, ami előtt Hszi kijelentette: „Úgy gondolom, hogy a kínai nemzet nagy megújításának megvalósítása a legnagyobb kínai álom a modern időkben.”³

Sok vitát váltott ki az, ahogy Hszi a kínai álmot megnevezte. Bár első ránézésre úgy tűnik, hogy a szlogen közvetlenül az „amerikai álom” kínai változata, valójában szinte az ellentéte az életről, a szabadságról és a boldogság kere-

² Lásd: Ian Johnson: *At China's New Museum, History Toes Party Line*. *The New York Times*, 2011. április 4.

³ Lásd: *CPC Leaders Visit 'Road to Revival'*. Xihuanet.com, 2012. november 30.

séséről szóló amerikai álomnak. A felsoroltak ugyanis személyes célok, amelyek helyébe Hszi víziójában egy kollektív, nemzeti törekvés lépett. A *The Economist* egyenesen azt állította, hogy Hszi kijelentése egy néhány héttel azelőtt Thomas Friedman, a *New York Times* rovatvezetője által közzétett felhívás visszhangja. Friedman azt mondta, hogy Kínának kell egy saját álom, egy saját, az amerikai álomhoz hasonló vezérelv.⁴ (Az igazat megvallva Friedmannek inkább a környezetvédelem járt az eszében, amikor ezt írta, azt remélve, hogy Kínában nem alakul ki az Egyesült Államokra jellemző elővárosi terjeszkedés és energiaétvágy.) Az utópisták talán csalódtak Hszi víziójában, ám ahogy arra Orville Schell és John Delury rámutat *Wealth and Power (Vagyon és hatalom)* című új könyvükben, pontosan ez a nemzeti *gloire* iránti vágy volt az, ami közel két évszázadon át hajtotta a kínai gondolkodókat.

A könyv címe a kínaiul vagyont és hatalmat jelentő *fucsiang* (pinyin átírással: *fuqiang*) szóra utal, amit a szerzők a Kínát a 19. század eleje óta irányító emberek mögötti vezérelvként azonosítanak. Schell és Delury kínai gondolkodók, aktivisták és vezetők tizenegy tagból álló sorozatát mutatja be stílusosan megírt, provokatív könyvükben. A szerzők szerint a könyv alapötlete egy egyszerű, de fontos kérdésből származik: „Hogyan vált Kína környörtelen megaláztatásból és elmaradottságból álló modern kori történelme [...] hirtelen egy ilyen sikertörténeté?” A válasz egy „folytatólagos küldetés” a gazdagság és a hatalom megszerzésére. A könyvben bemutatott alakok – írók, forradalmárok, sőt még egy özvegy császárné – nézőpontján keresztül látjuk, hogy Hszi álma határozottan ezeknek az elődöknek a nyomdokain jár.

Az, hogy ezt jelölik meg – szerintem helyesen – az elmúlt közel kétszáz év uralkodó diskurzusaként, lehetővé teszi a szerzőknek, hogy több fontos megállapítást tegyenek. Az egyik ilyen

megállapítás az, hogy más forradalmakkal ellentétben a kínai nem idealista okokból (mint pl. a szabadság) indult, hanem haszonelvű célokból (a nemzeti dicsőség helyreállításáért). A szerzők szerint a *liberté, égalité, fraternité*, azaz a szabadság, egyenlőség, testvériség kínai változata a „gazdagság, erő és becsület” volt. Innen ered az a környörtelen pragmatizmus is – mindent a kívánt eredményért –, amit az ember ma láthat. Valóban sokkolóan hatott, hogy Teng Hsziao-ping megvált a kommunista ideológiától, ám Teng határozottan a korábbi vezetők iskolájába tartozott, akik az azt megelőző évtizedekben kipróbálták a kommunizmust, a fasizmust és a tekintélyuralmat. Számos emlékezetes mondatuk közül az egyikben a szerzők úgy fogalmazzák, hogy Kína „sorozatos gazdasági, szellemi, kulturális és politikai szervátültetéseken” ment keresztül.

E narratíva hagyományos kezdete nem egy dicsőséges forradalom, hanem a megaláztatás: az ópiumháborúban elszenvedett vereség. Azonban Schell és Delury egy árnyaltabb változatát mutatja be az eseményeknek, a történetet korábban, a 19. századi eleji gondolkodóval és tisztviselővel, Vej Jüannal kezdve. Vej már az ópiumháború előtt úgy gondolta, hogy a Csing-dinasztia hanyatlak, és az államvezetés egy régi kínai iskolája, a legizmus felé fordult megoldásokért. Úgy vélte, hogy a kormánynak szüksége van arra, hogy modernizálja és fejlessze a hadsereget, ösztönözze a kereskedelmet és szigorú törvényekkel tartsa fenn a rendet. Ahogy Schell és Delury írja: „A prioritások és elvek listája néha háborzongató hasonlóságot mutat a tekintélyelvű, állami irányítású kapitalizmus mai »kínai modelljével«.”

Vej volt az, aki – szakítva a korábbi világképekkel, amelyek Kína központi szerepét és fölényét hangsúlyozták – megírta a Nyugat terjeszkedésének és annak a térségre gyakorolt hatásainak első realizmtikus értékelését. Vej egyébként érdekes személyiség, és megdöbbentő, hogy még egyik munkáját sem fordították le teljes egészében angol nyelvre, így a könyvet már csak emiatt az egyetlen fejezet miatt is érdemes fellapozni.

A *Wealth and Power* másik fő alakja Feng Kuj-fen (1809–1874). Valószínűleg ő alkotta meg az „ön-erősítés” fogalmát, ami az elkövet-

4 A *The Economist Chasing the Chinese Dream* című elemzése, 2013. május 4. Később a lap *The Role of Thomas Friedman* című blogbejegyzés is foglalkozott ezzel a kérdéssel (2013. május 6.). Az eredeti Friedman-cikk *China Needs Its Own Dream* címmel jelent meg a *The New York Times*, 2012. október 3-ai számában.

kező évtizedek vezérmotívumává vált. Feng arra szólította fel Kínát, hogy szelektíven vegyen át bizonyos dolgokat a Nyugattól, és vitathatatlanul ez volt az az irány, amit Kína követett az elmúlt másfél évszázadban. Feng gondolatai a könyv egy másik témáját is tükrözik: a feszültséget a technokrata jellegű javítgatások elfogadása, illetve a politikai és ideológiai rendszerben való mélyebb változások között. Feng megjegyezte, hogy a Nyugat erejének jelentős része abban rejlik, hogy a kormányok elszámoltathatóak az emberek felé. Bár hitt abban, hogy a császárnak jogában áll uralkodni, azt javasolta, hogy vegyék át a falusi demokráciát és a nyílt költségvetési folyamatokat – két reform, amelyekről az elmúlt évtizedekben a kommunista párt is sokat vitázott, de még mindig nem valósultak meg.

A folytatásban megjelennek a talán számunkra is jobban ismert alakok. Találkozunk Ce-hszü özvegy császárnéval, valamint a nagy publicistával és gondolkodóval, Liang Csi-csaóval, aki átvette a japán eredetű „destruktívizmus” kifejezést, ami később, a 20. században kísérleties visszhangot szerzett magának.

Az évtizedeken átvonulva nyilvánvaló a vágy, hogy megpróbáljanak valamit, bármit, tenni. De mint mindig, az egyesítő tényező az erős állam. A Csing-dinasztia megdöntésében segédkező Szun Jat-szen ideológiája tartalmazott emberi jogokat, de még ő is úgy tekintett ezekre, mint olyan szükségszerűségekre, amelyek erősítik az országot, és nem természetadta jogokra, amelyek ellensúlyozhatják az államhatalom túlkapásait. Többnyire azzal érvelt, hogy a kínaiaknak nagyobb fegyelemre van szükségük ahhoz, hogy ellensúlyozzák azt, amit évszázadok gyenge kormányzása elrontott.

Egy másik közös vonás, amit a kötetben megjelenő legtöbb befolyásos kínai oszt, az a vágy, hogy megmentse Kína ősi hagyományait. Ez olyasvalami, ami a világon mindenütt közös a modernizáció brutális logikájával szembesülő emberekben. Még a Csen Tu-Hszühoz hasonló korai kommunisták is remélték, hogy fenn tarthatnak bizonyos hagyományokat, csakúgy, mint a Lianghoz hasonló „destrukcionista”-k. Sokan ezek közül a radikális reformerek közül

először arra gondoltak, hogy teljesen eltörlik a múltat, aztán megváltoztatták véleményüket. Kezdetben hajlandók lettek volna bármire, de később visszafogták magukat.

A kivétel Mao volt, aki úgy vélte, hogy a korábbi reformerek nem mentek elég messzire a hagyományos gondolkodás és kultúra elleni támadásában. Mao két fejezetet kap, és ez az a része a könyvnek, ahol egy kicsit elbizonytalanodik az olvasó. A szerzők érvelése szerint Mao tevékenysége szükséges volt Teng reformjai számára, és Mao rakta le az alapjait a későbbi gazdasági felemelkedésnek. A Tienanmen téren álló Kínai Nemzeti Múzeumban Maónak a három évtizedes uralmát az „építkezés” időszakának nevezik; olyan időszaknak, amikor az országhatárok biztonságban voltak, az infrastruktúra épült és a nehézipar fejlődött.

Schell és Delury is Mao uralmának szükségessége mellett érvel, teljesen más szempontból. Bírálják őt az erőszaka és brutalitása miatt, de azt mondják, hogy Mao oly nagy részét zúzta szét a kínai társadalomnak, hogy egy szinte teljesen megtisztított, „zöldmezős telket” hagyott maga után Teng gazdaságfejlesztése számára. A leggyakrabban használt kifejezés a „teremtő rombolás”, ami szándékosan visszahangozza Joseph Schumpeter osztrák-amerikai közgazdászt, aki azt mondta, hogy bizonyos vállalatok és iparágak elpusztítása a kapitalizmusban új, hatékonyabb gazdasági élethez vezethet. Kínára alkalmazva ez azt jelentette, hogy Mao eleget irtott ki valami nem hatékonyból – a hagyományos kínai kultúrából – ahhoz, hogy az új növekedés szárba szökkenhessen:

„A történelem hideg szemüvegén keresztül nézve azonban lehet, hogy éppen Mao kompromisszumot nem ismerő nihilizmusának épp ezek az időszakai voltak azok, amelyeknek végre sikerült elérniük azt, amire egyik korábbi reformer vagy forradalmár sem volt képes. Nevezetesen egy eléggé erőteljes rombolást Kína „régii társadalmán” ahhoz, hogy végre megszabadítsák a kínaiakat hagyományaik terheitől. Így nézve Mao brutális átmeneti szakasza talán az elengedhetetlen, bár paradox feltétele volt Kína későbbi fellendülésének Teng Hsziao-ping idején...”

Be kell vallanom, hogy mély szkepticizmussal fogadom ezt az érvelést. Az egyik probléma az, hogy feltételezi, a hagyományok kárára voltak a fejlődésnek, és megsemmisítésük szükséges volt ahhoz, hogy – ahogy a szerzők fogalmaznak – „végre semlegesítsék a modernizációra nehezedő húzóerejüket”. Magától értetődik, hogy a modernizáció minden olyan országban rombolta a hagyományokat, amelyet megérintett, de egyes országok – gondolhatunk itt Japánra, Dél-Koreára és főként Tajvanra – sokkal több hagyományukat tartották meg, mint Kína, és mégis modernizálódtak. Nem világos, hogy a hagyomány milyen aspektusai voltak annyira rosszak, hogy szükség volt a megsemmisítésükre, és közülük melyeket megsemmisített meg Mao.

Az érvelés azt is feltételezi, hogy Mao előtt Kína zsákutcába jutott, és hogy alapvetően szükség volt egy Maóra, mert másként nem lehetett volna modernizálni az országot. Sokáig ez volt a hagyományos nézet, ma azonban sok történész már úgy gondolja, hogy a II. világháború előtti kínai nacionalisták nagyon jó úton haladtak ahhoz, hogy korszerűsítsék Kínát, és valószínűleg hatalmon maradtak volna, ha a japánok nem támadnak az országra. Schell és Delury tisztaban van ezzel az érveléssel, és a fejlődés egy „arany évtizedéről” tesznek említést a Csang Kaj-sekről szóló fejezetben, de nem viszik végig annak következményeit. Ha Csang és a nacionalisták sikeresek voltak, akkor miért volt Mao rombolására szükség?

Sokkal inkább úgy tűnik számomra, hogy a szerzők könnyebben ábrázolhatták volna úgy a Mao-éveket, hogy azokat a *fucsiang* motiválta – és így nem állna ellentétben az általános narratívájukkal –, de olyan időszak volt, ami mégis zsákutcába vezette Kínát. Még tovább is mehetnénk, és azt mondhatnánk, hogy a Mao-évek segítettek felkészülni a gazdasági fellendülésre egy képzett és egészséges munkaerő létrehozásával – két valós teljesítmény –, miközben olyannyira megtépázták a kommunista pártot, hogy Tengnek kapitalista stílusú reformokkal kellett kísérleteznie. Ehelyett azt a szinte már dogmatikus érvet halljuk, hogy Maóra szükség volt, talán azért, hogy értelmet adjanak a katasztrófák sorozatának, ami meghatározta a

hatalomban töltött éveit, mint pl. a tömeges éhhalál a nagy ugrás idején, és a kulturális forradalomhoz használó politikai kampányokban elpusztult milliók.

Eszünkbe juthat a szerzők érvelése, amikor arra gondolnak, hogy egyesek hogyan magyarázták a II. világháború utáni Nyugat-Németország sikerét. *Germany 1866–1945 (Németország története 1866–1945)* című monumentális munkája végén Gordon A. Craig azt írta, hogy Hitler „elpusztította a modernitással szembeni hagyományos ellenállás alapját.” De Németország esetében a II. világháború katasztrófája kiirtotta az ős-konzervatívokat, a katonai-földbirtokos osztályt, amely ellenezte a német liberalizmust a weimari köztársaság időszakában, majd lehetővé tette Hitler felemelkedését. Így a hitleri katasztrófa megsemmisítette azokat az erőket, amelyek megakadályozhatták volna a német társadalom háború utáni sikeres újjáalkotását. Bár Mao talán elpusztította a hagyományos társadalom nagy részét, nem világos, hogy ennek esetleges túlélése akadályozta-e volna Kína felemelkedését. Sokkal inkább Mao halála (és Teng puccsa, amivel eltávolította a maoistákat a hatalomból) volt az, ami felszabadította Kínát, hogy folytassa a modernizációt; hogy visszatérjen arra az akadozó, de nem reménytelen pályára, amin a háború előtt járt, és amit a térség más országai már nagy sikerrel jártak.

Továbbá Mao uralma óriási problémákat hagyott Kínára – nemcsak egy antidemokratikus pártot, hanem társadalmi és erkölcsi problémákat is, amelyeket a vallás és a hagyományos értékek elleni erőszakos támadások okoztak, nem is beszélve Mao katasztrófális intézkedéseiről, amelyek emberek tömegeinek halálához és állati sorba süllyedéséhez vezettek. Egyébként hogyan lehetne megmagyarázni az állam szinte kétségbeesett erőfeszítéseit, hogy visszaforgassák az idő kerekét azáltal, hogy visszatérnek a hagyományos értékekhez? Ezek meglehetősen hagyományos kritikai Mao uralmának, amikről széles körben folyik vita Kínában. Célszerű lett volna, ha Schell és Delury alaposabban megvitatják őket, mielőtt megállapítják, hogy Mao korszaka a kínai történelem tragikus, ám szükséges szakasza volt.

A szerzők egy Liu Hsziao-póról szóló fejezettel zárják lebilincselő könyvüket. (Mivel a 2010-ben Nobel-békedíjjal kitüntetett kínai irodalomtörténész „államellenes tevékenység” miatt jelenleg is börtönben van, ez a döntésük garantálja, hogy a könyvük nem jelenik majd meg Kínában.) Liu vezet át minket az elmúlt évtizeden, s bemutatja, hogyan küzdenek egyes kínaiak annak hatásaival, hogy a kínai vezetők a vagyont és a hatalmat keresik. Az eredmény egy gyakorlatilag ellenőrizetlen állam, amely úgy képes mozgósítani a tőkét és megvédeni Kínát, mint egyetlen más állam sem az elmúlt két évszázadban, de egyben nagyon paternalista és korrupt is.

A szerzők azonban majdhogynem aláaknázák saját választásukat, amikor azt mondják, hogy a Liuhoz hasonló másként gondolkodók nem tartoznak az uralkodó gondolatáramlatokhoz. Igaz ugyan, hogy Kínában az elmúlt másfél évszázadban az etatista modernizálók uralkodtak, de mindig is akadtak Liuhoz hasonló emberek, akik a jint testesítették meg a technokraták jangjával szemben. Ahogy azt Schell és Delury is megjegyzi a korábbi fejezetekben, kezdettől fogva voltak olyan kínaiak, akik felismerték, hogy szükség van a személyes szabadságjogokra, hogy ellensúlyozzák az erős államot. Ahelyett, hogy kívülállónak, outsidernek tekintenek a Liuhoz hasonló embereket, talán jobb lenne úgy ábrázolni őket, mint a fő probléma, amivel Kínának továbbra is foglalkoznia kell, ha előre akar lépni az igazi nemzeti nagyság felé.

Az ilyen teljesületlen törekvések állnak a középpontjában Timothy Beardson befektetési bankár *Stumbling Giant (Botladozó óriás)* című könyvének. Beardson régi vágású üzletember, aki már évtizedek óta foglalkozik az országgal, ismeri történelmét és több is érdeklő a költség-haszon mérlegnél. Beardson tézise világos és tömör: a Schell és Delury által kifejtett *fucsiang* valós tényező, és Kínát nem fenyegeti az összeomlás. Ugyanakkor Kína szárnyalását különböző okok korlátozzák, és ezek kérdésessé teszik, hogy Kína modernizációjának projektje befejeződött-e vagy csak egy új, vitathatatlanul cseleesebb szakaszba lépett.

Talán a legkevésbé érdekes része a könyvnek a megoldásra váró (de nem megoldhatatlan) komoly kérdésekről szól. Ezek olyan technikai kérdések, mint pl. az energia és a környezet-szennyezés, amelyekkel bolygónk számos más országa is szembenéz. A legérdekesebb ezek közül a demográfia, ami Beardson szerint hátráltatja majd Kína felemelkedését. Érvelése szerint a jelenlegi előrejelzésekkel ellentétben előregedő és végső soron fogyatkozó népességével Kína nem válhat a világ legerősebb országává 2100 előtt. Megjegyzi, hogy bár jelenleg Kína 4:1 arányú előnnyel rendelkezik a népesség terén az Egyesült Államokkal szemben, de ez az előny 2100-ra valószínűleg 1,9:1-re csökken, miközben az Egyesült Államokban sokkal alacsonyabb lesz a népesség átlagéletkora.

Ha az Egyesült Államok meg tudja őrizni gazdasági kreativitását, írja Beardson, nincs okunk azt gondolni, hogy nem marad a világ meghatározó országa évszázadunk végéig. Beardson szerint ahhoz, hogy ellensúlyozza a demográfiai hátrányt, Kínának szembe kell néznie néhány olyan kérdéssel, amelyeket az államépítés időszakában elhanyagoltak, s amelyeket Schell és Delury olyan jól kifejtenek.

Az egyik ilyen probléma a megalázottság érzése. Mint ahogyan azt már a bevezetőben is említettük, a hagyományos kínai történetírás úgy tanítja, hogy az országot a 19. század közepétől, vagyis az ópiumháború elvesztésétől kezdve mintegy száz éven át újra és újra megalázták a kívülállók; és ez az az érzés, ami Schell és Delury véleménye szerint Kínát a *fucsiang* keresésére ösztönzi. Beardson szerint helytelen Kína problémáiról úgy gondolkodni, hogy azok az ópiumháborúban elszenvedett vereségből erednek. Ennél sokkal megalázóbb volt az, hogy az utolsó három császári dinasztia közül kettő idején kívülállók – mongolok és mandzsuk – vezették az országot. Beardson úgy látja, hogy az 1911-es forradalmat erősen befolyásolta a han kínaiak vágya, hogy megszabaduljanak a mandzsuktól, egy egykori nomád néptől, akik 1644-ben megalapították a Csing-dinasztiát, és azóta irányították az országot. Míg Schell és Delury túlnyomórészt hazafias vagy nacionalista jellegűnek ábrázolják az 1911-es forradalmat, Beardson megjegyzi, hogy

a forradalom mandzsu-ellenes pogromokkal és mézszárlásokkal kezdődött.

Ironikus módon a mandzsukat követő rezsimiek átvették azokat a határokat, amiket a Csing-dinasztia uralkodói egy sor hódítás révén a 17. és 18. században kiépítettek, így a mai Kína talán az utolsó nagy soknemzetiségű birodalom a világon. Beardson arra a következtetésre jut – és lehetetlen, hogy bármelyik kínai vezető felismerné ugyanezt, bár teljesen ésszerű –, hogy Kínának meg kellene válnia néhány olyan nyugtalan régiójától, mint Tibet és Hszincsiang:

Kína gazdagabb, erősebb, stabilabb, elismertebb, modernebb, biztonságosabb és boldogabb lehet, ha lemond jelenlegi területének nagyjából 5-10%-áról –; olyan államként, amelynek koherens nézetei vannak önmagáról, történelméről, értékeiről és céljairól.

Ám a Kínát feszítő mély strukturális problémák megoldása nem tűnik valószínűnek, miközben az ország épp a világban betöltendő szerepét keresi. Ehhez jönnek még a demográfiai gondok és a nem világos politikai jövőkép, így Beardson úgy látja, hogy Kína nem fogja majd felváltani az Egyesült Államokat a világ legerősebb országának szerepében.

Ez természetesen nem a hagyományos bölcsesség. Más könyveket olvasva, mint például Juan Pablo Cardenal és Heriberto Araújo *China's Silent Army*⁵ (*Kína csendes hadserege*) című munkáját, talán megbocsátható azt gondolni, hogy Kína máris meghódította a földkerekséget. A két spanyol újságíró szinte az egész világot beutazta és számos interjú készített abból a célból, hogy bemutassa, milyen mértékű Kína befolyása más országokra. Sajnos könyvüket olyannyira tönkreteszi a barokk, hiperbolikus nyelvezet és a sekélyes elemzés, hogy nem igazán lehet komolyan venni...

A szerzők rögtön az elején, a könyv bevezetőjében azt állítják, hogy Po Hszi-lajnak, az egykori magas rangú vezetőnek már-már sikerült bejut-

nia a hatalom legfelső körébe, mielőtt 2012-ben kegyvesztetté vált volna, jöllehet ez pusztá feltevés, és meglehetősen valószínűtlen, hogy tényleg így történt volna. Azt is mondják, hogy a 2008-as olimpia „felülírta” az 1989-es Tienanmen téri vérengzés emlékét, holott ez egyáltalán nem igaz. Szerintük a pekingi volt az első fejlődő országban rendezett nyári olimpia, azaz nyilvánvalóan megfelelnek az 1968-as mexikói olimpiáról. Ezeket a ténybeli tévedéseket tetézi a leegyszerűsített, rövid távú elemzés: „Kristálytisztán látszik – írják –, hogy mi történik: miközben a Nyugat szenved a 2008-as válság következményeitől, Kína egyre erősebbé válik.”

Még rosszabb az a meggyökeresedett előítélet a két szerző részéről, amely felidézi a német császár figyelmeztetését a „sárga veszedelemről”. Az egyik fejezetet egy idézettel zárják le, ami arról szól, hogy a kínaiak láthatatlanok, de „mindenütt” ott vannak. Amikor egyik utazásuk közben átlépik a Mandzsúria és Szibériába közötti határt, azt írják, hogy „Észak-Kína durva arcvonásai hirtelen átadják a helyüket a kaukázusi faj karcsú alakjainak, sápadt bőrének és szőke hajának.” Lehet, hogy ez elfogadhatónak hangzik spanyolul, de angolul, egy észak-amerikai fül számára ez a nyelvezet a rasszizmussal, de a legjobb esetben is a fajról alkotott nevétségesen naiv nézetekkel határos.

Az ehhez hasonló könyveket hasznosabb bizonyítéknak tekinteni arra a bizalmatlanságra, amit Kína felemelkedése okozott. Azokra a dolgokra gondolunk, amiket Beardson elemzett vagy Edward Luttwak vetett fel legutóbbi könyvében.⁶ Egy másik könyv, ami azt vizsgálja, hogyan kell kezelni Kína felemelkedését, a *Cool War (Hűvös háború)* című munka a Harvard Egyetem jogászprofesszora, Noah Feldman tollából. A könyv arra a nem meglepő következtetésre jut, hogy jelenlegi politikai rendszerével Kína egy ideig még az Egyesült Államok ellenfele marad.

Ez azért van – érvel Feldman –, mert Kína nem demokratikus, és nem is valószínű, hogy demokráciává válik, míg az a meggyőződés, hogy az emberi jogok és a demokrácia a pillérei a legitim államnak továbbra is arra ösztönöz sok amerikai,

5 A könyv a 2012-ben megjelent spanyol eredeti változat (*La silenciosa conquista china. Una investigación por 25 países para comprender como la potencia del siglo XXI esta forjando su futura hegemonia*. Critica, 289 oldal) nemrégiben kiadott angol fordítása.

6 Lásd a szerző által készített interjút a *The New York Review of Books* 2013. április 4-ei számában.

hogy illegitimnek tekintsék a kínai kormányt. Ehhez kapcsolódó feszültségforrás az erősödő kínai nacionalizmus, amit a pártnak támogatnia kell, hogy fenntartsa a legitimitását, ám ami máris súlyos konfliktusokat okoz a szomszédos országokkal, amelyek legtöbbje történetesen az Egyesült Államok szövetségese. Valószínűleg ezen problémák egyike sem fog mérséklődni az elkövetkező évtizedekben – éppen ellenkezőleg, Feldman úgy látja, hogy csak súlyosbodni fognak. Feldman ugyanakkor azt mondja, hogy ez nem feltétlenül jelent egy újabb hidegháborút, inkább egy elhúzódó politikai versenyhez és kölcsönös gazdasági egymásrautaltsághoz vezethet.

Hasonló Hugh White a nemzetközi kapcsolatok ausztrál szakértőjének véleménye is, aki azt írja *The China Choice (A kínai választás)* című könyvében, hogy az Egyesült Államoknak meg kell találnia a módot arra, hogy békésen együtt éljen Kínával. Véleményem szerint azonban White téved, amikor úgy érvel, hogy Barack Obama (eredetileg 2013 októberére tervezett, majd az amerikai költségvetési viták miatt lemondott és a tervek szerint idén tavasszal megtartandó) ázsiai körútja azt jelenti, hogy az Egyesült Államok úgy döntött, szembeszáll Kínával. Éppen ellenkezőleg, úgy tűnik számomra, hogy az Egyesült Államok nem akadályozni próbálja Kína felemelkedését, hanem újjáépíti és megerősíti kapcsolatait Ázsiával, miután az afganisztáni és az iraki háború idején elhanyagolta a régiót.

Hogy mindennek mi lesz az eredménye, azt nagyon nehéz megjósolni, de William A. Callahan *China Dreams (Kínai álmok)* című könyve legalább kivészi a vitát a történelmi erők és feltelezett forgatókönyvek elméleti világából, és megszólaltatja a mai kínaiakat. Teszi ezt azzal, hogy bemutat húsz kiemelkedő kínai közéleti értelmiségit és a kínai álomról vallott véleményüket.

Callahan civil szereplőkre összpontosít, az általa megszólaltatott húsz személyiség között csak három kormányzati tisztviselőt találunk: Hszi Csin-pinget, Hu Csin-taót és Po Hszi-lajt. A többiek – egyesek kicsit jobban, mások kevésbé – független civil társadalmi csoportok tagjai. Vannak köztük kvázi-kormányzati tisztviselők (mint a közgazdász Justin Yifu Lin⁷) nemzetiek

(mint a politológus Pan Vej), továbbá filmesek és bloggerek is. Akadnak olyanok is, akik Chan Koonchung Pekingben élő hongkongi regényíróhoz hasonlóan meglehetősen sötétben látják Kínára váró évtizedeket, és egy már-már antiutópiának tűnő jövőképet vázolnak fel. Művészek, mint Caj Kuo-csiang hangsúlyozzák a parasztok által játszott szerepet Kína modernizációjában.

Egy teljes kör megtetele után itt térünk vissza Schell és Delury történelmi pillantásához. Callahan narratíváját, különösen a népköztársaság korszakában, a kormányzati tisztviselők (Mao, Teng és Csü Rong-csi) uralják, és az utolsó fejezet vált Liu Hsziao-póra és reformfelhívására. Callahan szerint a jövőben nagyobb lesz a nem-hivatalos hangok szerepe.

Ez lehet az a pont, ahol az ismertetett könyvek legjobbjai egy nézetet vallanak: a felismerés, hogy Kína jövőjét maguk a hétköznapi kínai állampolgárok is meghatározzák majd. A központi kérdés az, hogy ez valamilyen szabályozott politikai részvétel (ami jelenleg kizárt) vagy inkább felülről jövő nyomás révén valósul meg?

(*The New York Review of Books*)

Thomas Speckmann

Mire jó a háború?

Barbara Kuchler: „Kriege“. Eine Gesellschaftstheorie gewaltsamer Konflikte (Campus Verlag, Frankfurt am Main, 2013, 413 oldal) és Ian Morris: „Krieg“. Wozu er gut ist. (Campus Verlag, Frankfurt am Main, 2013, 527 oldal) című könyveinek bemutatása

Korábban meg akarták nyerni a háborúkat, most el szeretnék kerülni őket. Barbara Kuchler és Ian Morris azt vizsgálja, hogyan változott a fegyveres erőszak megítélése a kőkorszaktól napjainkig.

Demystifying the Chinese Economy. Cambridge University Press, 2011, 330 oldal) a The New York Review of Books 2012. szeptember 27-ei számában írtam recenziót.

⁷ Legutóbbi könyvéről (*Justin Yifu Lin:*

Lehet a háború jó valamire? Németországban ez 1945-óta költői kérdésnek számít, amit komolyan csak akkor tesznek fel, ha a válság- régiókban tervezett katonai beavatkozásokkal kapcsolatos döntések kerülnek a politikai napirendre. A kérdésre azonban általában még ilyenkor is nemmel válaszolnak – olyan reakció ez, amit egyre inkább mutatnak olyan eddig meglehetősen harcias, beavatkozásra kész nyugati hatalmak is, mint pl. az Egyesült Államok, Nagy-Britannia vagy Franciaország.

Már csak ezért is valószínű, hogy Ian Morris új munkája⁸ irritálja majd a nyugati közvéleményt. A Stanfordon tanító történész elmélete szerint a háború tényleg jó lehet valamire. Morris szerint a háború – hosszú távon – biztonságosabbá tette az emberi életet és gazdagabbá tette az emberiséget. „A háború maga a pokol, csak az a baj, hogy az alternatívák – ismét hosszú távon szemlélve – rosszabbak lettek volna.” Hogy bebizonyítsa tézisét, Morris körutazásra invitálja az olvasót a háborúk történetében.

Egyetlen okra visszavezetett magyarázat

Vizsgálódásai közben Morris négy, hosszabb távon lezajló fejlődési folyamatot emel ki, és ezekre építi az érvelését. Először is a háborúk rendezettebb és számszerűen nagyobb, népesebb társadalmak kialakulásához vezettek, s ezzel együtt csökkentették annak kockázatát, hogy a társadalom tagjai másnak áldozatul eszenek. Ennek igazolására Morris egy egyszerű számítást végez: a becslések szerint a kőkorszaki társadalmakban élő emberek 10-20%-át embertársaik ölték meg. Ezzel a 20. századot állítja szembe a két világháborújával, egy sor népi társasával és államilag előidézett éhínségeivel. Mivel 1945-ben mintegy két és fél milliárd ember élt a világon, a 20. század végén pedig hatmilliárd, így a 100-200 millió háborús áldozat „csak” 1-2%-át teszi ki a világ lakosságának ugyanebben az időszakban.

Morris számításai szerint tehát tízszer kisebb

volt annak valószínűsége, hogy valaki erőszak vagy az erőszak következménye miatt haljon meg a 20. században, mint annak, hogy a kőkorszakban haljon erőszakos halált. Még magát Morris is kissé meglepni látszanak ezek a statisztikák, így magyarázatot keres és talál rájuk, ami valójában „sokkal több embert lep meg” – nem is annyira azért, mert Morris az ördög ügyvédjének szerepét vállalja magára, hanem tudománytalan érvelése miatt. Elemzéséből kimaradnak olyan alapvető tényezők, mint például a demokrácia és a jogállamiság megjelenése. „Ami annyival biztonságosabbá tette a világot, az nem más volt, mint a háború.”

Túl egyszerű

Ez abból ered, hogy mintegy tízezer évvel ezelőtt a háborúk győztesei kezdték bekebelezni, magukba olvasztani a nagyobb társadalmak legyőzötteit. Ez viszont csak akkor lehetett eredményes, ha a vezetőik erősebb államokat hoztak létre, illetve elnyomták az erőszakot a társadalmon belül. A folyamat történelmi mellékhatása az volt, hogy a kőkorszak és a 20. század között 90%-kal csökkent az erőszakos halálesetek előfordulásának aránya.

Túl egyszerűnek hat az a következtetés is, amelyet Morris egy másik megfigyelésből von le: bár a háború a legrosszabb módszer arra, hogy nagyobb, békére később társadalmakat hozzunk létre, ugyanakkor több-kevésbé az egyetlen olyan módszer, amit az ember kitalált. A harmadik Morris által meghatározni vélt hosszú távú folyamat is alátámasztani látszik a szerző elméletét: ahogy a háború által létrehozott nagyobb társadalmak biztonságosabbá tették az emberek életét, éppúgy gazdagabbá is tettek „minket” a gazdasági növekedés és az emelkedő életszínvonal által.

A háború nem mindig volt rossz dolog

Idővel – talán évszázadok elteltével – a háború által kialakított nagy társadalomban mind a győztesek, mind a legyőzöttek leszármazottai jobban éltek. A hosszú távú minta itt is félreérthetetlen: „A nagyobb társadalmak és erősebb államok létrehozásával, illetve a nagyobb biztonság megteremtése révén a háború gazdagította a világot.” Morris nemcsak abban hisz, hogy a háború biztonságosabbá tette az emberi életet és gazdagabbá az emberiséget. Mivel

8 A könyv eredeti címe: *War! What Is It Good For? Conflict and the Progress of Civilization from Primates to Robots*. (Farrar Straus and Giroux, 2014, 512 oldal). A német fordítás Ulrike Bischoff, Susanne Kuhlmann-Krieg és Bernhard Josef munkája.

a fegyverek mára már túlságosan pusztítóakká váltak, a katonai szervezet pedig túl hatékony, így szerinte napjainkban már a háború lehetősége is elég ahhoz, hogy a konfliktus kitörése elkerülhető legyen. Itt Morris az államok közötti klasszikus fegyveres konfrontációt tartja szem előtt (beleértve a hidegháború korszakát is, amikor egy, az egymással szemben álló atomhatalmak között kitörő nukleáris konfliktus garantálta volna nemcsak a hadviselő felek kölcsönös megsemmisülését, hanem gyakorlatilag az egész világ pusztulását is) és nem említi az aszimmetrikus hadviselést, amely ma a háború meghatározó formája, és egy nagyon sajátos politikai és üzleti modellé vált. Csak így magyarázható optimizmusa, miszerint „egy háború nélküli világ ösrégi álma” megvalósítható.

Hogy mennyire téved Morris, az egyértelművé válik Barbara Kuchler könyvét olvasva. Morrishoz hasonlóan a bielefeldi szociológus is a hadtörténet egészét veszi célba, ám érvelése nem tűnik sem nyilvános provokációnak, sem kirívó elméletnek. Inkább azért vizsgálja a fontos kérdéseket, hogy meghatározhassa, milyen szerepet tölt be a háború a társadalomban. Kuchler vizsgálódása hasznos eredményekkel jár. Emlékeztet bennünket arra, hogy történelmileg viszonylag új keletű az a (napjainkban általános) vélekedés, miszerint a háború szörnyű dolog – a hadviselés a történelem legnagyobb részében tiszteletre méltó és hasznos tevékenységnek számított. Ezért van az, hogy a háborúval foglalkozó szerzők szinte az egész történelem során azt a kérdést teszik fel, hogy hogyan kell megnyerni a háborúkat, és nem azt – ami ma megszokott –, hogy hogyan lehet elkerülni, korlátok közé szorítani, vagy befejezni őket.

De miért nincs ma alternatívája a társadalomban annak a véleménynek, miszerint a háború rossz dolog? Ettől a vélekedéstől eltéréseket Kuchler csak két esetben talált: egyrészt akkor, amikor a háborúra, mint intervencióra a kisebbik rosszként tekintenek ahhoz képest, ami beavatkozás hiányában történne (pl. hódítások vagy brutális rezsimek kibontakozása). A másik esetben a háborút akkor fogják értékelni, ha valaki abból hasznot húz – ez természetesen egy rendkívül szélsőséges nézőpont, amelyet csaknem minden kívülálló erkölcstelennek vagy bűnösnek tart.

A perspektívaváltás szerepe

Ahhoz, hogy megérthessük a különböző társadalmak nézeteit a háborúról, Kuchler utal a modern társadalom Niklas Luhmann által leírt szerkezeti formájára. Luhmann körülbelül egy tucat párhuzamosan működő részrendszerre – politika, gazdaság, jog, oktatás, tudomány stb. – osztotta a társadalmat, amelyek elméletileg minden ember részvételére nyitottak. Ez Kuchler elemzése esetében azt jelenti, hogy új formák alakulnak ki az emberek háborúban való részvételére is. Ilyen lehet az általános hadkötelezettség mellett az önkéntes részvétel a gerillaháborúkban, a mozgósítás a „hazai frontra”, és a politikailag nem kívánatosnak tartott lakosság tervezett legyilkolása vagy elűldözése, kitelepítése.

A háborúról alkotott szemlélet változásában Kuchler szerint még egy tényezőnek van döntő jelentősége. Napjainkban már a háborúkat is – és ez a történelmileg új jelenség – egyre inkább a civilek, az ártatlan, szenvedő áldozatok vagy közvetve érintettek szempontjából ítélik meg, nem pedig a hadviselő felektől. „És e premiszák mellett a háborúk negatív értékelése valóban elkerülhetetlen.” Így válik költői kérdéssé az a kérdés, hogy vajon jó-e valamire a háború.

(Frankfurter Allgemeine Zeitung)

Prashanth Kamalakanthan

Hazahozott pokol

Ann Jones: They Were Soldiers: How the Wounded Return from America's Wars: The Untold Story (Haymarket Books, 2013, 191 oldal) című könyvének bemutatása

Utolsó, családjának címzett levelében Daniel Somers, az iraki háború 30 éves veteránja azt írta, hogy valójában soha nem tért vissza a háborúból. „Az igazat megvallva, nem voltam több pusztá kelléknél – olvashatjuk a fiatalember 2013. június 10-én, hat évvel utolsó bevetése után kelt búcsúlevelében. – Őszintén

szólva már hosszú-hosszú ideje nem voltam veletek.”

Az Egyesült Államok által vezetett afganisztáni háború a végéhez közeledik; Washington tervei szerint 2014-ben az utolsó harcoló amerikai csapatok is elhagyják az országot. A közlegő kivonulás elé nézve Barack Obama elnök büszkén jelentette be, hogy „csapataink végre hazatérnek”. Azt azonban már nem tudta megmondani, hogy milyen állapotban térnek haza...

A háborúban részt vevő katonák közül ugyanis sokan megcsontított testtel, hiányzó végtagokkal térnek vissza otthonukba. Másokat, akik életüket áldozták az afganisztáni és iraki harcokban, koporsóban hoznak vissza. Néhányuknak Somershez hasonlóan hosszabb idő kell ahhoz, hogy megértsék, mit veszítettek el.

„Vannak olyan dolgok, ahonnan az ember egyszerűen tud visszajönni”, írta a gyötrődő Somers. Bár a fiatalember búcsúlevelében ez tűnik a legélesebb itéletnek, a háború borzalmi valójában nem „kimondhatatlanok”. A nyelv számos szava alkalmas arra, hogy kifejezzük a modern hadviselés tragikus valóságát: nemi erőszak, csonkítás, mérszárlás, pszichózis.

Vannak olyanok, akik indítják a háborúkat, és vannak olyanok, akik megélik őket. Mindkettőnek megvannak a maga okai arra, hogy miért nem kívánja kimondani ezeket a csúf igazságokat. A hazáért hozott hősi áldozat egy nyomorult emberi valóságot takar, amit a politikusok szeretnének figyelmen kívül hagyni, a katonák pedig el akarnak menekülni belőle. A két csoport között vannak azok a szemtanúk, akik megtalálják a megfelelő hangot ahhoz, hogy beszéljenek.

Ann Jones kutató, újságíró és fotográfus évtizedek óta tudósít a világ konfliktusövezeteiből. Legújabb könyvében azokhoz fordul, akik az Egyesült Államok leghosszabb háborúja körüli csendet megtörik. Jones már az elején világossá teszi, hogy a *They Were Soldiers (Katonák voltak)* nem „az értelmetlen háborúkról” szól, hanem azokról a katonákról, akik – épen vagy szétesve – visszatérnek Afganisztánból, és a közösségekről, amelyek – sikerrel vagy sem – támogatják őket.

Külvülről nézve a háborúk elkezdődnek és meg-megtorpannak, tervezik és megharcolják

őket, és egyszer véget érnek. A bennük részt vevő emberek számára azonban az erőszak néha örökké elkíséri őket. Ann Jones egy első világháborús veterán lánya. Apját a háborús trauma még hat évtizeddel a fegyverszünet aláírása után is kísértette, lányánál pedig azután diagnosztizáltak PTSD-t (poszt-traumatikus stressz szindrómát), hogy Afganisztánból visszatért. Az erőszak, írja a szerző „gyakran egyszerűen csak áttevődik a közéletből a magánéletbe”.

Így aztán a könyv tulajdonképp a végén kezdődik. A nyitó fejezetben a halottakkal foglalkozik, akiket a PR-szövegekben „elesetteknek” neveznek. Az ilyen szavak használata az egyik módja annak, jegyzi meg Jones, hogy enyhítsenek a brutális valóságon, vagyis azon, hogy az Afganisztánban és Irakban elesett a katonák holttestét gyakran össze sem tudják rakni.

A családoknak visszaküldenek „a szó szoros értelmében bármit, ami megmarad” az elesett katonákból; a katonákból, akik egy új típusú háborúban estek el, amit nem a tűzharok, hanem a szörnyű robbantások határoznak meg, különösen az utak mentén és másutt elrejtett házilag készítettű pokolgépek (IED-k) által véghezvitt pusztítás. A hadsereg orvosszakértőinek jut az a hátborzongató kötelesség, hogy azonosítsák az ilyen robbantások áldozatait, akikből néha valóban csak darabok maradnak meg.

Jones figyelmesen hallgat, miközben azok az emberek, akik az Afganisztánban súlyosan megsérült katonákkal törődnek (és néha maguk a sérültek is) elmondják a történeteiket. Beszél az orvosszakértőkkel, akinek az a feladata, hogy összegyűjtsék az emberi maradványokat és visszaküldjék azokat a katonák családjának. Sokukat kísérti „a halottság”, a megcsontított testek lelkükben élő képei, „mert még mindig úgy néztek ki, mint mi”.

Jones társaságában felszállunk egy sebesülteket szállító C-17-es teherszállító repülőgépre. A szerző beszél a megrendült orvosokkal és a kisfiús arcú újoncokkal. Követjük, ahogy elkíséri a csatatérről kimentett sebesülteket előbb a németországi Landstuhlban található amerikai egészségügyi központba, majd onnan az egyesült államokbeli Walter Reed katonai kórházba.

Szemtanúi lehetünk annak, ahogy a szülők,

akik oly erősnek tűnnek, amíg gyermekeik kórházi ágya mellett állnak, sírva egymásra borulnak, miután kilépnek a kórházi folyosóra. Láthatunk fáradtságos protetikai rehabilitációs kezeléseket, amelyeken az egykori harcosok verejtékeznek, nyögnek és összeomlanak a fájdalomtól és a csalódottságtól, miközben családjuk lassan hozzászokik ahhoz, hogy a fiúk vagy a férjük elvesztette valamelyik végtagját a háborúban. Jones-szal együtt meglátogatjuk a katonák családjait, az otthonokat, ahová a mentálisan roncs emberek visszatérnek. Ülünk anyák és feleségek mellett, akik nem tudják felismerni azokat az embereket, akik egykor gyerekeik és férjeik voltak.

Ann Jones a női tanulmányok (women's studies) tudósa, és régóta szószólója a nők jogainak. Könyvének nagy részét a háború e gyakran figyelmen kívül hagyott, a nőkre nehezedő terhének szenteli: a háborúból visszatérő traumatizált férfiak rehabilitációjának.

Jones szembeállítja a katonai terapeuták haszontalan mantráját („adjuk meg a visszatért katonának a »teret«”) a hírműsorokban látható megrendítő beszámolókkal, amelyekben arról hallhatunk, hogy milyen atrocitások érik a házastársakat és a gyermekeket az Egyesült Államokban a háborúból visszatért veteránok részéről. Olyan történetek ezek, amiket a helyi újságírókon kívül már mindenki rég elfelejtett...

Jones számára a tizenkilenc éves Jessica Hine sorsa kristályosítja ki a jelenség szörnyűségét. Jessicát megverte, majd gyermekével együtt megölte a fiatalasszony tengerészgyalogos barátja, aki a gyilkosság után még majdnem két hétig hagyta, hogy a nő holtteste a kanapén maradjon, miközben ő tévét nézett mellette... „A katona és mellette az ő tökéletesen néma, türelmes nője, aki »teret« ad neki, miközben ő a meccset nézi.”

Azonban Jones még az ilyen tragédiák felidézése közben is együtt érez a szereplőikké vált emberekkel, legyenek azok akár az erőszak elkövetői, akár annak áldozatai. Könyvében arra emlékeztet minket, hogy mindannyiunkat áldozattá tesz a hadviselés: a katonákat, a családjait, a furcsa emberi fajt, amely inkább újra és újra önpusztító háborúkat vív ahelyett, hogy megtanulna békében élni.

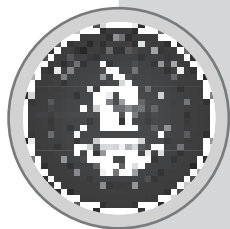
„A háború nem elkerülhetetlen – írja Jones –, és nem is volt mindig része az emberiség történetének. A háború emberi találmány; egy szervezett, szándékos, antiszociális jellegű cselekvés, ami meglehetősen új keletű jelenség az emberiség hosszú történetéhez mérten.” A *They Were Soldiers* épp annyira szól a katonai intézmények lealacsonyodásáról, mint a bennük csapdába esett emberek méltóságáról.

Jones rendíthetetlenül követi a pusztulás útját, s közben megírja az egyik legmeghatóbb mai háborúellenes könyvet. Mindennek ellenére könyve nem az amerikai külpolitika elleni szónoklat, csupán főhajtás azok előtt, akik szenvednek miatta. Ha valaki olyan alapvető emberi viszonylatokban látja és látta a háborút, mint Jones, az megérti a választás tragédiáját: háború vagy emberségesség. Vagy az egyik, vagy a másik – a kettő együtt nem megy.

„Nem öngyilkosság, hanem kegyes halál”, írta Daniel Somers a saját haláláról. Ez a meghatározás egyszerre áthatóan szomorú és őszinte. A háború olyan iparág, ami az embereket teszi nyersanyaggá; egy politikai döntés, amely életeknek vet véget, az élőket pedig megnyomorítja.

Ann Jones túlmegy a szavakon, a fogalmakon, a mítoszon és a dolgok lényegéhez visz közel minket. Miközben szembenézünk a háború embertelenségével és megértjük a szörnyű árat, amit sokaknak fizetniük kell, a könyv végére talán egy kicsit emberibbek lehetünk.

(Asia Times Online)

**Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
ismeretterjesztő tevékenységét!**

Tudományos Ismeretterjesztő Társulat

Adószám: 19002457-2-42

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bangó Jenő professor emeritus az
aacheni egyetemen (óraadó a Budapesti
Egyetem Szociológiai Doktori Iskoláján)
Bolla Emőke közgazdász, kutató,
Radioökológiai Tisztaságért Társadalmi
Szervezet, Veszprém
Csizmadia Szilárd PhD-hallgató,
Széchenyi István Egyetem, Kautz
Gyula Gazdaságtudományi Kar, Győr
Délvidéki S. Atilla tanár, történész,
oknyomozó történetíró, Bátmonostor

Erős Vilmos egyetemi docens, Debrecen
Győri Szabó Róbert egyetemi docens,
Széchenyi István Egyetem,
Kautz Gyula
Gazdaságtudományi Kar, Győr
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kapronczay Katalin könyvtáros,
orvostörténész, Budapest
Kardos Tímea egyetemi hallgató,
Debrecen
Simándi Irén történész, Ócsa

TARTALOMJEGYZÉK

Bangó Jenő: Gazdaság és erkölcs 1

SZÁZADOK

Délvidéki S. Attila: Damjanits pályafutásának délvidéki kezdetei 10

*Kardos Tímea: A Habsburg-ellenes mozgalmak kuruc hadvezéreinek kódolási
technikái* 25

Simándi Irén: „A rádió is dolgozó népünké” 1949 29

MŰHELY

Csizmadia Szilárd – Győri Szabó Róbert: Idősmarketing – kinek szól? 54

*Bolla Emőke: Az „unortodoxia” keretrendszere a közgazdaságtanban,
avagy fogalommagyarázat szakmai(bb) szemmel* 74

Erős Vilmos: A közép- és kelet-európai történetírás 81

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Kapronczay Katalin: A romantika tudósai 108

*Kapronczay Károly: Magyar katonaorvosok a Bécsi Katonaorvosi Akadémián.
A Josephinum rövid története* 110

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL: *Peter Gauweiler: A „tündérkirály” életrajza* (113)
Bruce Riedel: Könyv Benazir Bhutto meggyilkolásáról (115) *Ian Johnson: Álmok egy
máskéféle Kínáról* (117) *Thomas Speckmann: Mire jó a háború?* (123) *Prashanth
Kamalakanthan: Hazahozott pokol* (125)

KÉPEK: Károlyi András grafikái

**A doktorandusz cikkpályázat beküldési
határidejét meghosszabbítottuk!**

Részletek a hátoldalon.

Doktorandusz cikkpályázat – 2014 pályázati felhívása

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos Szövetsége ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak. A pályázat célja, hogy a doktoranduszok saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

1.) **Élet és Tudomány kategória:** a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10-12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4-6 színes kép vagy ábra, grafikon, illusztráció is csatolandó.

2.) **Természet Világa kategória:** a pályázók ebben a kategóriában a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15-18 ezer n (szóközökkel), amihez színes illusztráció is csatolható.

3.) **Valóság kategória:** a pályázók ebben a kategóriában a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35-40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. A pályaműveket a három lap szerkesztősége, a TIT, valamint a Doktoranduszok Országos Szövetsége által felkért zsűri bírálja el. Mindhárom kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat egy nyomtatott kézirat és négy elektronikus (CD) példányban kérjük kizárólag postai úton benyújtani. A képeket, illusztrációkat a CD-n külön-külön kép fájlban kell elmenteni, a szövegben csak az ábra helyét kérjük feltüntetni. A szerkesztőségek jogot formálnak arra, hogy a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – megjelentessék. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában. Kérjük, hogy a pályázó a cikk végén tüntesse fel nevét, levélcímét, e-mail címét, telefonszámát, doktori iskolájának és témavezetőjének a nevét!

A pályamunkákat a TIT címére kérjük küldeni: **1088 Budapest, Bródy Sándor u. 16.**
A borítékra írják rá: „**Doktorandusz cikkpályázat**” és a kategória nevét!

A pályázatok feladási határideje:
2014. március 31.

A 2013. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen,
500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

